
**Metszetek
bolsevizmusról,
sztálinizmusról**

MTT – KRONOSZ – ÁBTL

A kötetben szereplő írások kiindulópontja a – napjainkra minden elemében érvénytelenített – „Nagy Októberi Szocialista Forradalom”. A szerzők többsége annak későbbi, az orosz határokon túlnyúló expanziójára, egy-egy – tájkép csata után – jelenségére koncentrált. A hangsúly a sztálinizmus időszakára esik, mert a száz éve induló orosz-szovjet átalakulás egy generációval később, a második világháború után lett Kelet-Közép-Európában is rendszeralakító tényező. Ez tájainkon már a sztálinizmus terroruralmának kényszerű adaptálásaként jelent meg. A kötet írásai nem hagyományos politikatörténeti feldolgozások, sokkal inkább a társadalmi megélés metszetei. Részben egyedi, részben egymással párbeszédbe elegyedő korkép-részletek a kommunizmus projekt – „Elbától keletre” – kópiáiról. Ez egy nemzedékkel ezelőtt lett „létezett szocializmus”. Manapság átmenőben van a közösségi „forró” emlékezet tartományából a történeti múlttá válás felé.

METSZETEK
BOLSEVIZMUSRÓL, SZTÁLINIZMUSRÓL

METSZETEK BOLSEVIZMUSRÓL, SZTÁLINIZMUSRÓL

Szerkesztette
Gyarmati György és Pihurik Judit

Magyar Történelmi Társulat
Kronosz Kiadó
Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
Budapest-Pécs
2018

A kötet megjelenését támogatta:

A kiadásért felel a Magyar Történelmi Társulat elnöke, a
Kronosz Kiadó igazgatója és az Állambiztonsági Szolgálatok
Történelmi Levéltára főigazgatója

www.tortenelmitarsulat

www.kronoszkido.hu

www.abtl.hu

A borító Nemes Péter munkája

Nyomdai munkák: Virágmandula Kft.

Felelős vezető a kft. ügyvezetője

ISBN 978 963 467 026 1

© Szerzők

© Szerkesztők

© Magyar Történelmi Társulat

© Kronosz Kiadó

© Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára

Tartalom

GYARMATI GYÖRGY – PIHURIK JUDIT

Előszó 9

SZŐKE KATALIN

A köznapok káosza és pusztulásvíziók

Apokalipszis 1917 – Ivan Bunyin, Makszim

Gorkij és Vaszilij Rozanov 13

SZILÁGYI ÁKOS

Az orosz forradalom öngyilkosai 33

PIHURIK JUDIT

A propagandán innen és túl

Bolsevizmus-közelítések

a Horthy-korszakból 117

KALMÁR MELINDA

A sztálinizmus kelet-közép-európai esélyei

A népi demokratikus elkanyarodás 133

PALASIK MÁRIA

Diktatúraépítés a demokráciában

Ahogy a parlamentben látták, 1945–1949 163

PETRÁS ÉVA

A nemzeti kommunizmus egy polgári olvasata

Kovrig Béla, kereszténydemokrata

szociálpolitikus kommunizmusképe..... 189

6 ■ TARTALOM

A. SAJTI ENIKŐ

„Tito megmondja, mit gondol a nép”

A Tito-kultusz kialakulása és funkciója 212

GYARMATI GYÖRGY

Sztálin-epigonból kegyvesztett lakáj

Az „etalon Rákosi” kultuszának

jelentésrétegei 227

STANDEISKY ÉVA

Rendszerellenesség és rendszerhit

Az ember tragédiája az 1950-es években 253

RAINER M. JÁNOS

Magyar posztsztálinizmus 269

Névmutató 281

Előszó

A Magyar Történelmi Társulat – és annak Dél-alföldi Csoportja –, a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Történeti Intézete, valamint az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára *Metszetek a bolsevizmusról és a sztálinizmusról* címmel rendezett konferenciát az 1917. évi orosz forradalmak centenáriumán, 2017 áprilisában.¹ Európa számos városában emlékeztek meg a 100. évfordulóról szakmai konferenciákkal, tematikus – a korabeli főszereplőket archív képpel-hanggal megidéző – kiállításokkal. Általános jellemző volt, hogy a történetek felidézése során napjainkra teljesen mellőzötté lett az egykori szovjet érdekszférában általánosan használt „Nagy Októberi Szocialista Forradalom”. Ezt immár a radikális sodrású átalakulás-fázisokon belül is többnyire puccsnak tekintik. Az elmúlt negyedszázadban – túllépve a rendszerlegitimáló múltfeltárás béklyóján – leginkább az oroszországi historiográfia és emlékezetpolitika metamorfózisa mutatja a szinte „minden másként volt” újraértelmezést, el egészen odáig, hogy az egykoron Szentpétervár központú NOSZF obligát ünneplését Moszkva 400 évvel korábbi lengyel megszállás alóli szabadulásának emléknapjává „keresztelték át”. Ez illeszkedik egy, a *forradalom* modernkori fogalmát

.....
¹ A konferenciát a Nemzeti Kulturális Alap támogatta, megszervezéséhez a rendezőkön kívül hozzájárult Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata is.

újraértelmező történetírói trendbe, melynek gazdag külhoni hozadékát – ugyancsak a centenáriumi évben – Hahner Péter tekintette át magyarul.² Közülük maga is idézi azt a témánk kiindulópontjára vonatkozó, s újabban „kánonná” válni látó differenciáltabb látószöveget, amelyet Oroszország 1917-es történeti kapcsán Nicolas Werth vetett papírra: a szétziláló-dó, összeomlóban levő cárizmus keltette „intézményi légüres térben [...] összetart, vagy – pontosabban – egymásba illeszkedik a politikai államcsíny és a társadalmi forradalom, majd később válik szét az önkényuralom évtizedeire.”³

A szegedi konferencia kiindulópontja is 1917 volt, ám annak későbbi, az orosz határokon túlnyúló expanziója miatt a kelet-közép-európai térségre ható későbbi – történelemformáló – penetrációjának néhány mozzanatát igyekeztünk megjeleníteni.⁴ Azért esett a hangsúly a sztálinizmus időszakára, mert az 1917-ben induló orosz-szovjet átalakulás egy nemzedékkel később, a második világháború lezárulása után lett e térségben is paradigmatikusan új rendszerváltó tényező, ám ez tájainkon már a sztálinizmus terroruralmának adaptációs kényszereként jelent meg. A konferencia előadói és referátumaik viszont nem a hagyományos politi-

² Hahner Péter: Mi a forradalom? In: *Uő: 13 diktátor. Fejezetek a forradalmak történetéből*. Animus Kiadó, Budapest, 2017. 9–30.

³ Nicolas Werth: Egy állam a népe ellen. Erőszak, elnyomás, rémuralom a Szovjetunióban. In: Stéphane Courtois – Nicolas Werth – Jean-louis Panné – Karel Bartosek – Jean-Louis Margolin – Andrzej Paczkowski: *A kommunizmus fekete könyve*. Nagyvilág, Budapest, 2000. 47. Hahner Péter: i. m. 200.

⁴ Itt kell megjegyezzük, hogy eredetileg tágabb regionális panorámát terveztünk, ám több felkért résztvevő – éppen hasonló témakörben rendezett más előadói elköteleződése miatt – nem tudta vállalni a közreműködést, hogy például cseh, lengyel, illetve román esettanulmányokkal gazdagítsa a referátumkínálatot.

katörténet – sokadiknak tekinthető – „revíziós” nyomvonalamentén reprodukálják a tárgykör egy-egy részkérdését. Sokkal inkább a társadalmi megélés, illetve a korabeli társadalmi recepció felől közelítenek tárgyukhoz. Vonatkozik ez a kezdeti (bolsevik) résztvevő-elszenvedő értelmiségi kortársak naplókba „rejtett” apokalipszis érzetére, Szőke Katalin tollából éppúgy, mint Szilágyi Ákosnak a pszichohistóriai nézőpontot is érvényesítő öngyilkosság-cunami tanulmányára, mely – az elhangzott referátumához képest – majdhogynem kismonográfiává terjedelmesedett. Ebben arra is kitér a szerző, hogy miben különböznek egymástól az 1917-es orosz forradalmat és az 1929-es sztálini ellenforradalmat követő évtized öngyilkosai és öngyilkossági hullámai. Ugyancsak e kortársi recepció vonulatba tartozik Pihurik Judit írása, arra helyezve a hangsúlyt, hogy a két világháború közötti Magyarországon a társadalomtudományi közelítéseket mennyiben terhelte meg az 1919-es négy hónapnyi bolsevik mintát követő hazai tanács-(rém)uralom sokkja, s később miként észrevételezték a Sztálin nevéhez kötődő fordulatot, a már öncélúan csak a hatalomstabilizálásra koncentráló terror teljes körű intézményesülését.

A referátumok következő blokkja már a sztálini modell második világháború utáni expanzióját szemlézi. Kalmár Melinda a címben is jelzi írása velejét: a sztálinizmus kelet-közép-európai diszperzióját, illetve azt, hogy adaptálni kényszerülő országok saját történelmi társadalmi-kulturális tradícióival ütközve hol és milyen mértékű eltérések modeláltak idővel a szovjet archetípust. Palasik Mária és Petrás Éva egyaránt e kényszeradaptáció korabeli – elutasító – „polgári olvasatát” idézi fel. Előbbi közvetlenül a háborút követő magyar parlament fokozatosan gleichschaltolt nyilvánossá-

gában követi ezt a folyamatot, az idővel ahhoz igazodóan – a közéletből és/vagy az országból is – kiebrudalt képviselők megnyilatkozásait számba véve. Petrás egy, az országot épp a kommunista térfoglalás megállíthatatlansága miatt elhagyó kereszténydemokrata szociológus, Kovrig Béla háború előtti, majd – 1956 által is inspiráltan – már Amerikában írt kommunizmus-elemzéseit veti össze. Utóbbiban – Kovrig ezen munkája itthon csak a közelmúltban kapott nyilvánosságot – nevezett Rákosi Sztálin-epigon terroruralmát is a „nemzeti kommunizmus” irányába tendáló mutációk egyikének tartja.

Ugyancsak ketten vállalkoztak a konferencián a sztálinizmus rendszer-specifikus jelensége, a személyi kultusz két eltérő változatának a megidézésére. A. Sajti Enikő a markánsan szuverenitásörző délszláv titoizmus, illetve a Tito-kultusz jellegzetességeit követi nyomon, Gyarmati György pedig Rákosi lakájsztálinista dicsőítésének a jelentésrétegeit vette számba. A kettő párhuzamos olvasata nem csupán azért tanulságos, mert nevezettek anno a „kommunizmus projekt” – egymással is karakteresen szembenálló – végleteit testesítették meg, hanem azért, mert ez „utóéletük” különbözőségére is kihatott. Tito és izmusa, illetve az „önigazgató szocializmus” iránt a rendszer letűnése és országa felbomlása – mondhatni közkívánat szerinti elparentálása – után is maradt némi nosztalgia. Hozzá képest Rákosi konjunkturális vezérmitológiája már bukása előtt leáldozott. Mi több, életének utolsó másfél évtizedében is örömmel „feledkeztek meg” róla, s lett belőle mind politikai szinten, mind a folklorizálódott közemlékezetben persona non grata, rendszer-bűnbak, verbálisan elpáholható pária. Ez azonban már országlása idején is megtörtént, mint azt a Ständeisky Éva által vizsgált, *Az élmunkás tragédiája* című szatíra is bizo-

nyítja. Az *ember tragédiája* 1952-ben született „átirata” megsemmisítő kritikát mond a szovjet mintát követő Magyarország „paradicsomi” állapotairól, illusztrálva a hazai sztálinizmus működését.

A kötetzáró tanulmányban Rainer M. János a magyar posztsztálinizmus azon sajátosságát mutatja be, hogy az államszocialista rendszer 1956-után is fennmaradó uralmi alapképletéhez képest milyen korrekciós elemek előtérbe kerülése teremtett meg egy megkülönböztethető „kádári modellt.”

„Metszetek.” Részben egyedi, részben egymással párbeszédbe elegyedő korkép-részletek kínálnak esetenként újabb adalékokat a bolsevizmus-sztálinizmusról, illetve annak kelet-közép-európai elágazásairól. A kötet mindazonáltal egyik darabja a múlt századi történeti ismeret – különböző prizmatörésű, ám be nem fejezett – „újrírásainak.” Ez akár természetesnek is tekinthető, mivel a száz évvel ezelőtti rendszerré konstruált bolsevizmus – és annak sokféle változatot felmutató regionális modellje – még csak átmenőben van a kommunikatív, „forró” emlékezet tartományából a történeti múlttá válás felé.

A szerkesztők

Szeged-Vác, 2018. március

SZŐKE KATALIN

A köznapok káosza és pusztulásvíziók

*Apokalipszis 1917 - Ivan Bunyin, Makszim Gorkij
és Vaszilij Rozanov*

Az 1917-es forradalmi eseményeket, sőt a forradalom „köznapjait” az orosz írók és értelmiségiek jelentős része, nem kis mértékben a szellemi előzmények következményeként apokaliptikus kulcsban értelmezte és így is élte meg. Szellemi előzménynek az orosz szimbolisták és vallásfilozófusok eszkatológikus látásmódját tekinthetjük, hiszen már az 1905-ös forradalommal kapcsolatban is felmerültek olyan kérdések, amelyek Vlagyimir Szolovjov profetikus jövőndölésével (*Három beszélgetés. Az Antikrisztus legendája*) állnak kapcsolatban.¹ Ezt a próféciaát aktualizálja Nyikolaj Bergyajev *Az orosz kommunizmus értelme és eredete* című

¹ Vlagyimir Szolovjov: *Az Antikrisztus története*. Ford. Kiss Ilona. Századvég Kiadó, Budapest, 1993. Szolovjov az Antikrisztus történetében arról ír, hogy „Európa a XXI. században többé-kevésbé demokratikus európai államok szövetsége lesz: az Európai Egyesült Államok” (121.). Viszont megszűnik az emberek spirituális igénye, a szellemiség. Ennek következtében jelenik meg az Antikrisztus, aki ugyan megvalósítja „az általános jóllakottság egyenlőségét”, de azt képzei magáról, hogy ő „a tökéletes és végleges Megváltó”, ezzel pedig leleplezi magát a kiválasztottak egy kis csoportja előtt. Végül legyőzik az Antikrisztust, és a katolikus, protestáns és az ortodox egyházfők megvalósítják az egyházak szakrális egységét, s így várják Krisztus második eljövételét.

későbbi művében: „Szolovjov [...] apokaliptikus szemlélete nem a világvége eljövételére utal, hanem egy meghatározott történelmi kor végét s történelmi katasztrófa közeledtét jelzi: *ez az apokalipszis a történelmen belül fog lezajlani*”.² Bergyajev meglátása szerint az orosz apokaliptikus szemlélet mindig kétarcú volt, egyaránt tartalmazott reakciós és forradalmi mozzanatot, azonban a passzív Apokalipszis-értelmezés az oroszoknál kétségkívül mindig dominált.³

Ami közvetlenül a forradalom utáni irodalmi és kulturális életet illeti, az apokaliptikus kataklizmák előérzete nemcsak a szimbolistákat jellemezte, hanem a parasztköltőket is, sőt a fiatal proletárirók naivan lelkes, jórészt dilettáns alkotásai szintén leegyszerűsített, forradalmi apokaliptikus-messianisztikus elemekre épültek. Ők az üdvtörténeti véget a kozmikus forradalom győzelmével helyettesítették be. Az apokalipszis-elv szokatlan egybefogó erejét bizonyítja például a Petrográdban 1916–1918 között működő irodalmi csoportosulás, a *Szkíták* (vezetőjük Ivanov-Razumnyik volt), amely a „szellemi maximalizmus” és az „örök forradalmiság” idealista programját hirdette meg. Az alkalmi társuláshoz tartoztak a szimbolisták és szimpatizánsaik (A. Blok, Andrej Belij, V. Brjuszov, A. Remizov, Jevg. Zamjatyin), a parasztköltők (Sz. Jeszenyin, Ny. Kljujev, P. Oresin), valamint ismert filozófusok (Lev Sesztov, K. Erberg), sőt a baloldali eszerek. A *Szkíták* a forradalomban a romboló, barbár őserő feltörését látták, amely ugyan elpusztítja a beteg, felemás orosz civilizációt, viszont ez lehet a záloga az orosz kultúra és

² Nyikolaj Bergyajev: *Az orosz kommunizmus értelme és eredete*. Századvég Kiadó, Budapest, 1989. 100.

³ Uo. 100.

szellemiség megújulásának, az „új ég és új föld” eljövételének. Az orosz forradalmat tehát spirituális forradalomként értelmezték, sőt vallási értelemben egyfajta színeváltozásnak tartották.⁴ A csoportban 1918-ban, a baloldali eszerek júliusi moszkvai lázadásának leverése után szakadás állott be. Főként Remizov, Sesztov és Zamjatyin számára ekkorra már világossá vált, hogy a bolsevikok által vezérelt orosz forradalom nem a szellemi újjászületést hozza el, hanem Oroszország és az orosz kultúra értékeinek végleges pusztulását, és szükségszerűen egy értelmiség- és kultúraellenes diktatúrába torkollik. Erről tanúskodik többek között Jevgenyij Zamjatyin *Félek* című 1920-as cikke, amelyben a következőket írja: „Ha egy írónak folyton óvatosnak kell lennie, ha hithű katolikus módjára kell élnie, ha ma kell hasznot hajtania, ha nem ostromozhat mindenkit, mint Swift, ha nem kacaghat mindenben, mint Anatole France, akkor nem születik »ércnél maradandóbb« irodalom, csak papírtenger, újsághalom, amit csak ma olvasnak, de holnap már bűzlő szappanokat csomagolnak bele.” Az író szomorú konklúziója pedig: „Félek, ha ez a betegség gyógyíthatatlan, az orosz irodalomnak csak egyfajta jövője lehet: a múltja.”⁵

Az 1917-es forradalmak hétköznapijairól, a személyes sorsok kataklizmáiról az események idején született naplók tudósítanak. Ezek közé sorolom Bunyin naplóján kívül Makszim Gorkij publicisztikáját is, hiszen nap mint nap

⁴ Lásd erről részletesebben: Szilágyi Ákos: *Az Orosz Forradalom majmai* című írását. 2000, 2016. 1–2. 52–65. <http://ketezer.hu/2016/09/szilagy-akos-az-orosz-forradalom-majmai/> (Utolsó letöltés: 2018. 02. 01.)

⁵ Jevgenyij Zamjatyin: *Félek*. Ford. Kiss Ilona. *Az orosz irodalom antológiája a kezdetektől 1940-ig*. Szerk.: Zöldhelyi Zsuzsa és Szőke Katalin. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2001. 474.

írja, követve az eseményeket, valamint Rozanov *Korunk apokalipszise* című prózáját, amely paradox módon szintén napló jellegű, mint az író egész életműve. A forradalmak idején az orosz írók közül többen vezettek naplót, elegendő itt Blok naplójára, Zinaida Gippiusz *Fekete füzetek (1917–1919)*⁶ című feljegyzéseire, illetve M. Prisvin naplójegyzeteire utalni. Ezeknek az írásoknak a közvetlen dokumentumértéken kívül fontos vonásuk, hogy beszámolnak arról is, milyen hatással volt a forradalom okozta megrázkódtatás az írói világkép alakulására, mennyiben rendítette meg az addig stabilnak hitt értékeket, s mennyiben igazolható ebben az új léthelyzetben mindaz, amit eddig az orosz történelemről, az orosz emberről és az orosz kultúráról írtak és gondoltak. Mindegyik napló egyben válságdokumentum, arról tanúskodik, hogy valami véglegesen lezárult nemcsak az orosz történelemben, de az orosz irodalomban is. Több alkotó esetében ezért válik problémává, miként lehet a jelen helyzetben megfelelni az orosz író legendás elhivatottságának (Oroszországban az író több, mint író), s egyáltalán hogyan lehet tovább írni és élni.

Zinaida Gippiusz 1917–1918-as naplóira azért érdemes pár szó erejéig kitérni, mert egyszerre tartalmazzák nemcsak az események, főként a politikai helyzet és a vörös terror tombolásának leírását, hanem az akkoriban terjedő álhíreket, pletykákat is, s ily módon tökéletesen közvetítik a

⁶ Maga Gippiusz azt hitte, mikor az emigrációban megjelentette napló-feljegyzéseit, hogy a *Fekete füzetek* elvesztek, de azok megőrződtek a szentpétervári Állami Közkönyvtár (Государственная Публичная Библиотека) Kézirattárában. Először csak 1990-ben férhetek hozzá a kutatók, akik részenként publikálták. A naplók teljes kiadása: Зинаида Гиппиус: Дневники 1–2. Москва, НПК «Интелвак», 1999. Под общей редакцией А. Н. Николкина.

korhangulatot. Ezt írja a *Fekete füzetek*ben: „Most mindenki, kivétel nélkül – álhíreket terjeszt. Saját lelki alkatuktól függően: az optimisták optimista, a pesszimisták pesszimista pletykákat terjesztenek. Így megy ez nap mint nap, és általában ezek a hírek egymást semmisítik meg. Jóformán semmiféle ténnyel nem rendelkezünk. Az újság – a hajdani újság foszlánya – ha rendelkezik is valamiféle ténnyel, nem közli, szintén álhíreket terjeszt, csak a megfelelő körítéssel.”⁷

Zinaida Gippiusz író, költő és irodalmi kritikust, Dmitrij Merezkovszkij feleségét sokan az orosz Georges Sandnak tartották, extrém viselkedése, öltözködése és éles nyelve miatt. A forradalom alatt és az azt követő években férjével együtt nyíltan ellenszegültek a bolsevik hatalomnak, a fehérek pártján álltak, az új körülményekhez alkalmazkodó író-társaikkal megszakították a kapcsolatot. Miután Kolcsak seregei Szibériában, Gyenyikin csapatai pedig délen vereséget szenvedtek, emigrációba kényszerültek. Először Lengyelországban éltek, ahol abban reménykedtek, hogy Piłsudski az ún. lengyel-szovjet háborúban (1919–1920) megdönti a szovjetek hatalmát. A lengyelek és a bolsevikok 1920 októberében tűzszünetet kötöttek, majd egy évvel később a rigai békében megállapodtak a nyugat-ukrajnai és belorusz területek egymás közötti felosztásában. Merezkovszkijék egy héttel a tűzszünet kihirdetése után elhagyták Lengyelországot és Párizsban telepedtek le, ahol halálukig éltek.

A *Fekete füzetek* a mindennapos bolsevik terror többé-kevésbé pontos, indultatos krónikája, más naplókkel szemben ez áll a középpontjában. Az általános rombolásról

⁷ Зинаида Гиппиус: *Дневники 1. Предисловие* А. Н. Николкина 5–32. c. 15.

ad hírt az 1918. március 17-i bejegyzés, melynek konklúziója Pjotr Csaadajev ismert tézise Oroszország történelmen való kívülállásáról: „Tegnap szinte szíven szúrt a hír Mihajlovszkoje és Trigorszkoje (Puskin történelmi birtokai) állatias szétrombolásáról. De hát Turgenyev udvarházát is megsemmisítették. Tolsztoj sírját pedig megbecstelenítették. Kijevben megöltek 1200 tisztet, a hulláknak levágták a lábát, és elvitték a csizmáikat. Rosztovban gyermekeket gyilkoltak meg, mint kadétoakat (úgymond, a „kadétok” »törvényen kívülé« nyilvánítottak).

Oroszországnak nem volt történelme.

És az, ami most zajlik –, *nem történelem*. El lesz felejtve, mint a fel nem fedezett törzsek számunkra ismeretlen állati-as tettei egy ismeretlen szigeten.”⁸

* * *

Az első orosz Nobel-díjas író, Ivan Bunyin naplója a forradalomról, az *Elátkozott napok*, hosszú ideig csak külföldön jelenhetett meg, a Szovjetunióban először 1989-ben adták ki. A naplót, melyet az olvasó nem ismerhetett, a szovjet kritika művészileg értéktelen, szovjetellenes rágalomnak minősítette, noha a naplóíró pozíciója jóval távolságtartóbb és reflektáltabb, mint Gippiuszé. Bunyin ugyanakkor nagyon fontosnak tartotta, az első helyen válogatta be összes művei nyugati kiadásába. Bunyin ötvenéves volt és sikeres író, mikor arra kényszerült, hogy elhagyja Oroszországot. Naplóját 1918–1919-ben Moszkvában és Odesszában írta, készülődve a kiutazásra, annak tudatában, hogy lehet, sohasem lát-

⁸ Зинаида Гиппиус: *Дневники 2. ерная тетрадь*, с. 105.

ja viszont Oroszországot. Az utolsó bejegyzés 1919. június 20-áról való. Családjával 1920. január 20-án hagyta el Oroszországot; először Odesszából Konstantinápolyba hajóztak, majd Párizsba mentek, ahol Bunyin haláláig élt.

Bunyin ugyanúgy nem tartozott egyetlen politikai irányzathoz sem, ahogyan nem tartozott egyetlen irodalmi csoportosuláshoz. Féltékenyen óvta mind emberi, mind írói szuverenitását, s jogát a kritikára. Talán a korszakban ő az egyetlen olyan orosz író (Csehov mellett), akit alig érintettek meg a kollektivistikus utópiák, eleve tagadott minden fajta forradalmat, beleértve a nagy francia forradalmat és az 1905-ös orosz forradalmat is. 1917 előtt írott elbeszéléseiben uralkodó az orosz vidéki udvarházak és az orosz falu ábrázolása: alakjai a lelkileg kiüresedett kisnemes és paraszt, akik egyaránt áldozatai a széthullásnak. Bunyin prózájában az orosz paraszt egyáltalán nem idealizált, kiszolgáltatottságában kegyetlen és gyanakvó, „az orosz lélek szörnyű rejtélyének”, vagyis a lét értelmetlenségének a megtestesülése. Bunyin szerint ez a pszichikum, vagyis a néplélek megváltozhatatlan. Impresszionisztikus jellegű prózájában csupán a természettel való egyesülés pillanatai keltik életre a hősökben azt az illúziót, hogy a lét értelmetlensége leküzdhető.

Bunyin naplóját olvasva olyan érzése támad az embernek, mintha az „örök” orosz természet háttérében elbeszéléseinek parasztjai kelnének életre az utca emberében. A napló hőse az elembertelenedett, manipulált tömeg, a néhai „szent orosz nép”, melyet indulatosan így jellemez: „A kommunizmus és a szocializmus úgy kell a parasztoknak, mint tehénnek a nyereg; megvadtja őket. A lényeg mégis inkább a „rablótempó”, amit emberemlékezet óta any-

nyira kedvel Oroszország, a szabados rablóélet, melyre most megint rákaptak az elszabadult, otthontól, munkától elszokott és teljesen elzúllott emberek százezrei.”⁹

Bunyin kegyetlen őszinteséggel leplezi le az orosz értelmiségre oly jellemző önámító hazugságot, a népimádatot, amely mögött azonban mély közöny rejtett éppen imádatuk tárgya iránt. Bunyin nem kis indulattal ír arról, hogy az orosz értelmiség, a kollektivisztikus ideálok bűvöletében élve, mikor „népben” és emberiségben” gondolkodott, a parasztot nem vette emberszámba: „Két típusa van a népnek. Az egyik Oroszországban van túlsúlyban, a másik a csudok és a mérják földjén. De mindkettőre jellemző a hangulat, a jellem ijesztő változékonysága, „szélkakasok”, ahogy régen mondták. Maga a nép így beszélt: „belölünk, mint a fából, lehet bunkót is és ikont is csinálni” – annak függvényében, hogy milyenek a körülmények, ki faragja ki ezt a fát, Radonyeysi Szent Szergej vagy Jemelka Pugacsov. Bár csak ne szeretném ezt az „ikont”, ezt az Oroszországot, s ne látnám, miért ment el az eszem ezekben az években, miért szenvedtem szakadatlanul, oly kegyetlenül!”¹⁰

Bunyin a közelmúlt bűneit, a könyörtelenül a háborúba zavart katonák sorsa iránti közönyt is felrója a művelt osztálynak: „Rettentően közömbösek voltak a nép iránt a háború alatt, dühösen hazudoztak a nép hazafias lelkesültségéről, még akkor is, amikor már a csecsemő is látta, hogy a nép torkig van a háborúval. Honnan ered ez a közömbösség? Többek közt a ránk annyira jellemző gondatlanságból, köny-

⁹ Ivan Bunyin: *Elátkozott napok*. Ford. Zappe László. In: *Apokalipszis – 1917. Írások az orosz forradalomról*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1997. 5–167. Idézet: 103.

¹⁰ Uo. 59–60.

nyelműségből, s abból, hogy még csak nem is próbáltunk komolyak lenni a legkomolyabb pillanatokban sem.”¹¹

A napló jelentős része az odesszai eseményeknek szentelt. Itt különösen gyakran fordulnak elő azok a tudósítások, amelyek a bolsevikok önbíráskodásáról, a fékevesztett terrorról szólnak. Bunyin többször említi a pogromokat, melyekről barátai számoltak be neki: „Ovszjaniko-Kulikovszkij és Kippen, az író voltak nálunk. Részleteket meséltek. A B. Fontanon megöltek tizennégy komisszárt és 30 egyszerű zsidó embert. Szétverték sok üzletet. Éjjel törtek rájuk, és akit csak találtak, kirángatták az ágyból és megölték. Az emberek kirohantak a sztyeppére, és a tengerbe vetették magukat, utánuk rohantak és lövöldöztek, valóságos vadászat folyt. Kippen csak véletlenül menekült meg, szerencsére nem otthon töltötte az éjszakát, hanem a »Fehér virág« szanatóriumában.”¹²

Az *Elátkozott napok* alaphangját ideges lüktetés jellemzi, az író már-már depresszióba hajló, mély pesszimizmusa határozza meg. Ennek ellenére a naplóban megörökített utcajelenetek, életképek meglepően elevenek. Bunyint íróként leginkább a „zűrzavaros” idők nyelve, kifejezésmódja foglalkoztatja: felidézi az odesszai utca szófordulatait, a plakátok értelmetlen jelszavait, a korabeli munkássajtó félművelt cikkecskéit, vagyis a tömeg „szólamát”. Ezzel a szubkulturális nyelvi panoptikummal állítja szembe az irodalmi nyelvet, ezen a naplóíró-elbeszélő akkor szólal meg, mikor a számára legkedvesebbről, a zűrzavar közepette az örök értékekről, a természetről, az ő szeretett Oroszországról beszél. A szé-

¹¹ Uo. 61.

¹² Uo. 98.

kesegyházak szépsége, a tavaszi természet, az esőben csillogó háztetők nosztalgikus hangulatot ébresztenek benne, hiszen örökre készül elhagyni hazáját.

Bunyin felfogásában az orosz forradalom egyértelműen a történelmi Oroszország végét jelzi, innen már semmi sem folytatható. Bunyin „apokalipszise” a személyesen megélt erkölcsi-kulturális kataklizma, melyet szerinte nem igazolhat semmiféle utópikus álom, sem magánmitológia.

* * *

Mint ismeretes, Makszim Gorkij viszonya az orosz forradalmakhoz és vezéréhez, Leninhez korántsem volt problémamentes. Gorkij 1917-ben talán a legismertebb orosz író volt mind hazájában, mind külföldön. Köztudott volt róla, hogy nemcsak szimpatizált, de kapcsolatban is állt a forradalmi erőkkal, így a bolsevikokkal is, Leninnel 1905-ben ismerkedett meg. Gorkij lelkesen fogadta az 1917-es februári forradalmat, s a baloldali eszerekkel, az úgynevezett „internacionalistákkal” együtt (Ny. Szuhanov, A. Tyihov, V. Gyesz-nyickij) Petrográdban lapot indít 1917. május 1-jén, *Novaja Zsizny* néven.¹³ Az újság célja a demokrácia védelme volt a februári forradalom szellemében. A *Novaja zszizny* a pluralizmust hirdette a politikában a szovjetek egyeduralmával szemben, bírálta a bolsevizmus túlkapásait, állandó vitában állt a *Pravdával*, aminek következtében a lapot Lenin parancsára 1918. július 6-án véglegesen betiltották.

¹³ Az 1905-ös első legális bolsevik újságnak, melynek létrejöttében Gorkij tevékeny részt vállalt, szintén ez volt a neve.

Gorkij a *Novaja zszizny*-ben *Időszerűtlen gondolatok*¹⁴ címmel írja nap mint nap publicisztikáját. 1918-ban a lap betiltása után az *Időszerűtlen gondolatokat* Petrográdban és Berlinben is megjelentette könyv alakban. A Szovjetunióban, a Gorbacsov-korszak végén 1989-ben adták ki. Az *Időszerűtlen gondolatok*¹⁵ nélkül nincs hiteles Gorkij-biográfia, s nehezen érthető Gorkij világgképének alakulása is.

A publicisztikai napló írásai hiteles képet nyújtanak mind a köznapokról, mind a politikai eseményekről. Igaz, irodalmi szempontból hagynak némi kívánnivalót maguk után, érződik, hogy sietősen megírt cikkekről van szó, hiszen a napi események követése és értékelése a fő cél. Az írások stílusa éppen ezért nem mindig egységes, hol túlzottan patetikus, hol leegyszerűsítően didaktikus, sőt hangvétellük nem egyszer erősen vulgarizáló. A cikkekben erőteljesen elválík egymástól, ami a rendszerkritika és a felháborodás tárgyát képezi, valamint a gorkiji utópia, ami a borzalmak megélése ellenére is az író világgképének alappillére marad. Gorkij kritikájának fő motívumai egybeesnek a későbbi orosz és kelet-európai emberjogi mozgalmak jelszavaival. Fellép a szólásszabadság és a sajtószabadság védelmében, melyet a februári forradalom alapvető vívmányának tart. Az erkölcs és a jó ízlés nevében ugyanakkor elítéli a sajtóban megjelenő méltatlan hangot (a korabeli bulvársajtót), a „piszkos kis brosrúrákat”, melyekben pél-

¹⁴ A szakirodalomban többször tárgyalták Gorkij nietzscheánizmusát. A cikksorozat címadása is Nietzsche *Korszerűtlen elmékedések* című művére vezethető vissza.

¹⁵ Makszim Gorkij: *Időszerűtlen gondolatok*. Ford. Rajka Ágnes. In: *Apokalipszis – 1917. Írások az orosz forradalomról*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1997. 187–321.

dául a Romanov-családon gúnyolódnak. Felemeli szavát a letartóztatások ellen, s a politikai pluralizmus védelmére kel, mikor tudomást szerez Singarjov és Kokoskin ellenzéki kadet politikusok meggyilkolásáról. Megdöbbenő képet fest az utca, az elállatiasodott tömeg önbíráskodásáról és a pogromokról. Leleplezi a bolsevik sajtó demagógiáját, rámutat a bolsevikok és a nép közötti mély szakadékra, és kijelenti, hogy a bolsevik vezetők lényegében a demokrácia és a munkásosztály (munkásértelmiség) ellen folytatnak harcot. Figyelmet érdemel, hogy Gorkij elsőként eredezteti Lenint és Trockijt a Bakunyin-Nyecsajev-típusú anarchista forradalmároktól. „A népbiztosok úgy bánnak az orosz néppel, mint kísérleti anyaggal, számukra az orosz nép olyan ló, melyet tudós bakteriológusok azért oltanak be tífusszal, hogy a ló vére azután tífusz elleni szérumot termeljen ki magából. [...] A szmolnijbeli reformátorokat nem aggasztja Oroszország sorsa, hidegvérrel feláldozzák azt a világforradalomról, vagy legalábbis az európai forradalomról szőtt ábrándjuk oltárán. [...] Az én véleményem a következő: a népbiztosok tönkreteszik és elpusztítják Oroszország munkásosztályát, rettenetesen és ostoba módon összekuszálják a munkásmozgalmat azzal, hogy az ésszerűség határán túl erőltetik és végzetesen nehéz körülményeket teremtenek a proletáriátus eljövendő munkája és az ország általános fejlődése számára.”¹⁶

Tomas Venclova litván költő és író Gorkij *Időszerűtlen gondolatokról* írott tanulmányában¹⁷ mind Gorkij antibolse-

¹⁶ Makszim Gorkij: *Időszerűtlen gondolatok*, i. m. 287–288.

¹⁷ Tomas Venclova: *Искушение мастера культуры* («Несвоевременные мысли»). *Russian Literature XXIV* (1988) Amsterdam, North-Holland, 569–580.

vista alapállásának, mind a szovjethatalomhoz való későbbi közeledésének a gyökereit az író személyes mitológiájában és világmodelljében látja, melynek alapja egy jórészt eklektikus és leegyszerűsített zárt világkép, amely a 19. századi klasszikus proteizmus, illetve Nietzsche és Marx tanainak keveréke. Ez a világkép túlzóan antropocentrikus: minden dolog mértéke, kezdő- és végpontja *az ember*. Gorkij naivan hisz az ész hatalmában, műveiben az ész és az akarat mitológikus kategóriákká válnak. Bízik a „tervszerű történelmi folyamatban”, egy olyan jövő képét látja maga előtt, ahol megvalósul a végső társadalmi harmónia, ezért szimpatizál a szocialisztikus eszmével, melyek nála a tudományos igazság rangjára emelkednek. Végeredményben ez a világkép egy szekularizált eszkatológikus modellre épül, amely jellemzője a 19. századi orosz forradalmi utópiáknak is.

Ez a világkép alapvetően meghatározza az *Időszerűtlen gondolatok* pozitív programját. Gorkij szerint minden baj, a vadság és az anarchia forrása a „felszabadított Oroszországban” a kulturálatlanság, műveletlenség és passzivitás, vagyis a testi és szellemi restség. A megmenekülés útja tehát az aktivitás, a munka („A csodák országát alkotjuk meg, ha energikusan dolgozunk”), valamint a „kulturális építés”. A „kulturális építés” gorkiji programja ismeretelméleti elveken nyugszik, mivel az igazi kultúra csak a tudományon alapulhat, és a haladás meg az aktivitás szellemében működik. Gorkij a kultúra művelését szintén a 19. századi forradalmárok eszméiből kiindulva, a felvilágosító-nevelő tevékenységgel azonosítja. Az *Időszerűtlen gondolatokban* a következőt írja: „Ha egy forradalom nem képes az országban azonnal hatásos kulturális fellendülést elérni, akkor, véleményem szerint, ez a forradalom siker-

telen és értelmetlen, mi pedig életképtelenek vagyunk”.¹⁸ Az író utópikus beállítottságából, nyilvánvaló erkölcsi kétélyei ellenére logikusan következik a bolsevikokkal való megbékélése. Az *Időszerűtlen gondolatok* utolsó cikkei már ebbe az irányba mutatnak.

Gorkij 1918–1919-ben sokat tett íróársaiért, szinte intézménynek számított. Anyagilag segítette az éhező, beteg írókat (többek között Rozanovot is), megalapított egy grandiózus vállalkozást, a Világirodalmi Kiadót, ahol munkát tudott adni pályatársainak. Kapcsolatait és tekintélyét felhasználva még a Csekától is meg tudott védeni számos ártatlan embert. Ezt a tevékenységét Lenin és a bolsevikok nem nézték jó szemmel, egészségi állapotára hivatkozva rábírták, hogy külföldön telepedjék le. 1931-ben tért vissza, immár végleg, a Szovjetunióba.

* * *

Vaszilij Rozanov utolsó könyve, a *Korunk apokalipszise*¹⁹ az író végső számvetése nemcsak Oroszország sorsával, de önmagával és eddigi gondolataival is. Rozanov az orosz századelő vallásfilozófiájának, az ún. orosz „vallási reneszánsznak” egyik legellentmondásosabb, legszínesebb alakja. Szépírói vénája és nyíltan vállalt szubjektivitása folytán különös, egyedi nyelven szólal meg, a számára oly kedves eljárásmóddal, a paradoxonnal élve, a „*formátlanság tökéletes formáját*” hozta létre mind az orosz gondolkodás-

¹⁸ Makszim Gorkij: *Időszerűtlen gondolatok*, i. m. 181.

¹⁹ Vaszilij Rozanov: *Korunk apokalipszise*. Ford. Vári Erzsébet. In: *Apokalipszis – 1917. Írások az orosz forradalomról*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1997. 321–425.

ban, mind az orosz irodalomban. Nem alkotott rendszert, a gondolatok és az érzések spontán áradását kívánta rögzíteni szövegeiben.

Rozanov a moszkvai egyetem filológiai fakultását végezte el, majd tizenhárom éven át vidéki gimnáziumokban tanított földrajzot és történelmet, s közben írta filozófiai munkáit. 1893-ban Pétervárra ment, ahol a *Novoje vremja* (Új idő) nevű ismert konzervatív, egy időben a feketeszázásokkal is szimpatizáló napilap munkatársa lett. Ebben az évben jelent meg F. Dosztojevszkij *A Nagy Inkvizítor legendája* című könyve, mellyel neve ismertté vált a fővárosi értelmiség köreiben. 1901-ben adták ki *Vallás és kultúra* címen cikkgyűjteményét, melyben már határozottan körvonalazódnak a tipikus rozanovi eszmék és elképzelések. Rozanov vallásfilozófiai esszéiben ekkor még csak a nyugati és keleti kereszténységet állította szembe egymással: az előbbit az „e világtól távoli és idegen vallásnak” nyilvánította, míg az utóbbit az „e világhoz közeli, örömteli és otthonos” vallásnak tartotta. Az 1910-es években írott könyveiben azonban már nemcsak a nyugati kereszténységet bírálta, hanem általában a történelmi kereszténységet: a „Golgota vallásával” szembeállította „Betlehem vallását”, illetve összeegyeztethetetlennek tartotta egymással az Ó- és az Újszövetséget, a Bibliát és az evangéliumokat.

Rozanov olyan utópisztikus vallásról gondolkodott, amely nem tagadja az életet és annak forrását, a *sexust* (oroszul: *пoлa*). A *sexus* Rozanov értelmezésében nem biológiai funkció, hanem transzcendentális energia. Az ember a *sexus* titka, az új élet születésének titka révén kapcsolódik be a természet fensőbb rendjébe. A *sexus* az élet metafizikai szimbóluma: isteni eredetű – a lélek szinonimája,

mivel bensőségesség és melegség kapcsolódik hozzá. Rozanov a *sexus* szemszögéből nézi az emberi történelmet is; az ember szinte nem cselekvő részese a történelemnek, hanem csak egyszerűen benne él, tévelyeg, anélkül hogy tudná, mi a célja, és útja merre vezet. Az egyedüli hely, ahol az emberi személyiség képes önmaga megvalósítására, értelmes tevékenységre, a család, s főképp a gyermekek nemzése. Rozanov misztikus mélységeket látott a családban, úgy véelve, a család a közvetítő láncszem az empíria és a transzcendencia között.

Rozanovot a kor filozófusai és irodalmárai egyaránt nagyra becsülték, noha extrém kinyilatkoztatásaival gyakran vitába szálltak. Közele barátságban volt Ny. Bergyajevvel, a Merezskovszkij házaspárral, P. Florenszkijjal és A. Remizovval. A konzervatív kategóriákban (család, otthon, egyház) gondolkodó Rozanovot a forradalom sokkhatásként érte. 1917-ben az idős, betegeskedő író feladta pétervári otthonát, mivel úgy vélte, hogy a forradalommal Oroszország kultúrájának pétervári periódusa véget ért, és a Moszkva környéki Szergijev-Poszadba költözött családjával együtt, ahol a híres kolostor van Rubljov ikonjaival. Ott élt akkoriban Pavel Florenszkij is, akit Rozanov Oroszország legokosabb emberének, az „orosz Pascal”-nak nevezett. Házat bérelt, szűkös körülmények között élt, majdhogynem éhezett, kapcsolata régi környezetével teljesen megszakadt. Gorkij és néhány barátja nyújtott anyagi segítséget neki. Agyvérzés következtében 1919. január 30-án hunyt el.

A Korunk apokalipszise drámai könyv, melyben Rozanov az élőbeszéd szaggatottságával, emocionalitásával rögzíti mély megrendülését, zavarodottságát, éppen ezért ezt a szöveget idegen nyelvre lefordítani jóformán lehetetlen. And-

rej Szinyavszkij szerint a *Korunk apokalipszise* a rozanovi „kibeszélés” csúcsteljesítménye.²⁰ A könyvet olvasva tanúi lehetünk annak, hogyan merül el fokozatosan a forradalom „nemlétében” a világ, ahol már nincs se birodalom, se hadsereg, se egyház, se otthon, se emberi melegség, s velük együtt a „nemlétbe” merül a róluk beszélő ember. A történelem színjátékhoz hasonlít, ahol szinte nincs tétje semminek.

„Oroszország arra az álgenerálisra hasonlít, aki fölött álpap mond gyászbeszédet.” „Valójában egy vidéki színházból szalajtott színész volt.” A legárulkodóbb és a legszembeszökőbb az egészben, s ez a dolog lényege, veleje, hogy „egyáltalán nem történt semmi”. „Csak szétesett minden”. Mi okozhatta a birodalom bukását? A szó szoros értelmében hétköznapi bukott el. Más hétköznapioktól semmiben sem különböző „szerda” volt éppen. Nem volt se vasárnap, se szombat, de még muzulmán péntek sem.”²¹

A színházi vonulat Rozanov írásában egy külön kis fejezettel zárul, jelképezve a teljes kifosztottságot:

„*La divina commedia*

Csikorogva, csörömpölve, nyikorogva ereszkedik le az Orosz Történelemre a vassüggöny.

– Az előadásnak vége.

A közönség felállt.

– Öltsük fel bundánkat és menjünk haza.

Körülnéznek.

De már nincs se bunda, sem ház.”²²

²⁰ Андрей Донатович Синявский: «Опавшие листья В. В. Розанова». Париж, «Синтаксис», 1982.

²¹ Vaszilij Rozanov: *Korunk apokalipszise*, i. m. 332–333.

²² Uo. 392.

A *Korunk apokalipszise* Rozanov talán leginkább kereszténység-ellenes könyve. Krisztus „árnyként”, „nemlétként” jelenik meg benne, az apokalipszis üdvtörténeti vége fel sem sejlik. Rozanov vélekedése szerint János jelenései inkább az Ószövetséghez tartoznak, s a benne leírt katalizmak nem a világ végét, hanem a keresztény civilizáció befejeződését jelzik.

A könyv jelentős részét a zsidóság sorsa feletti töprengés tölti ki. Rozanov műveiben egyfelől idealizálta a zsidóság patriarchális, „ószövetségi” életformáját, az atya és az otthon tiszteletét, másfelől ez egyáltalán nem zavarta abban, hogy a *Novoje vremjában* megjelenő cikkeiben nyílt, antiszemita kijelentéseket tegyen. Érdekes adalékul szolgál mindehhez, hogy nemrég publikált, közvetlenül halála előtt írott levelei közül kettőben is a zsidósághoz szól. Az egyikben bocsánatot kér a zsidóktól ellenük elkövetett bűneiért, a másokban pedig végakarátát fejt ki, melyben az áll, hogy felajánlaná a moszkvai zsidó hitközségnek művei kiadási jogát fele arányban, ha cserében neki és családjának földet, öt tehenet, tíz tyúkot, kakast, kutyát és lovat adnának örök használatra. A *Korunk apokalipszise* a Rozanovnak oly kedves, utópikus gondolattal fejeződik be: „És ne felejtse el: az élet ház. A háznak pedig melegnek, kényelmesnek és tökéletesnek kell lennie. Törekedj a »tökéletes házra«, Isten nem fog magadra hagyni a mennyben. Mert ő nem feledkezik meg a fészekrakó madárkáról.”²³

Rozanov prózájának beszédmódja hatást gyakorolt az 1970-es, 1980-as évek nem hivatalos orosz prózájára, elsősorban Andrej Szinyavszkij és a két Jerofejev, Venyegyikt

²³ Uo. 418.

és Viktor tekintették elődjüknek. Szinyavszkij és Viktor Jerofejev tanulmányt írt róla, Venyegyikt Jerofejev, a *Moszkva-Petuski* szerzője pedig egy rendhagyó monológot *Vaszilij Rozanov egy külön szemével* címen. Rozanov művei újra megjelentek Oroszországban, divatos szerzővé vált, s úgy tűnik, végleg hazatalált az orosz irodalomban.

SZILÁGYI ÁKOS

Az orosz forradalom öngyilkosai

„Az igazság az, hogy ha én tiszta vagyok, ha férfi vagyok, ha ember vagyok és nem egy rongydarab, arról már nem is beszélek, hogy ha kommunista vagyok, akkor föllármázom az egész világot az igazságomért. De hogy megöljem magamat – soha!”¹

I. V. Sztálin

Az öngyilkosság mint feloldhatatlannak tetsző életkonfliktusok, morális csapdahelyzetek, létfilozófiai dilemmák – „lenni vagy nem lenni” – végső és végletes lezárásának társadalmilag ritkán elfogadott, általában inkább helytelenített és elítélt – Isten elleni vétekként, felségsértésként, köztörvényes bűntettként kriminalizált, antiszociális viselkedésként, mentális zavarként, devianciaként stigmatizált – módja minden társadalomban és korszakban létezett. De csak a modern – „Istentől elhagyott” – világállapotban, a közösségi és spirituális vonatkoztatási rendszerét – Istent, a transzcendenciát – elvesztett modern nyugati civilizációban, a világot a kalkulatív racionalitás piaci, techno-bürokratikus és tudo-

¹ Fragmenti sztyenogrammi gyekabrszkovo plenuma CK VKP(b) 1936 goda. *Voproszi Isztorii*, 1990. 1. szám, 9–11.

mányos törvényeinek alávető – Max Weber szép szavát idézve –, a valóságot a vallási varázs alól feloldó (Entzauberung der Welt), kapitalista civilizációban vált tömegjelenséggé, ennyiben pedig a statisztikai, pszichiátriai, kriminalisztikai, jogi, erkölcsi, politikai és filozófiai diskurzusok kiemelt tárgyává, a közbeszéd, a sajtó, irodalmi és művészeti alkotások témájává is. A modern szociológia Émile Durkheim 1900-ban megjelent *Az öngyilkosság* című művével² kezdődik. A modern létfilozófia pedig Albert Camus – a lét abszurditásának, a világ idegenségének gnosztikus-nihilista vallási élményét egzisztencialista módon újraértelmező – tételmondatában foglalható össze: „csak egyetlen igazán komoly filozófiai kérdés van: az öngyilkosság.”³

Az öngyilkosság a vallási világállapotban és a modern társadalmakban

Ismeretes, hogy a keresztény egyházak az öngyilkosságot a legsúlyosabb bűnök között tartják számon, sőt, a legsúlyosabb bűnnek tekintik. Aki magára kezét emel, olyan gyilkosságot követ el, amellyel nem csupán életét, hanem lelkét is megöli (a „gyilkost” a vallási szemléletet híven kifejező szóval a régi oroszban „dusegub”-nak, azaz „lélekpusztítónak” nevezték, arra utalva, hogy a gyilkosság kizárja az utolsó kenet feladását, a bűnök végső meggyónását, a lélek testből szabadulása előtti megtisztulását). A gyilkosságok gyilkos-

² Magyar kiadása: Émile Durkheim: *Az öngyilkosság*. KJK, Budapest, 1967.

³ Albert Camus: Szisziphosz mítosza. (Le Mythe de Sisyphe). In: Uő: *Szisziphosz mítosza. Válogatott esszék, tanulmányok*. Magvető, Budapest, 1990. 195.

sága keresztény nézőpontból: lélekgyilkosság, vagyis maga az elkárhozás. Az öngyilkos nemcsak azzal öli meg lelkét, hogy Isten életajándékát visszautasítja, tehát szembeszáll Istennel, hanem azzal is, hogy elbitorolja azt, ami nem az övé, semmibe veszi az élet szentségét, arra formál tulajdonjogot, ami egyedül Istené. A reményvesztés, a kétségbeesés, az életkedv hiánya vagy életuntság a keresztény hagyományban a legrosszabb bűnnek számít (*peccatum desperationis*). Az öngyilkos ősmintája Júdás, a „Kárhozat Fia”, aki nem árulásával, hanem öngyilkosságával követi el a legnagyobb bűnt, mert ez azt jelenti, hogy megátalkodott bűnében, hitét veszítette el, nem kért bűnbocsánatot, és ezzel saját lelkét ölte meg.⁴ Egy gyilkos még megbánhatja bűnét, egy öngyilkos már soha. A Kárhozat Fia – az öngyilkosságot elkövetett Júdás – ellenképe az evangéliumokban e tekintetben is Isten Fia, Jézus, aki a sivatagba kivonulván elsőként az öngyilkosság ördögi kísértésével szembesül, élesen visszautasítva azt,

⁴ „A teljes eltökéltséggel és tudatossággal elkövetett öngyilkosságot, tehát azt, amelyet nem súlyos elmezavarban követnek el, az Egyház éppannyira súlyos bűnnek tekint, mint a másik ember életének elvételét (a gyilkosságot). Az élet minden egyes ember számára Isten legértékesebb ajándéka, mind természete szerint, mind pedig a megváltás kegyelme folytán. Az a keresztény, aki kezét emel magára, kétszeresen is megsérti Istent: úgy is, mint Teremtőjét és úgy is, mint Megváltóját. Magától értetődik, hogy az ilyen cselekedet csak az Isteni Gondviselésben való teljes hitetlenség és kétségbeesés terméke lehet. Márpedig, akitől idegen az Istenbe vetett hit és bizakodás, az idegen az Egyháztól is. Az Egyház úgy tekint a szabad akaratából öngyilkosságot elkövetőre, mint Júdás szellemi utódára [duhovnij potomok Judi], aki eltaszítva magától Istent maga is eltaszítottá vált Isten által, és »felakasztotta magát«. Innen válik érthetővé, hogy egyházi és polgári törvényeink értelmében, miért nem részesülhet az öngyilkos egyházi temetésben és a lelki nyugalmaért mondott imádságban.” Sz. V. Bulgakov: *Nasztolnaja knyiga dlja szvjaszenno-cerkovno-szluzsityelej*. Harkov, 1900. 1250.

míg az Atyától jövő „keserű poharat” a bárány engedelmes-ségével elfogadja.⁵

Mindezt az ortodox keresztény egyház is kiközösítette magából – Isten lelkekből épült testéből – az öngyilkosokat, amit rituálisan – többek között – azzal juttatott kifejezés-re, hogy megtagadta, illetve tiltotta az öngyilkosok vallási szertartás szerinti temetését, holttestüket is csak a temetőn kívül, árokparton, jeltelen sírban földelhették el. Nemcsak az egyház, a középkori keresztény állam is gyakran úgy járt el az öngyilkosokkal, mint a király szakrális testére kezét emelő felségsértőkkel,⁶ a modern abszolút monarchiák adminisztratív államai pedig kriminalizálták az öngyilkos-ságot és jogi szankciókkal sújtották az öngyilkosokat: például a haláluk előtt írt végrendeleteket jogilag semmisnek

⁵ „Most a szent városba vitte a sátán, és a templom párkányára állította. »Ha Isten Fia vagy – mondta –, vedd le magad, hiszen írva van: Parancsot adott angyalainak, a kezükön hordoznak majd, nehogy kőbe üsd a lábad.« Jézus így válaszolt: »Az is meg van írva: Ne kísértsd Uradat, Istenedet.«” (Mt 4,5–47).

⁶ A középkorban az öngyilkos nemcsak a hívő keresztények összességét magában foglaló corpus Christi ellen követett el merényletet („Mert amiként egy a test, noha számos tagja van, minden tagja, habár sok tagja van, egyetlen testet alkot” – Kor 1, 12, 12), hanem a király misztikus teste – politikai teste – ellen is, mint azt egy Tudor korabeli jogi iratot idézve Ernst Kantorowicz emeli ki a középkori politikai teológiát tárgyaló *A király két teste* című híres művében, mivel az öngyilkos e misztikus test egy tagjára is kezét emel, amikor önmagát elpusztítja, tehát felségsértést követ el. (Ernst. H. Kantorowicz: *The King's Two Bodies: A Study in Medieval Political Theology*. Princeton, 1957. 269.) A felvilágosodás és a francia forradalom szekularizált világában a király misztikus teste helyére az állam politikai teste és a társadalom teste lépett (corps politique, corps social), természetesen már nem teológiai, hanem tudományos – szociológiai vagy orvosiológiai – értelemben. Az öngyilkos most már ez ellen a társadalom-test ellen vétett antiszo-ciális cselekedetével, amikor lemetszette róla magát, büntetőjogi szempontból pedig gyilkosságot követett el.

nyilvánították, az öngyilkossági kísérletüket túlélők pedig börtönbüntetésre, a katonaságnál bizonyos esetekben kivégzésre is számíthattak.⁷

Az 1917-es orosz forradalomban hatalomra jutott bolsevik kormány – összhangban antifeudális és antiklerikális programjával – mindazokat az egyházi szabályokat és törvényeket eltörölte, amelyek az öngyilkosságot vallási bűnként szankcionálták vagy gyilkossággként kriminalizálták, és büntetőjogi vagy egyházjogi értelemben jogkövetkezményekkel vagy üdvkövetkezményekkel járó bűnnek minősítették.⁸

⁷ Az 1716-os oroszországi katonai szabályzat 164. pontjában ez áll: „Ha ki magamagát megöli, annak teste bocsáttassék hóhér kezére, hogy becstelen helyre szállíttassék és földeltessék el, miután utca porában vagy nyitott kordéra helyezve odavonszolták.” Továbbá: „Ha egy katonát kétséget kizáróan tetten érnek, amint meg akarta ölni magát, de mert megzavarták őt, cselekedetét nem tudta végrehajtani, és ha az őt ért gyötrelmek vagy bosszúságok miatt nem akart tovább élni, vagy ha önkívületében vagy szegyenében követte el tettét, akkor a jogtudók szerint becsületétől megfosztva kell őt ezredéből elűzni: ha pedig a fenti okok nélkül követte el tettét, akkor halállal kell érte lakolnia.” (Idézi: Ny. Sz. Tagancev: *O presztuplenyijah protyiv zszizny po russzkomu pravu*. 1873. 164.) Ny. Tagancev orosz jogtudós, aki az öngyilkosság dekriminalizálásáért szállt síkra a 19. század második felében, elsőként vonva kétségbe tisztán jogi (és nem vallási, morális vagy pszichiátriai) érvekkel az öngyilkosság bűnténynek minősítését, mondván, hogy a jog a társadalom különböző tagjai közötti viszonyokat szabályozza, de az egyén önmagával nem lehet jogi viszonyban, márpedig akkor bűncselekményt nem követhet el maga ellen. Büntetőjogi értelemben bűncselekmény csak akkor lehetséges, ha a jog alanya és tárgya, az elkövető és az áldozat nem azonosak.

⁸ Az oroszországi büntető törvénykönyv 1903-as reformjában az öngyilkosságot kivették ugyan a törvény-előterjesztésből, de ez a reform nem valósult meg. Így az öngyilkosság és az öngyilkossági kísérlet csak az 1917-es forradalom után szűnt meg törvénybe ütköző, tehát büntetendő cselekedet lenni. Összevetésül: az angol büntetőjog az öngyilkosságot egészen az 1879-es jogreformig gyilkosságnak (az öngyilkossági kísérletet pedig gyilkossági kísérletnek) tekintette. Azonosításuk csak

Az orosz forradalom után sokkal enyhébb megítélés alá estek az öngyilkosok. A bolsevik hatalom – legalábbis az 1920-as években – összehasonlíthatatlanul toleránsabb volt az öngyilkosokkal szemben, mint a cári rendszer, liberalizálta az öngyilkos jogi státusát, dekriminalizálta magát az öngyilkosságot. Ez a tolerancia azonban nem annyira az emberi és személyi autonómia elismeréséből fakadt, mint inkább az állami szintre emelt antiklerikalizmus és ateizmus jogkövetkezménye volt. Ugyanígy emelte ki az egyház joghatósága alól az emberi élet többi nagy területének a szabályozását, például a születés, a halál, a házasság regisztrálását is. Az OSZSZK Népbiztosok Tanácsa 1917. december 17-i és 18-i rendeletével a halálesetek regisztrálását azonnal kivette az egyház joghatósága alól és a helyi szovjetekre ruházta át. Mostantól az egyházi hatóságok által kiadott okmányok jogilag érvénytelennek számítottak. Még az elhunyt hagyományos egyházi elbúcsúztatására (*otpevanyije*) is csak akkor kerülhetett sor, ha megvolt hozzá a helyi szovjettől a haláleset regisztrációja. Születés, halál, szerelem, házasság válási közös ügyből mostantól világi értelemben magánügygé váltak, azzá vált maga a vallási hit is, és azzá vált ily módon az öngyilkosság. Legalábbis addig, amíg az orosz forradalom polgári vívmányait el nem söpörte 1929-ben a Sztálin nevéhez fűződő, felülről indított „harmadik forradalom” – az ál-

az 1879-es büntető törvénykönyvben szűnt meg, de még ebben is szerepelt egy törvénycikk, amely öngyilkossági kísérletért két évig terjedő börtönbüntetést írt elő az elkövetőre. Csak az 1961-ben megalkotott „Öngyilkosságról szóló jogszabállyal” dekriminalizálta az angol jog teljesen az öngyilkosságot. Tegyük azonban hozzá, hogy az említett törvénycikk alkalmazására 1879 és 1961 között a büntető gyakorlatban nem került sor, mivel az öngyilkosságokat következetesen elmezavar-nak tulajdonították.

lam polgárháborúja a társadalom ellen –, amely a magánélet etatizálását hozta magával. Ettől kezdve a magánélet minden fontos eseménye – születés, halál, szexus, házasság –, és ezzel együtt a magánélet minden deviáns – az államilag rögzített normától eltérő – mozzanata, beleértve az öngyilkosságot is, politikai jelentést és jelentőséget nyert, és az állam – pontosabban: a szuverén, azaz Sztálin – hatalmi érdekétől függően került be vagy került ki a közbeszédből, vált politikai tabutémává vagy főbenjáró politikai bűnné.

1917-ig a bolsevik mozgalmon belül az öngyilkosság kérdése sohasem az egyénnek a „meghívott halálhoz” való,⁹ hanem a mozgalmi közösség érdeke, a hatalomért folyó küzdelem, az ügynek okozott politikai kár szempontjából és a pártfegyelem etikai összefüggésében merült fel. Egységes álláspont nem létezett. Egyfelől ekkor még élt a pártban a politikai öngyilkosság – a szabad ember méltóságának lázadásaként, politikai tiltakozásként, a közös ügyért végrehajtott heroikus tettként, önfeláldozásként értelmezett öngyilkosság – nimbusza. Ennek a heroikus (vagy heroizált) politikai öngyilkosságnak a mintáját a francia forradalmároktól vették át – elég a „hegypártiak” (*montagnards*) híres közösen elkövetett öngyilkosságára (*Martyrs de Prairial*)¹⁰

⁹ Jean Améry: *Az ember önmagáé – Értkezés a meghívott halálról*. Múlt és Jövő Alapítvány, Budapest, 2004.

¹⁰ A III. év Prairial 1-én (azaz 1795. május 20-án) kirobbant felkelés levezését követő megtorlások során halálra ítélt „hegypártiak” közül hatan – Goujon, Duquesnoy, Soubrany, Bourbotte, Duroy, Romme – kivégzésükre várva, a börtöncellában elhatározták, hogy Goujon becsmépszett törével mindannyian öngyilkosságot követnek el: az általuk megvetett zsarnoki hatalomtól semmit, még a halált sem fogadják el. Goujon, Duquesnoy, Romme belehaltak a halálos tördőfésbe, Soubrany a verpad felé döcögő kordén halt bele sebébe, Bourbotte-tal és Duroy-val a nyaktiló végzett. Az életből 45 éves korában önként távozó Gil-

utalni a Konventben. Ők viszont a római *res publica* hőségben, Catóban fedezték fel a zsarnoktól kapott kegyelemmel meg nem vesztegethető szabad ember¹¹ mintaképét, aki a megadás erkölcsi öngyilkosságával, a szolgaság erkölcsi halálával¹² szemben a szabad emberhez méltó, mert pusztán

bert Romme utolsó szavai ezek voltak: Je meurs pour la Republique ('A köztársaságért halok meg'). Mindez jól mutatja, milyen erősen meghatározta a catói minta a francia republikánusok érzületét. A Közlélési Bizottság által törvényen kívül helyezett 42 girondista közül is sokan vetettek véget önkézükkel életüknek letartóztatásukra várva, az ítélet-hirdetés után a tárgyalóteremben, vagy már a börtönben, mint a „42-ek” listáján szereplő híres filozófus-matematikus, Condorcet is. A francia forradalom alatt szinte ragállyá vált öngyilkosságoknak külön fejezetet szentel könyvében August Cabanes és Leonard Nasse: *La Névrose Révolutionnaire*. Albin, Párizs, 1924.

- ¹¹ Az öngyilkosságra készülő Cato „azt mondta, hogy csak a maguk megmenekülése érdekében küldjenek Caesarhoz minél hamarabb, őerte ne könyörögjenek, mert könyörületre csak a legyőzöttek szorulnak rá, és kegyelemre csak a vétkesek. Őt azonban nemcsak soha senki nem győzte le egész életében, hanem most is győztes, úgy, ahogyan kívánta, mert Caesart a joggal és igazsággal győzte le, s Caesar az, aki fogoly és legyőzött, mert nyilvánvalóvá és bizonyítottá lettek hazája ellen elkövetett tettei, amelyeket olyan sokáig tagadott.” (64) És még tovább: „Ha Caesar kegyének akarom köszönni életemet – mondta Cato –, személyesen kellene felkeresnem, de én nem akarok halálával tartozni a zsarnoknak azért, mert törvényszegést követett el. Márpedig törvényszegés, hogy kegyelmet gyakorol olyanok felett, akiknek nincs joga parancsolni.” (66) Maga Julius Caesar pedig, „Mikor értesült haláláról, mondják, hogy csak ennyit mondott: »Cato, irigylem téled haláladat, mint ahogyan te is irigyelted, hogy én mentsem meg életedet!«” (72) Plutarkhosz: *Párhuzamos életrajzok*. Magyar Helikon, Budapest, 1978. II. 577., 581.
- ¹² A római jogban is tükröződő általános felfogás szerint a szolgaság a halál, a halál pedig a szolgaság metaforája volt: „Servitutum mortalitali fere comparamus” – A szolgaságot rendszeren a halálhoz hasonlítjuk – olvasható Domitius Ulpianus *Digestájában* (Digesta, 50.17.209), avagy kissé eltérő megfogalmazásban: „Servitus mortis adsimilatur” (Digesta, 35.1.59.2). Ennek megfelelően a szabad embernek jobban kellett irtóznia a gyalázat (stuprum) elszenvetésétől, a gyalázatban maradáستól – vagyis az erkölcsi haláltól –, mint a fizikai haláltól. Ebből következett, hogy a mors volun-

fizikai halált választotta. Másfelől pedig létezett és hatott az életből való kilépés sztoikus senecai mintájának¹³ racionalizált mozgalmi változata is, miszerint a forradalmárnak addig kell élnie, amíg hasznára lehet a tág értelemben vett közös ügynek. Ha azt látja, hogy öregsége vagy betegsége miatt már nem tud részt venni a küzdelemben, jogában áll távozni az életből. Erre a szociáldemokrata mozgalomban egykor létező felfogásra utal 1927 novemberében elkövetett öngyilkossága előtt írt búcsúlevelében Adolf Joffe, régi bolsevik, Trockij közeli harcostársa. „Egész életemben azon a nézetem voltam, hogy a politikával foglalkozó közéleti embernek képesnek kell lennie távozni az életből, ahhoz hasonlóan, ahogy például a színész lép le a színpadról, és jobb, ha ezt előbb teszi meg valaki, mint ha elkésik vele. Még zöldfülű ifjoncként, amikor Paul Lafargue és felesége, Laura Marx közös öngyilkossága olyan nagy felzúdulást keltett a szocialista pártok körében, szilárdan kitartottam az ő elvi alapál-

taria (a suicidium 17. századi, újlatin szóképzés a „sui cadere”-ből) mint az erkölcsi halál – gyalázat, vereség, szolgaság – elkerülésének módja megdicsőült, és az életből való távozás irigyelt és dicső útjának számított.

- ¹³ „*Sapiens vivit, quantum debet, non quantum potest*” („A bölcs addig él, amíg élnie kell, nem pedig amíg lehet.”) Seneca – mint Hoffmann Zsuzsanna írja az általa újrafordított 70. levelet értelmező fölvezető tanulmányában – „úgy látja, hogy különösen előnyös helyzetben vannak a filozófusok, akik egyáltalán nincsenek az élethez bilincselve, addig élnek, ameddig élniük kell. Fejtegetéseiben felsorolja azokat a helyzeteket, amelyekben az öngyilkosság elfogadható. Ezek a következők: időskori testi panaszok, hosszantartó, gyógyíthatatlan betegség, szegénység, *félelem a méltatlan, megalázó szolgaságtól*. Ilyen helyzetekben az embernek mindezen felül kell emelkednie, és el kell határoznia, hogy *jól fog meghalni, ezzel megmenekül a rút élet gyalázatától*.” (Kiemelés – Sz. Á.) Hoffmann Zsuzsanna: Seneca az öngyilkosságról. *Aetas*, 2000. 1–2. 184–190. http://www.aetas.hu/2000_1-2/2000-1-2-07.htm (Utolsó letöltés: 2018. február 5.)

lásuk helyessége mellett és emlékszem rá, milyen hevesen válaszoltam August Bebelnek, akit felháborított öngyilkosságuk, hogy ha az életkori határ, amit a Lafargue-házaspár magának felállított, vitatható is, mivel a kérdés nem az évek száma, hanem a politikai szereplő hasznossága, vitathatatlan maga az alapelv, hogy a politikai szereplő távozhasson az életből, amikor fölismeri, hogy már nem képes hasznára lenni az ügynek, amelynek egész életét szentelte.”¹⁴

Konszolidáció és öngyilkosság

Oroszországban nem a forradalommal vette kezdetét a magánélet emancipálódása az egyházi és állami kontroll alól, hanem a modernizáció gyors ütemű térnyerésével, legalábbis a nagyvárosokban. A 19. század második felétől semmiféle vallási tiltás, egyházi kiközösítés, semmiféle jogkövetkezmény nem tudta megakadályozni, hogy – mint szinte minden európai nagyvárosban, Szentpéterváron is – drasztikus növekedésnek induljon az elkövetett öngyilkosságok száma. Mint a korabeli statisztikák mutatják, Péterváron, a fővárosban 1881-ben 100 ezer főre 13,7 öngyilkosság esett; húsz évvel később, 1900-ban szinte ugyanannyi: 13,4; 1910-ben viszont már 38,5 volt a 100 ezer főre eső öngyilkosságok száma. Különösen az 1905–1907-es leverett forradalom utáni apátiában ugrott meg ez a mutatószám. Ezzel szemben az első világháború éveiben – ahogy háborús állapotok, társadalmi káoszok, rendkívüli állapotok idején rendszeren – az

¹⁴ Predszmertnoje pismo Joffe i szoobscsenyije Szekretariata CK VKP (b)
In: Lev Trockij: *Portreti*. Chalidze Publications, 1984. 229–244.

öngyilkosságok száma jelentősen visszaesett: 100 ezer lakosra a fővárosban 10,6 öngyilkossági eset jutott.¹⁵

Émile Durkheim már említett *Az öngyilkosság* című szociológiai alapművében összefüggést állapított meg a társadalmak konszolidáltsági foka és az öngyilkosságok száma között. Ezt messzemenően alátámasztják az orosz forradalmi és polgárháborús káoszt követő konszolidáció adatai. Az öngyilkossági mutató még a háborús és forradalmas 1917-es évben is elég alacsony volt a városokban (átlagosan 100 ezer főre 10,5 öngyilkosság jutott), még 1918-ban is csak 15,4-re emelkedett a mutatószám. Ezzel szemben mihelyt lezárult a polgárháború véres kataklizmája, a NEP¹⁶ 1921-es bevezetése után, a társadalmi béke és a gazdasági konszolidáció körülményei között az öngyilkossági görbe emelkedni kezdett, különösen drasztikusan a demobilizált, a polgárháborúból épp visszatért fiatal kommunisták körében, olyannyira, hogy 1921-től valóságos – 1924–1925-ben tetőző – öngyilkossági hullámról beszélhetünk a polgárháborúból győztesen kikerült és a hatalmat monopolizáló bolsevik pártban.¹⁷

¹⁵ Az adatokat lásd: N. B. Lebina: Povszednyevnaja ziszny szovjetszkogo goroda. Normi i anomalii. 1920–1930 godi. Zsurnal Nyeva – Izd.t Torgovij Dom „Letnij szad”, Szentpétervár, 1999.

¹⁶ Az 1918–1920 közötti hadikommunizmus hoz képest valóságos rendszerváltást jelentő ún. Új Gazdaságpolitika.

¹⁷ Lásd ehhez: V. Sz. Tjzselnyikova: Szamoubijsztva kommunyisztov v 1920-e godi. In: Rosszijszkaja Isztorija, 1998. 6. A tanulmányt elektronikus közlése alapján idézem: https://www.google.ru/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0ahUKEwjv-oGy-o7ZAhVSK1AKHVtDB6EQFggtMAA&url=http%3A%2F%2Fwww.el-history.ru%2Ffiles%2F_v._samoubiystva_kommunistov_.doc&usg=AOvVaw1sSIFQEsVMDpB-tXQwPvSsq. (Utolsó letöltés: 2018. február 5.) Lásd még: Pinnow K. M. *Making Suicide Soviet: Medicine, Moral Statistics, and the Politics of Social Science in Bolshevik Russia, 1920–1930*. Ph. D. diss. Columbia University, 1998.

Egy társadalom interregnumokat, rendkívüli állapotokat, forradalmakat, polgárháborúkat követő konszolidálódása és konszolidáltsága – megállapodottsága, szilárdsága, belső békéje, erős kohéziója, kiszámíthatóan biztonságos viszonyai – nem minden társadalmi csoport számára jelentenek kíváncsatos, jó állapotot. Azok a csoportok, amelyeknek tagjai a korábbi rendetlenséget, a káoszt a szociális kötöttségek lehullásaként, megszabadulásként, egyfajta szaturnáliaként, szociális lehetőség-horizontjuk hirtelen kitágulásaként tapasztalták meg, értetlenül és ellenségesen fogadják a konszolidációt, amely – még ha részlegesen is, de elkerülhetetlenül – helyreállítja a forradalom előtti világ kötöttségeit, szabályait, normáit, értékeit, alá-fölrendeltségi viszonyait, miközben leértékeli a „rendkívüli idők” hősi ethoszát, háttérbe szorítja hőseit, hősi értelmétől fosztja meg egykori önfeláldozásukat. A jogra és nem a „forradalmi törvényességre”, a békés kereskedésre, folyamatos termelőmunkára és nem az erőszakra épülő társadalom, a szabályozottság, az érvényesülési utak és módok radikális megváltozása a forradalmat és a polgárháborút győztesen megvívó társadalmi csoportok számára a „hősi idők” ígéreteinek (az Eszmének, a Forradalomnak) semmivé foszlását vagy elárulását jelentették, amely ellen azonban nem tehettek semmit, hiszen ugyanaz a párt hirdette meg a restaurációt, amely a forradalmat csinálta és amelynek tagjai voltak. A nélkülözés, az aszketikus életvitel, a lelki és testi gyötrelmek a forradalmi és polgárháborús rendkívüli állapotban sorsközösségben kapcsolták össze a forradalom harcosait, az ínség közös nevezőjén mindenkit mindenkivel egyenlővé tettek, az önfeláldozásnak, az ínségnek, szenvedésnek értelmet adott a világmegváltó forradalomba vetett hit, a messianisztikus elhivatottság érzülete, az

„új ég, új föld” utópisztikus ígérete. Ám a konszolidált, újra egyenlőtlenre és igazságtalanná vált társadalom piaci rendje, a profitmaximalizálás eszméje nem adhatott hősi értelmet a szegénységnek, nem igazolhatta a munkanélküliséget, nem magasztosíthatta föl a tudás, a képességek és készségek hiányát. Hogy mivel is kellett szembenézniük a – mint Antonio Gramsci írta – tőke ellenében (tehát egyszerre Marx *A tőkéje* és a kapitalista rendszer ellenében) forradalmat csináló bolsevikoknak 1921 után, mikor az ajtón kiebrudalt tőke az ablakon visszajött, arra szemléltetésül legyen elég itt Jemeljan Jaroszlavszkij 1925-ben tartott beszédéből egy részlet: „Az elvtársak azt kérdezik, lehetnek-e kommunisták résztulajdonosok (pajscsik) a részvénytársasági vállalatoknál. Bizonyos esetekben előfordul, hogy egyes párttagok a kommunista párt tudtával vegyesvállalatok vagy részvénytársasági tulajdonban levő vállalatok igazgatótanácsi tagjai lesznek, de ez nem jelenti azt, hogy részvényeik is vannak és hogy ez után profitot húznak. Formailag például az »Arkosz« részvénytársasági tulajdonban levő vállalat. Az »Arkosz« név egyébként nem egy Arkosz nevű úr tulajdona, mint egyesek gondolják, hanem egy angol-orosz közös részvénytársasági vállalat neve. Ennek a társaságnak az igazgatói, a tagjai formálisan kapnak ugyan bizonyos osztalékot, valamilyen profitot, és így tovább, valójában azonban a párt nevezi őket ki, és a profit nem lehet az övék. Ez a kérdés magától értetődően föl sem vetődhet komolyan, mert azt jelentené, hogy kommunisták bér munkát alkalmazhatnának abból a célból, hogy profitot hozzon nekik, amit mi *soha nem fogunk megengedni*. [Kiemelés – Je. Jaroszlavszkij]. Míg külföldön a szociáldemokrata pártok tagjai gyakran vendéglősök, vállalkozók, gyárosok, gazdag emberek, akiknek semmi közük

a proletariátushoz, addig a mi pártunkban ilyen nincsen és nem is lesz soha. (Taps)”¹⁸

Akik Jaroszlavszkijnek ezt a magyarázkodó beszédét 1925-ben hallgatták, az orosz forradalmat három év polgárháborújával, terrorjával és hadigazdaságával győzelemre juttató kommunista párt jórészt fiatal tagjai számára a forradalom bizonyos értelemben vallás volt: hitkérdés tehát, márpedig a hit – mint Kant mondta egykoron – az ész salto mortalé-ja. Szinte egy új üdvtörténet hőseinek érezték magukat, nem csoda, hogy hidegzuhanyként érte őket a NEP bevezetése, vagyis, hogy ami hitük szerint éppen tőlük szenvedett világtörténelmi vereséget – a tőke –, egyszer csak halottaiból feltámad, méghozzá a forradalom vezérének, Leninnek a politikai akaratából. A politikai győztesek egyszeriben szociális és gazdasági veszteseknek érezték magukat, felesleges embereknek, akiknek speciális – a világháború négy, majd a forradalom és polgárháború újabb négy éve alatt szerzett – militáns késégeire, morális skrupulusokat nem ismerő erőszakára, az akarat egzaltációjára és hősi érzületére¹⁹ a gyorsan visszatérő kapitalista áru- és pénzviszonyok között nincs többé szükség.

A forradalom győztesei történelemformáló szerepüknél, elhivatottság-tudatuknál, társadalmi presztízsüknél sokkal többet veszítettek, tulajdonképpen mindent, amire életüket föltették. Ez a veszteség nem anyagi, hanem lelki, nem rela-

¹⁸ Jemeljan Jaroszlavszkij: Posztanovka voprosziv o bite, o kommunyiszticyicseszkoj etyike. (Iz doklada na XII Leningradszkoj gubernszkoj konferencii RKP(b) 4 dekabrja 1925 g.) In: *Partyijnaja etika. Diszkusszii 20-h godov.* (Szerk.: M. A. Makarevics) Izd. Polityicseszkoj Lityeraturi, Moszkva, 1989. 243–244.

¹⁹ Lásd ehhez V. Sz. Tjazzselnyikova: Vojennij szindrom v povegyenyii kommunyisztov 1920-h godov. <http://rabkrin.org/tyazhelnikova-v-s-voenyiy-sindrom-v-po/>. (Utolsó letöltés: 2018. január 30.)

tív, hanem abszolút veszteség volt. A szociális forradalom megváltó csodája elmaradt, a beléje vetett hit alaptalanná vált. A korabeli lapokban 1922-ben folyamatosan jelentek meg beszámolók kommunisták öngyilkosságairól, akik „a forradalmi eszmények elárulása” miatt vetettek véget életüknek. A *Pravda* 1922. május 20-i számában például nekrológ jelent meg egy 17 éves komszomolistáról, aki a NEP bevezetése elleni tiltakozásból vetett véget életének: „Gyakran mondogatta – olvasható a nekrológban –, először kommunista vagyok, és csak azután ember.” Azt is mondhatta volna a forradalom e szerencsétlen „búsképű lovagja”, hogy mindenekelőtt az Eszme Jegyese vagyok, a Valóság csak annyiban érdekel mint anyag, amelyből az eszme képeré és hasonlatosságára a kommunisták új világot gyúrnak. Ha pedig ez lehetetlennek bizonyul, vagy ha a forradalom átáll az Eszme oldaláról a Valóság oldalára, én akkor is a megvalósíthatatlan Eszmével tartok és inkább hozzá-valótlanulok, semmint hogy újra lealacsonyodjak a valósághoz, az anyagi világhoz és ezáltal lelki öngyilkosságot kövessek el.²⁰ Volt a platonikus forradalom-szerelemnek ebben a kvázi-vallási komplexumában minden – messianizmus, gnosztikus világgyűlölet, orosz nihilizmus és nyetovscsina²¹, misztikus

²⁰ Andrej Platonov maga ruházza fel zseniális *Csevangur* (1929) című regényének hadikommunista utópiát építő népi forradalmár hőseit a cervantes-i „búsképű lovag” vonásaival. Lásd erről bővebben: Mihail Geller: *Andrej Platonov v poiskah scsasztija*. Párizs, Ymca-Press, 1982. 193–195.

²¹ A „nyetovscsina” vagy „gluhaja nyetovscsina” (magyarra így fordíthatnánk: a „nemlegesség” vagy „engesztelhetetlen nemlegesség”) hirdetői (a „nyetovci” vagy „nemlegesek”), a „nagy szakadás” (raszkol) után a hivatalos Pravoszlav Egyházból kivonult óhitűekről levált gnosztikus szekta arról a tanításáról kapta nevét, hogy minden világi dologra mint ördögtől valóra „nyet”-et, vagyis „nem”-et mondtak, miután a világot már

leválás a világról –, a lényeg azonban Forradalom-Isten – az új Abszolútum – iránti szerelem és az alantas, kisszerű, szürke, hazug kispolgári valóság radikális tagadása volt. A Forradalomba reménytelenül szerelmes, a valóságban csalódott ifjú Werthereknek nem maradt más hátra, mint a távozás az életből – az öngyilkosság.

A politikai szerelmi öngyilkosságok első hullámát (1922) azonban egy második, sokkal nagyobb hullám követte 1924–1925-ben, amely már nem a becsapottság érzése generálta

menthetetlenül a gonosz, az Antikrisztus birtokának tekintették. A világot elnyelte a bűn, halálra van ítélve. Ebben az általános végpusztulásban egyedül a Megváltó (Szpasz) képes az ember üdvözülését biztosítani, ezért aki a teljes (vagyis a lelki) megsemmisülést el akarja kerülni, annak arra kell törekednie, hogy minél előbb egyesüljön vele, levesse az élet kötelékeit, hátat fordítson ennek a világnak, meghaljon a világ számára, ámde nem spirituálisan (szerzetesség), hanem a szó szoros (natúrális) értelmében, vagyis testileg, úgy, hogy véget vet életének. A „nemlegesek” által énekelt vallási himnuszokban visszatérő motívum az öngyilkosságra való felszólítás, méghozzá úgy, hogy az magának Krisztusnak a szájából jön. Lásd erről bővebben: Alekszandr Prugavin: Szamoiszt-reblenyije. Projavlenyije aszketyizma i fanatyizma v raszkole. In: Izd. Russzkaja Misl, Moszkva, 1885, I. könyv, 79–111., és II. könyv, 129–155. A társadalomból kivonuló, gnosztikus beállítottságú vallási szekták (hliszti, szkopczi, nyetovci stb.) terjedése a 19. század végén Oroszországban olyan mértékű volt, hogy hatásuk az 1905-ös és 1917-es népforgalom tömegeire egyáltalán nem volt elhanyagolható. (A népforgalomról lásd bővebben: Szilágyi Ákos: Az 1917-es Nagy Orosz Forradalom – Archaikus népi „szmuta” és modern forradalom. 1–2. rész. 2000, 2017. 6., 7.) A hivatalos cári világból kivonuló, az adószedő, újoncokat sorozó hatóságok és a pravoszláv egyház számára elérhetetlenné vált vallási szekták tagjainak száma egyes adatok szerint a 20. század elején 5 millió körül mozgott. A történelmi „raszkol”-t követő nagy kivonulás mintegy 30 millióra rúgó óhítű (sztaroobrajdci) tömegével együtt ez a szám elérte a 35 milliót, ami a 170 milliós korabeli Oroszországban számottevő társadalmi tényezővé vált az interregnumok időszakában. (Lásd erről bővebben: Vlagyimir Buldakov: *Krasznaja szmuta. Priroda i poszledsztvija revoljucionnogo naszilija*. Moszkva, ROSZSZPEN, 1997. 25.)

hirtelen felidulásból fakadt, hanem a helyreálló régi életforma sivárságának, ürességének, az eszmétlenné vált prózai valóságnak a szubjektív elviselhetetlenségéből. Az orosz kommunisták legtürelmetlenebbjei számára 1921 után a Forradalom-Isten halála vagy távozása miatt vált a világ idegen-né, a benne való létezés abszurdá, ennek összes egzisztenciális következményével, az öngyilkosságot is beleértve. Ennyiben ezek nem is egészen politikai öngyilkosságok, hiszen nem a rendszerrel, a hatalommal való szembenállás, hanem a hit és a forradalom utáni valóság kibékíthetetlen ellentéte, a küzdelem hiábavalósága, a feleslegesség és a hanyatlás életterése, egyfajta kommunista világellenesség motiválta őket.

Az öngyilkosságok statisztikai gyakorisága és a felekezeti hovatartozás között határozott összefüggést megállapító Durkheimnek nem lett volna könnyű dolga az 1920-as évek Oroszországában. Annál könnyebb lett volna az öngyilkossági mutatószámok alakulása és a párttagság vagy pártonkívűliség közötti korreláció vizsgálata, lévén a kommunista párt és a komszomol tagjai az 1920-as években nagyságrendekkel több öngyilkosságot követtek el, mint a pártonkívűliek. Csak egyetlen jellemző adat ennek illusztrálására: míg Leningrádban 1925-ben az összes elhalálozott párttag között 14% volt az öngyilkosok száma, addig a pártonkívűli lakosság körében a halálokok között az öngyilkosságok száma alig érte el az 1%-ot.²²

Az adatokat túlnyomórészt az 1920-as években újjáalakult Statisztikai Hivatal kiadványaiból ismerjük. Az élet normális

²² N.B. Lebina adatai. In: Uő: *Povszednyevnaja zszny szovjetszkogo goroda. Normi i anomalii. 1920–1930 godi*. Zsurnal Nyeva – Izd.torg.Dom „Letnij szad”, Szentpétervár, 1999.

kerékvágásba történt visszatérése után, 1921 októberében a Központi Statisztikai Hivatal és a Belügyi Népbiztosság által kötött megállapodás szerint minden haláleseteket regisztráló intézménynek előírták, hogy 1922. január 1-jétől külön erre a célra rendszeresített statisztikai adatlapot állítson ki az öngyilkossági esetekről. A szóban forgó megállapodás kiemeli, milyen „nagy jelentőségű az öngyilkosságok kérdésének felvetése abból a célból, hogy az egyéni és a társadalmi életnek ezt az abnormális jelenségét jobban megismerhessük.”²³ A Központi Statisztikai Hivatal „erkölcsi statisztikai osztálya” (moralnij otgyel) készítette elő az *Öngyilkossági kérdőív* (*Oprosznij liszt o szamoubijsztve*) nyomtatványt, amelyhez Moszkvából külön kitöltési útmutatót is küldtek.²⁴ A kérdőív készítői kiemelt fontosságúnak tekintették az öngyilkosság okának tisztázását: „fel kell sorolni az összes felmerülő okokat, külön jelezve valószínűségük fokát, amennyiben kétségek merülnek fel”.²⁵ Az 1920-as évektől az orosz statisztikai iskola folytatója a CSzU (Centralnoje Sztatiszticeszkoje Upravlenyie, azaz Központi Statisztikai Osztály) lett, amely 1922-től külön statisztikát vezetett az öngyilkossági esetekről. Ezzel párhuzamosan az Egészségügyi Népbiztosság igazságügyi orvosszakértői osztálya által vezetett nyilvántartásban is rögzítették az eseteket, és egy ideig a rendőrhatalósági szervek és a bűnüldöző szerveknél működő NKVD-s

²³ Idézi: V. Sz. Tjajselnyikova: Szamoubijsztva kommunyisztoz v 1920-godi. i. m.

²⁴ Minderről bővebben lásd a szovjet KSH (Centralnoje Sztatiszticeszkoje Upravlenyije) korabeli kiadványait: Szamoubijsztva v SzSzSzR. 1922–1925. Trudi CSzU SzSzSzR. Otgyel moralnoj sztatisztiki. Moszkva, 1927. és: Szamoubijsztva v SzSzSzR v 1925–1926. CSzU. Szektor szocialnoj sztatisztiki. Moszkva, 1929.

²⁵ Uo.

részlegek nyilvántartásába is bekerültek. De az első számú adatgyűjtő és adatregisztráló intézmény a Statisztikai Hivatal úgynevezett „morális statisztika osztálya” (otgyel moralnoj sztatistikai) volt. Az öngyilkossági esetek regisztrációs lapján 1926-tól a „felekezeti hovatartozás” vagy „hitvallás” (veroiszpovedanyije) helyett a „párt-hovatartozás” (partyijnoszty) rubrika szerepelt, mely persze inkább csak a múltbeli hovatartozást firtathatta, mivel a jelenben már csupán két kategória létezett: a párttagoké és a pártonkívülieké.

A bekövetkezett öngyilkosságok esetében annak az intézménynek kellett kitöltenie a kérdőívet, amely regisztrálta a halált. A kitöltött kérdőíveket havonta az anyakönyvi hivataloknak (ZAGSZ) és a kormányzósági statisztikai irodáknak (Gubsztatbjuro) kellett megküldeni, ezt követően kerültek a statisztikai irodákba, ahol feldolgozták és továbbküldték őket a Központi Statisztikai Hivatalnak. A feldolgozott adatok alapján a Központi Statisztikai Hivatal morális statisztikai részlege két tanulmánygyűjteményt is kiadott a „CSzU Munkái” sorozatban. Mivel az elsődleges dokumentumok nem maradtak meg, az anyakönyvi hivatalok pedig nem készítettek másolatot a regisztrációs kérdőívekről, az 1920-as évekre vonatkozó legteljesebb öngyilkossági statisztikák a „Trudi CSzU” kiadványsorozatban találhatók.

A KSH morális statisztikai osztálya és a hozzá tartozó „szociális anomáliák szektora” külön rögzítették az OKP(b) tagjai által elkövetett öngyilkosságok növekedését. Az öngyilkosságok számának hirtelen megugrásával a Központi Bizottság statisztikai, szervezeti-adminisztratív, titkos és információs osztályai foglalkoztak, ezenkívül az RKKA GlavPUR (Munkás-Paraszt Vörös Hadsereg Politikai Főcsoportfőnöksége) munkatársai, aminek dokumentumai meg-

találhatóak az oroszországi archívumok (RCHIDNI,²⁶ RGVA) irattáraiban. A forrásokból az 1925-ös statisztikai adatok²⁷ komplex elemzése a „kommunista öngyilkosságok” számának drasztikus emelkedését mutatta ki. Az archívumi anyagok egyikében meg is fogalmazódik, hogy „egyes pártszervezetekben az öngyilkosságok hovatovább tömeges jelleget kezdenek ölteni.”²⁸ Az OKP(b) KB statisztikai osztályának vezetője, Je. G. Szmitten *A kommunisták által elkövetett öngyilkosságok számának alakulása* címmel készített 1925-ben feljegyzést, amelyből kiderül, hogy „az első negyedévben elhalálozott 616 kommunista közül 81-en (13%) vetettek véget életüknek öngyilkossággal (50 párttag, 31 párttagjelölt). „Lehetséges – írja Szmitten –, hogy az öngyilkosságok száma ennél is nagyobb, mivel egyes pártszervezetek nem közlik tagjaik elhalálozásának okát.”²⁹ Ebből a tájékoztató jelentésből kiderül, hogy az 1925-ben elhalálozott kommunisták közül minden nyolcadik esetben öngyilkosság volt a halál oka. Nem ismeretes az öngyilkosok korösszetétele, csak a kommunistákra vetített általános számadat. Hasonlóképpen nem foglalják magukban a közölt adatok a hadsereg és a flotta kötelékében szolgálók által elkövetett öngyilkosságokat sem. Ezek az adatok a RKKA GlavPUR információs részlegének dokumentumaiban találhatóak. A Vörös Hadseregben elkövetett öngyilkosságok számának növekedését elemző feljegyzésből kiderül, hogy a seregben elkövetett

²⁶ Rosszijszkij Centr Hranyenyija i Izucsenyija Dokumentov Novejsej Isztorii (Legújabbkori Történelmi Dokumentumok Őrzésének és Tanulmányozásának Oroszországi Központja).

²⁷ A statisztikai adatokhoz lásd még az *Itogi gyeszatyiletyija szovjetszkoj vlasztyi 1917–1927* című statisztikai kiadványt (Moszkva, 1927.).

²⁸ Idézi Tjajszelnikova, i. m.

²⁹ Uo.

öngyilkosságok száma 1924-ben 497 volt, és ezek 15%-át kommunisták követték el.³⁰ A Szmitten-jelentés és a Vörös Hadseregben (RKKA) készült Hatajevics-feljegyzés adatainak összesítéséből megállapítható, hogy 1925 első negyedében az öngyilkosságokat legalább 92 esetben követték el párttagok. A korabeli Szovjetunió egész területén elkövetett öngyilkosságok számát illetően csak azzal az adattal rendelkezünk, amelyet a ZAGSZ-okban regisztrált öngyilkosságok adatainak összesítésével a Központi Statisztikai Hivatal közölt: 1925-ben ez a szám 6303. Ennek megfelelően országos szinten az öngyilkosok között a kommunisták részaránya legalább 7% volt. A hadseregben ez a szám 15%.

Az életből való önkéntes távozások fő okaként a kommunista párt által kezdeményezett vizsgálatok a „közösségtől (a párttól vagy a munkásosztálytól) való elszakadást” jelölték meg. Tehát nem politikai, hanem szociális és erkölcsi alapon, osztálytudat és pártetika alapján értelmezték a kiugróan magas öngyilkossági adatokat, különösképpen pedig azt az öngyilkossági járványt, amely a korszak egyik nagy költője, Szergej Jeszenyin öngyilkosságát követte 1925 végétől, és amelyet a párt ideológusai a kispolgári, „dekadens életérzés” – az „upadnyicsesztvo” – terjedésére próbáltak visszavezetni. A Jeszenyin-utánzás és Jeszenyin-követés a pejoratív „jeszenyinscsina” néven került ideológiai forgalomba.³¹ A leningrádi Vörös Háromszög [Krasznyj Treugolnyik] üzem komszomolistái még 1928-ban is így fogalmaztak: „Sokat vonz a jesze-

³⁰ Lásd erről részletesebben: A. Ju. Rozskov: Protyesztnij szuicid kraszno-armejcev: posztupok i motivacija (1920-je godi). <http://mncipi.narod.ru/t007.htm>. (Utolsó letöltés: 2018. január 30.)

³¹ Ehhez lásd: Upadocsnoje nasztrojenyje szregyi mologyozsi: Jeszenyinscsina. Moszkva, 1927.

nyinscsina és az ilyenfajta könyvek, és ennek az életérzésnek a hatása alatt néha még öngyilkosságokra is sor kerül.”³² 1926 nyarán a Lenzsovjet a Komszomollal karöltve speciális kutatásokat indított az ifjúsági öngyilkosságok vizsgálatára, és arra a következtetésre jutott, hogy ez a cselekedet – úgy-

³² Tyjzselnyikova, i. m. A Jeszenyin kissé színpadias, megrendezett, költőien szép öngyilkosságát és a leningrádi Angleterre szállóban önnön vérével írt híres búcsúversét követő öngyilkossági járványban nem a költő önkéntes halála és verse, hanem a forradalom utáni fiatal nemzedék általános letargiája, valóságidegensége, életundora játszott döntő szerepet. Jeszenyin öngyilkossága csak kicsúcsosodása volt az 1920-as évek közepén tetőző öngyilkossági hullámnak, egyszersmind persze megerősítést, követendő mintát is adva sokaknak. A korszak másik nagy költője, Vlagyimir Majakovszkij 1930-as öngyilkossága felől nézve egyszerre árulkodó és groteszk az a vehemencia, amellyel 1926-ban ő maga verssel száll szembe Jeszenyin búcsúversének végzetes hatásával, az elharapózó öngyilkossági járvánnyal: „Jeszenyin halála elkésértett, ahogy az már lenni szokott, elkésértett emberileg. De mindjárt teljességgel természetesnek és logikusnak is tűnt. Éjszaka értesültem róla és ez a keserűség maradt is volna keserűség, és talán szét is oszlott volna reggelre, csakhogy reggel a lapok hozták Jeszenyin halála előtt írt búcsúsorait: В этой жизни умирать не ново, // Но и жить, конечно, не новей. Ezek után a sorok után Jeszenyin halálából irodalmi tény lett. Azonnal világos lett, hány ingadozót fog ez a hatásos vers elindítani a kötél vagy a revolver felé. És ezt a verset semmiféle elemzés, újságcikk nem fogja tudni semmissé tenni. Ezzel a verssel csak verssel lehet felvenni a harcot. Így hát a Szovjetunió költőinek fel volt adva a társadalmi megrendelés: írjanak verset Jeszenyinről. A megrendelés rendkívüli, fontos és sürgető, mivel a jeszenyini verssorok gyorsan és célt nem tévesztve máris hatni kezdtek. [...] A célirány világos volt: megfontoltan hatástalanítani kell Jeszenyin utolsó versének hatóerejét, megfosztva a Jeszenyin választotta halált minden fennköltségtől, és a félkézről vett halál könnyű szépségével másfajta szépséget kell szembeállítani, mert a dolgozó emberiségnek minden erejére szüksége van a megkezdett forradalomhoz, és ez azt követeli tőlünk, hogy az út rendkívüli nehézségei, a NEP éles kontrasztjai ellenére az életörömet, a kommunizmus felé tartó menet vidámságát ünnepeljük.” (Kiemelések – Sz. Á.) V. V. Majakovszkij: Kak szgyelatj sztyihi (1926) In: *Szobranyije szocsinyenyij*, 12. kötet, 95–96.

mond – idegen a tősgyökeres munkáscsaládok fiataljaitól, az öngyilkosok zömét „a siránkozó, önostorozó értelmiségiek javíthatatlan típusa” adja.³³ Az állításnak ellentmondó tényeket – hogy munkások is vetnek véget önkezüikkel életüknek – azzal magyarázták, hogy ezekben az esetekben az öngyilkosságokat a kommunista szövetség (Komszomol – Sz. Á.) olyan tagjai követték el, akik csak nemrég kerültek a gyár világába és még nem illeszkedtek hozzá szervesen”.³⁴

Ezt a diagnózist – „dekadens életérzés” – valamelyest megerősíteni látszanak az öngyilkosságot elkövetett katonák búcsúlevelei: „belefáradtam az életbe, elegendem van az életből”; „Nem maradt senkim, mindenkim elpusztult”; „Nem találok a kiutat, nem tudok eligazodni az életben”.³⁵ Megmaradt egy jellemző eset leírása a Vörös Hadsereg Politikai Osztálya (RKKA GlavPUR) dokumentumai között: „Gilejev szakaszparancsnok-helyettes felsorakoztatta vöröskatonáit és miután kiadta a »Figyelem!« parancsot, ott helyben főbe lőtte magát előttük.”³⁶ Az öngyilkosságba forduló életuntság, kétségbeesés, a „dekadens életérzés” mögött azonban a búcsúlevelekből, naplókából kivehetően a forradalom eszméi és a forradalom utáni valóság közötti éles ellentmondás, a forradalom hiábavalóságának érzése, a kommunisták feleslegessé válásának élménye játszott a döntő szerepet. A KB vizsgálati anyagaiban egy bizonyos Lukoveckij öngyilkosságának okait keresve a KB munkatársa ezeket az életrajzi tényeket emeli

33 Tjajszelnjykova, i. m.

34 I. m. 200.

35 Idézi: A. Ju. Rozskov: Protyesztnij szuicid krasznoarmejev: posztupok i motivacija (1920-je godi). <http://mncipi.narod.ru/t007.htm>. (Utolsó letöltés: 2018. január 30.)

36 Uo.

ki: „Egykori katonaiskolai növendék, vörös parancsnok, aki kiérdekelte Trockij kitüntetését. Fegyveres harci csoport tagjaként Harkovból Szumiba dobták át. [...] Búcsúlevelében, melyet pártszervezetének és Trockij elvtársnak címzett, arra panaszkodik, hogy a régi harcos forradalmárok, akikhez magát is sorolja, nem kapják meg a kellő figyelmet, és hogy igazságtalanul bánnak velük. [...] *Végezetül még azt is írja, hogy a jelen valóságát nem képes megérteni*, megemlítve Szavinkov amnesztiában részesítését.”³⁷ Hogy a NEP hétköznapi életvilágának elfogadhatatlansága („mi nem ezért harcoltunk”), a társadalmi feleslegesség vagy másodrendűség tudata („Hát mostantól mi már megint nem számíttunk, újra a tözsdespekulánsoké, üzletembereké, sunyi kispolgároké a világ?”), a polgárháború rendkívüli állapotát követő „poszttraumás stressz”, lehangoltság, idegesség miként sűrűsödött egyfajta öngyilkossági szindrómává, jól mutatja egy másik eset, amely szintén a KB vizsgálati anyagában található: „Mamaliga kom-szomolista egy faluban dolgozott, de a járási párttitkár alkalmazatlanság címén leváltotta őt posztjáról, aminek következtében nélkülöznie kellett és kegyetlenül éhezett. Öngyilkossága előtt Mamaliga Odesszában járt, és látva, hogyan élnek itt az emberek, mikor hazatért, megosztotta a látottakat kom-szomolista elvtársaival, mondván, »mi itt éhezünk, azoknak meg jódolgukban agyukra megy a jólét«, aztán egy este fogta a pus-káját, elment az elvtársa sírjához és ott agyonlőtte magát.”³⁸

A mellőzöttség, a feleslegesség nyomasztó érzése – a forradalommal szemben ellenséges társadalmi elemek diadal-

³⁷ Tjazzselnyikova, i. m. Borisz Szavinkov – kalandor eszer terrorista volt, aki a szovjet államtól kapott kegyelem után állítólag öngyilkosságot követett el.

³⁸ Uo.

menete, a NEP újgazdagjainak jóléte hátterén – még tovább mélyült, ha valamelyik tisztogatás során a pártból is kizártak valakit. A kizárás – kitaszítottság, kiátkozottság – nem önmagában, hanem az eszméktől, a korábbi önfeláldozás értelmétől, az anyagi javaktól való megfosztottsággal együtt hatott oda, hogy az öngyilkosságok egyik fő motívuma lett. A szociális igazságtalanság vérforraló érzését („azért ontottam a véremet, hogy megint a burzsujoknak legyen jó?!”) tovább fokozta a polgárháborúból csak nemrég visszatért, fizikailag és idegileg tönkrement kommunistákra háruló, fizetség nélkül végzett, megterhelő és gyakran értelmetlen adminisztratív munka, amely annyi időt vett el tőlük, hogy fel sem merülhetett bármilyen mellékkereset lehetősége.³⁹ A forradalom és polgárháború sok veteránja a – baloldali ellenzék szótárában „thermidorként” is emlegetett – NEP éveiben gyakran a munkanélküliek növekvő seregét gyarapították, éheztek, nyomorogtak. A kommunista párttagok mindennapi életét megörökítő levéltári anyagból az derül ki, hogy mindent nyomasztónak, rossznak láttak maguk körül: az egészségük odaveszett, idegrendszerük romokban, szabadidejük semmi, tegnapi eszményeikre a mindennapi valóság lépten-nyomon rácsáfolt, a társadalmi perspektívák elhomályosultak, mindennapi

³⁹ A KB megvizsgálva a funkcionárius párttagok időgazdálkodását, megállapította, hogy „egy fűtőház pártalapszerve titkáranak a következő kötelezettségei vannak: 1) az alapszerv titkára; 2) a kerületi/járási pártbizottság tagja; 3) a kormányzósági pártbizottság tagja; 4) a városi tanács tagja; 5) az ucsprofszozs frakciójának tagja; 6) a termelési bizottság tagja; 7) klub vezetőségi testületi tag; 8) a szakszervezeti bizottság tagja; 9) párt levelező”. Időben ez azt jelenti, hogy havonta „49 különféle gyűlésen és értekezleten kellett részt vennie, 25féle munkagaztatban, amire átlagosan 155 órát, azaz 18 munkanapot, azaz minden nap 5 órát fordított. Ehhez még hozzá kell számítani az általa patronált járásban tett 3 utazást, azaz 78 órát”. Idézi Tjajszelnjikova, i. m.

életkörülményeik rettenetesen: se lakásuk, se megélhetésük, nélkülöznek, semmire sincs pénzük. Ahhoz, hogy valaki depresszióba süllyedjen, a felsorolt okok közül egy is elegendő. Az érintett körben nyilván a legsebezhetőbbek választották az életből való önkéntes távozás útját.

Tyjazselnyikova az 1920-as évek kommunista párttagjainak, munkásoknak, diákoknak, katonáknak az életformájára vonatkozó nagyszámú dokumentum elemzése alapján arra a következtetésre jutott, hogy az 1920-as években az öngyilkosság a közvélemény szemében nem számított rendkívüli eseménynek, inkább köznapi színezete volt, semmint politikai. A NEP-időszak *apolitikus* vagy legalábbis a politika iránt közömbössé vált közvéleménye még a kivételszámba menő, főleg a baloldali ellenzék fiatal, a pártból kizárt tagjai által elkövetett tiltakozó politikai öngyilkosságokat is (amilyen például Trockij titkárának, Mihail Glazmannak 1924-ben elkövetett öngyilkossága volt) magánügynek, hétköznapi eseménynek tekintette, nem adott politikai jelentést neki. A többnyire fiatal, a polgárháború poszttraumás stresszétől is szenvedő párttagok által elkövetett nagyszámú öngyilkosság az új felesleges emberek – a forradalmárok – kétségbeesésének kifejeződése volt, és ha tiltakozás is, mindenestre nem politikai tiltakozás a rendszer, a Párt, a hatalom, hanem szentimentális tiltakozás a forradalomtól elidegenült, eszmétlenné vált Valóság ellen. Nem meglepő, hogy a NEP gazdaságilag prosperáló társadalmának apolitikus, eszmétlen, az anyagi gyarapodásra, fogyasztásra koncentráló, kispolgáriasodó városi és falusi közegében nem a pártonkívüliek, hanem a forradalom aszketikuskus, az ínséget heroizáló, az anyagiakat semmibe vevő, valóság- és világellenes eszme-hősei vetették magukat ezrével a semmi szakadékába. Az 1920-as évek szovjet öngyilkosságai-

nak ezt a köznapí (nem hősie, nem nyilvános, apolitikus) jellegét nagyszerűen érzékelteti Nyikolaj Erdman 1928-ban, a NEP záróévében írt karneváli groteszk komédiája, *Az öngyilkos (Szamoubijca)*, amelyben az egyetlen valóságos öngyilkoságot a színpadon mindvégig meg sem jelenő költő, az eszmék szerelmese, Pitunyin követi el, míg a köznapok botcsinálta kisembere, bizonyos Podsztrekalnyikov, akinek a legkülönfélőbb társadalmi csoportok nevében és megbízásából kellene politikai öngyilkosságot elkövetnie, megszökik a koporsóból megbízói elöl: „Podsztrekalnyikov: Elvtársak, enni akarok. (*Tömi magát.*) Egy teljes éjszakán át, aztán még egy éjszakán át és egy teljes napon keresztül feküdtem ebben a koporsóban. És csak egyszer sikerült kilopódnom, hogy vegyek magamnak egy vekni kenyeret. Enni akarok, elvtársak, enni. De még az evésnél is jobban akarok élni. Arisztarh Dominikovics: Már engedelmet, de hogyhogy élni? Podsztrekalnyikov: Bárhogy, csak élni. Mikor a csirkének levágják a fejét, egy darabig még fej nélkül is tovább rohangál a baromfiudvaron, úgyhogy mindegy hogyan, ha kell csirkeként, levágott fejjel, csak élni, élni. Elvtársak, nem akarok meghalni: sem magukért, sem értük, sem a munkásosztályért, sem az emberiségért, sem Marija Lukjanováért. Az életben felebarátaimnak, szeretteimnek, a hozzám legközelebb állóknak érezhetem magukat. A lehető legközelebb állóknak. De a halál színe előtt mi más lehetne kedvesebb, drágább, közeli nekem, mint a saját lábam, a saját kezem, a saját hasam. Elvtársak, én szerelmes vagyok a hasamba, örültem szerelmes vagyok belé.”⁴⁰

⁴⁰ Nyikolaj Erdman: Szamoubijca. <http://lib.ru/PXESY/ERDMAN/samoubijca.txt>. (Utolsó letöltés: 2018. február 5.)

*Az öngyilkosság mint „pártetikai kérdés”
az 1920-as években: a Jaroszlavszkij-beszéd*

Ahogy az 1920-as évek közepén hirtelen növekedni kezdett a párton belüli öngyilkosok száma, úgy erősödött a felső vezetés aggodalma, és az elítélő megnyilatkozások hangja is. Mindazonáltal az elítélés inkább morális, semmint politikai jellegű volt, ahogyan az elkövetett öngyilkosságok is inkább morális-szентimentális valóságellenes, mint rendszerellenes, hatalomellenes politikai tiltakozást fejeztek ki. Legfeljebb közvetve volt politikai hatásuk: rossz fényt vetettek a pártra, demoralizálták a párttagokat és rossz példával szolgáltak a pártonkívülieknek, morálisan gyöngítették a pártot. Az 1920-as években mindenesetre az öngyilkosságok kérdése még napirenden volt a bolsevik pártban és nyilvános viták tárgyát képezte. Ennek megfelelően megítélése sem volt egységes, még kevésbé létezett az öngyilkosságoknak valamilyen egységes *politikai frame*-je, *értelmezési kerete*. Részben szociális kérdésként (az osztályhelyzet és osztálytudat kérdéseként), részben mentális, pszichológiai kérdésként (a párttagok öngyilkossága mint a forradalom és polgárháború megrázkódtatásai nyomán fellépő poszttraumás reakció), részben etikai kérdésként (a pártetika összefüggésében) tárgyalták. Különösen markánsan mutatkozik meg a párttagok által elkövetett öngyilkosságoknak ez az – 1920-as évek végéig uralkodónak mondható – etikai és szociális értelmezési kerete Jemeljan Jaroszlavszkijnek a párt Központi Ellenőrző Bizottsága (CKK) plénumán 1924-ben tartott előadásában. Utóbbi azért is érdemes kicsit hosszabban idézni, mert kitűnik belőle, hogy a NEP szovjet tár-

sadalmát és kommunista pártját a „pártetika” tekintetében is szakadék választja el az 1930-as évek totalitárius rendőrállamától, ahol a párttagok öngyilkossága egyetlen – maga Sztálin által felállított – értelmezési keretben jelenhetett csak meg a nyilvánosság előtt. Ebben a keretben az öngyilkosság nem más, mint az osztályellenség fegyvere a párt, a nép, a szovjethatalom ellen.

„Szeretnék kitérni még egy kérdésre, amely nem szerepel a tézisek között, és ez az öngyilkosságok kérdése – kezdi Jaroszlavszkij. – Elvtársak, a tézisekben nem tértem ki külön az öngyilkosságokra, és erre vonatkozóan nem is adunk semmiféle direktívát, de a kérdés nem került el a Központi Ellenőrző Bizottság figyelmét. Napirendre vettük a kérdést, megbíztuk néhány elvtársunkat a kidolgozásával és az erre vonatkozó anyagok gyűjtésével. Ennek alapján azt mondhatom, hogy egyáltalán nem állja meg a helyét, amikor egyes elvtársak úgy állítják be a dolgot, *mintha nálunk tömegesen követnének el öngyilkosságokat. Ilyesmiről szó sincs.* A Szovjetunióban elkövetett öngyilkosságok száma alacsonyabb, mint bármely burzsoá országban, de még ha összeszámolják, *hány öngyilkosságot követtek el nálunk 1921-ben,* abban az időszakban, amikor bevezettük az új gazdasági politikát, *amikor sok elvtársunk eszmei alapon követett el öngyilkosságot,* azon az alapon, hogy nem voltak képesek alkalmazkodni az új, rendkívül nehéz időszakhoz, mert még mindig az offenzíva, az előnyomulás, a hadikomunizmus korszakának érzülete hatotta át őket – nos, az öngyilkosságok száma még ebben az időszakban is lényegesen magasabb volt a mainál.⁴¹ Ha megnézzük az öngyil-

⁴¹ A statisztikai adatok Jaroszlavszkijnek ezt az állítását nem támasztják alá.

kosságok számának alakulását a hadikommunizmus alatt és a polgárháború korszakában, amikor tömegesen haltak meg emberek a rendkívül súlyos körülmények között, azt látjuk, hogy az önmagukkal végzők száma akkor is lényegesen nagyobb volt.⁴² Csakhogy akkoriban olyan sok ember halt meg, hogy ettől a temérdek haláltól észre sem vettük már, milyen sok elvtársunk vetett véget életének önként. Most viszont, hogy egy békés szakaszban élünk, az ilyen önkéntes halálok szembeszökővé válnak. Az ilyen elvtársaink alapvető hibája nyilvánvalóan az, hogy elszakadtak a párttól. De az is előfordult, hogy egyik-másik párttól elszakadt elvtársunk egy időre párton kívüli elemek hatása alá került, akik magukkal rántották a fertőbe, és alkoholizálni kezdtek. Egy olyan ember számára, aki évek óta szimbioziszban él a párttal, az effajta elszakadás végzetesnek bizonyulhat. *Öngyilkossággal csak megfáradt, erőtlenné vált emberek vetnek véget életüknek. Az egyes öngyilkosságok azonban nem vezethetők vissza egyetlen általános okra. Minden egyes eset külön kivizsgálást igényel.* Nekünk azonban nem ezen a síkon kell a kérdést megvizsgálnunk, hanem a mi kommunista közegünkben elkövetett öngyilkosságok tényének az értékelése síkján. *A legcsekélyebb mértékben sem találhatunk igazolást elvtársaink öngyilkosságának tényére, és még kevésbé gondolhatjuk azt, hogy számukra ez volt az egyetlen kiút.* Hadd hozzam példának azt az esetet, amelyről délelőtt már beszéltem, amikor egyik elvtársunk saját rehabilitálása érdekében nem merített ki minden lehetőséget,

⁴² Ezt az állítást sem támasztják alá az adatok, ami nem meglepő, hiszen a rendkívüli állapotokban mindig sokkal kevesebb öngyilkosság történik, mint a konszolidált időszakokban.

nem fordult a Központi Ellenőrző Bizottsághoz, még csak kísérletet sem tett rá, hogy megmondja, milyen hibát követtek el vele szemben, ami arra indította őt, hogy megváljon életétől. Egész egyszerűen azt szűrte le az őt ért sérelemből, hogy ha ez lehetséges, ha őt, aki ilyen meg ilyen helyet, ilyen meg ilyen vezető posztot töltött be, tévedésből, mint idegen elemet kizárhatják a pártból, akkor ő ezt a sérelmet nem képes elviselni. *Ezért kell, elvtársak a legszigorúbban elítélnünk az öngyilkosságok tényét, és akkor majd kevesebb öngyilkosság lesz a párt közegében.* Természetesen ennek a dolognak van egy másik oldala, ami egyre nagyobb kötelezettségeket ró ránk: az odafigyelés a nehéz helyzetbe került elvtársakra. Igaz, olyan is előfordul, hogy eleve azzal jönnek hozzánk: *ha ezt és ezt az elvtársat kizárjátok a pártból, akkor öngyilkos lesz.* Nemrég történt az az eset, hogy egyik elvtársunk gyakorlatilag egy másik pártba ment át, miközben az OKP-nak is tagja maradt. Kapcsolatba lépett egy másik párt szervezetével, részt vett a szervezet gyűlésein, Komintern-ellenes felhívások megfogalmazásában vett részt, ilyenformán pedig ez az elvtárs maga helyezte magát a párt sorain kívülre, úgyhogy mi kénytelenek voltunk felvetni a pártból való kizárásának kérdését. Erre egyszer csak azt halljuk: ha kizárjuk őt, akkor ez az elvtárs öngyilkosságot fog elkövetni. *Hát akkor kövessen csak el öngyilkosságot, ez lesz a legjobb megoldás a számára, lévén, hogy politikailag már ügyis végzett magával.* Úgyhogy ilyen módon nem lehet föltenni a kérdést. Nyilván lesznek még esetek, amikor valamelyik elvtársunk gyöngének bizonyul, személyisége szétesőben van, vagy elszakad a kollektívájától, és úgy érzi, nem képes már helyreállítani a kapcsolatot vele. *Ezen a síkon kell ezt a kérdést kezelni, ahelyett, hogy igazolnánk a*

*gyengének bizonyult elvtársakat, mi több, még meg is dicsér-
nének őket az effajta helytelen lépésükért, amely kárt okoz a
kommunizmus ügyének.*"⁴³ (Kiemelések – Sz. Á.)

Jaroszlavszkij tehát jól láthatóan morális és pszichológiai kérdésként keretezi az öngyilkosságokat, világosan szétválasztva a két egymást követő, párton belüli öngyilkossági hullámot – az 1921-eset és az 1924–1925-öset –, tévesen, és nyilvánvalóan szándékosan bagatellizálva utóbbi arányait. Politikai értékelést is ad, de egész általánosot és az öngyilkosokat semmiképp nem a szovjet rendszer, a nép ellenségeiként (nem „osztályellenségekként”) állítja be, hanem sérelmeiket eltúlzó, magukért kiállni nem merő, gyöngé vagy ingatag emberekként, akik tettükkel akaratlanul is ártanak „a kommunizmus ügyének”. Azzal ártanak, hogy kommunista létükre és éppen a győztes forradalom után elvetik életüket, cselekedetükkel azt demonstrálva, hogy a forradalom nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, nincs értelme már élni, harcolni. Ezzel pedig lejáratják a pártot, ártanak a kommunizmus ügyének, demoralizálják környezetüket. Előadásában Jaroszlavszkijnak – ha kimondatlanul is – az öngyilkosság heroikus beállítással (hűség az Eszméhez, önfeláldozás, vértanúság) is meg kell küzdenie, mivel ez a bolsevik párt radikális érzületétől, idealista nihilizmusától, a forradalmi engesztelhetetlenség ethoszától korántsem volt idegen. Az ő beállításában az öngyilkosok a „fáradtság gyermekei”: csak erőtlen, csüggedt, dekadens párttagok követnek el öngyilkosságot.

⁴³ In: J. M. Jaroszlavszkij: O partetyike. Doklad na II plenum CKK [Centralnaja Kontrolnaja Komisszija] RKP(b) 5 oktyabrja 1924.g. In: *Partijnaja etika. Diszkusszii 20-h godov.* (Szerk.: M. A. Makarevics) Izd. Polityiceszkoi Lityeraturi, Moszkva, 1989. 194–196.

Egy másik beszédében még erőteljesebben emeli ki az öngyilkosságoknak e tisztán érületi, apolitikus jellegét, hogy nem a párt politikájával, hanem az elkövetők lelki alkatával, belső válságával, akaratnélküliségével állnak összefüggésben: „Az elvtársak az iránt érdeklődnek: sok-e az öngyilkosság a pártban? [...] Az új gazdasági politikára [a NEP-re] áttérés volt az a pillanat, amikor egyes elvtársak feladták: *a gyöngé idegzetűek, a gyöngé jelleműek, akik elvesztették hitüket a munkásosztály jövőjében, forradalmunk jövőjében*, az ilyenek tettek pontot életük végére öngyilkossággal. De amikor nemrégiben alkalmam volt *több száz ilyen esettel* közelebbről is megismerkedni, kiderült, hogy a párt és a Komszomol közegében történt öngyilkossági eseteknek túlnyomórészt semmi közük a párthovatartozáshoz. Az emberek hol részegségükben emelnek magukra fegyvert, hol azért, mert valamilyen bűncselekményt követtek el, hol szerelmi alapon, és így tovább. Az utóbbi időben meg már nem is hallani ilyen esetekről. Ebben kétségtávol a pártban, a gazdasági építkezésben tapasztalható felledülés mutatkozik meg, a kollektív élet szívóhatása, amikor a társadalom ügye elhomályosítja a magánügyeket.”⁴⁴ (Kiemelések – Sz. Á.)

Csak hogy az öngyilkossági hullám később, és éppen a NEP legkonszolidáltabb éveiben – 1925–1926-ban – még magasabbra emelkedett. Anatolij Lunacsarszkij, az akkori kulturális népbiztos, aki az 1905-ös forradalom leverését és a cári rendszer restaurálását követő öngyilkossági hullám

44 J. M. Jaroszlavszkij: Kak rabotajut CKK i RKL. Iz doklada na XII Leningradskoj gubernskoj konferencii RKP(b) 4 dekabrja 1925 g. Posztanovka voproszov o bite, o kommuniszticeszkoi etike. In: *Partijijnaja etika. Diskusszii 20-h godov.* I. m. 246.

okairól 1907-ben egyszer már tanulmányt írt, 1927-es írásában ugyancsak a NEP-pel hozza összefüggésbe a párton belüli öngyilkosságok drasztikus növekedését: „...a forradalmi dagály éveiben az öngyilkosságok száma elenyésző volt, legalábbis azoknak az embereknek a körében, akik az élen meneteltek. Hatalmas remények nyíltak előttük; úgy látszott, hogy most mindjárt a következő, rohammal bevett hegycsúcs mögött, a történelem következő fordulójánál azonnal az alkotómunka örömteli időszakába léphetünk, s attól fogva az élet rendbe jön és nagyszerű lesz. [...] A hadikommunizmus korszakában öngyilkosságokra elsősorban az éhség és nyomor talaján került sor és azokat a magatehetetlen, gyakorlatiasság híján levő embereket terítette le, akiknek lába alól kicsúszott a rendezett mindennapi élet talaja. Az új gazdasági politika bevezetésével a körülmények megváltoztak. Először is a szovjethatalom fokozatosan megerősödött. Ennek rendkívül jótékony hatása volt. Nemrég jelentek meg a Pravdában az 1923-as évre, azaz forradalom utáni társadalmi létezésünk első nyugodtnak mondható évére vonatkozó statisztikai adatok. És mi derül ki belőlük? Az, hogy a halandóság csökkent nálunk, a születések száma pedig nőtt, hogy a jövő felé hullámozó élet ereje tekintetében megint ott vagyunk a legelső államok között. A cikk szerzőjének igaza van, amikor azt írja, hogy pár év leforgása alatt békés munkánk eredményeként sikerült a háborúk veszteségeit pótolnunk. [...] *Ezen a ragyogó háttérén hatalmas, sötét foltként éktelenkednek az öngyilkosságok.* Milyen jelleget öltenek az öngyilkosságok alkotó építőmunkánk jelenlegi szakaszában? [...] Az öngyilkosságokat politikailag meghatározó fő tényezők egyike kétségtől azoknak az embereknek a teljes csalódottsága,

akik képtelenek a szovjet valóság megértésére, képtelenek beilleszkedni és részt venni a küzdelemben, amely azért folyik, hogy a régit felváltssuk az újjal. Amikor az ország erőforrásai még szerények, amikor a fogyasztás igényei és a termelékenység követelményei között még nem teljes az összhang, nagyon sokakat elhagy az erejük. Először is be kell tudni kerülni az építők közé, márpedig erre nem mindenki képes; másodszer ezek között az építők között a mi küzdelmes korunk ritmusát felvéve kell tudni élni. *Ugyanakkor lépten-nyomon olyan emberekkel találjuk szembe magunkat, akik úgy érzik, hogy az építés nagyon vontatottan halad, zavartan bolyonganak a hatalmas munkagödörökkel teli, felállványozott országban, reményt veszelve legyintenek és feleslegesnek érzik magukat a csatában.* Sokan vannak, akiket elég könnyen magával ragadott a polgárháborús idők lelkesültsége [vojennij entuziazm], akik azt hitték, hogy egyetlen rohammal ledönthetik a jelen és jövő közötti válaszfalat, és azonnal megpillanthatják a boldogság Napját [szolnce scsasztija]. Korántsem mindenki képes megbirkózni azzal a feladattal, hogy a korábbi lelkesedést [entuziazm] átváltsa [peresztroity] a rendszeresen végzett, prózai építőmunka lelkesültségére. *Egyesek itt ellenem vehetnek: várjunk csak, de hisz öngyilkosságok mai fiatalokat is magukkal ragadnak, behatolnak a Komszomol soraiba, az öngyilkosság démonának suhogó fekete szárnya olykor még a kommunista párt tagjait is megéri, akkor ez mivel magyarázható?* Természetesen ugyanazzal. Sem a fiatalság, ezen belül a Komszomol-fiatalság, de még a párt sincs teljesen más térsztárból gyúrva, mint a társadalom, nem választja el áthatolhatatlan fal az ország lakosságának más részeitől. A kiválasztottak között is *viszonylag sokan vannak, akik*

a gyöngék típusába tartoznak, olyan emberek, akik túlzott reményeket tápláltak politikai szervezetük iránt, és akiknek kedvét szegték utunk mérhetetlen nehézségei."⁴⁵

Joffe politikai öngyilkossága

Az első kifejezetten politikai tiltakozásnak szánt öngyilkosságot egy „régibolsevik”, Adolf Joffe követte el 1927-ben. Joffe, a párt nagy „öregjeinek” egyike, Trockij régi híve és elvbarátja a párton belüli hatalmi harcban a „baloldali ellenzék” és személy szerint Trockij mellett kötelezte el magát. Öngyilkossága a régi vágású értelmiségi forradalmár végső cselekedete volt, aki a sztoikus és zsarnokellenes öngyilkosság catói és jakobinus mintáját követte, még ha a 19. századi mozgalmi ember haszonelvű észszerűsége – a pozitivistá-utillarista észszerűség – szellemében is. Búcsúlevelében⁴⁶ öngyilkossága nem gyöngeségként, megfutamodásként, kapitulálásként jelenik meg, hanem *harcos politikai cselekedetként*, kiállásként a forradalom ügye mellett és tiltakozásként a hatalmat elbitorló álforradalmárok „thermidori fordulata” ellen, amely többek között Trockijnak, a Vörös Hadsereg egykori alapítójának pártból történt – Joffe számára vérlázító – kizárásában jutott kifejezésre: „halálom a harcoss tiltakozása”⁴⁷ – írja. Az 1930-as években, a sztálini nagy terror időszakának öngyilkosai számára ilyen harcossan ellenzéki poli-

⁴⁵ A. Lunacsarszkij: Szamoubijsztvo i filozofija. Nyeszko miszlej o szamoubijsztvah. In: *Udar*. Almanach. Novaja Moszkva, Moszkva, 1927. 149.

⁴⁶ Predszmertnoje pismo Joffe i szoobszenyje Szekretariata CK VKP (b). In: Lev Trockij: Portreti. Chalidze Publications, 1984. 229–244.

⁴⁷ I. m. 239.

tikai pozíció elképzelhetetlen, sem elvi, sem morális alapjuk nincs a szembehelyezkedésre és tiltakozásra. Az 1930-as évek „régibolsevikjainak” öngyilkosságai egyfelől a teljes körűen zárt totalitárius pártállami rendszerből kivonulás egyetlen megmaradt lehetőségeként az életből kivonulást jelenteli; másfelől pedig a morális és politikai öngyilkosság elkerülését a koncepciók perек színjátékában. Nem valamilyen harcos politikai kiállás vagy szembeszállás, hanem a teljes politikai tehetetlenség, a csőd és a lelket gúzsba kötő félelem motiválja ezeket az öngyilkosságokat, amit híven tükröznek Sztálinhoz – hóhérukhoz – írt gyónó-mentegetőző-önvádoló búcsúleveleik. Ezekben elragadtatott hangon tesznek – korántsem színlelt – hitet iránta érzett hűségükről és rajongó szeretetükről, nagyjából abban az értelemben, ahogy Orwell 1984-ének hőse jut el a regény legvégén oda, hogy: „Szeretted Nagy Testvért.”⁴⁸ Elég itt Venjamin Furer ömlengő, Tom-szkij és Lominadze valamivel szikárabb, vagy az öngyilkosság lehetőségét még börtöncellájából is csak kérelmezni merő Nyikolaj Buharin megbocsátásért könyörgő, könnyek közt írt⁴⁹ búcsúlevelére utalni.

⁴⁸ „Felnézett az óriás arcra. Negyven év kellett hozzá, hogy megtanulja, miféle mosoly rejtőzik a fekete bajusz alatt. Ó, kegyetlen, szükségtelen félreértés! Ó, konok, önféjű számkivetés a szerető kebelről! Két ginszagú könnycsepp szívárgott le az orra tövébe. De most már rendben van, minden rendben van, a küzdelemnek vége. Diadalt aratott önmaga fölött. Szeretted Nagy Testvért.” George Orwell: 1984. Európa, Budapest, 1989. 326.

⁴⁹ Lásd például Buharin Sztálinhoz írt búcsúleveléből ezt a részletet: „Akár hiszed, akár nem, de ez a tény úgy áll előttem, mint valami eredendő bűn [pervorodnij greh] az izraelita előtt. Istenem, mekkora gyerek és mennyire ostoba voltam! Most meg egész becsületemmel és életemmel kell fizetnem ezért. Ez az, amiért bocsánatot kérek, Koba. Csak *trók és sírok*. Nekem már nem kell semmi, meg aztán te magad is tudod, hogy csak rontom a helyzetemet azzal, hogy megengedem magamnak leírni

Ezzel szemben Adolf Joffe nem az abszolút hatalom fejéhez, hanem a hatalom számkivetettjéhez, az akkor már a hatalomból kiesett, a pártból is kizárt és üldözött Trockijhoz fordul búcsúlevelében, a vele egyenrangú harcostárs megértését kéri cselekedetéhez – az öngyilkossághoz –, ami önmagában, izoláltan nézve erkölcsileg méltatlan lenne a forradalom harcosához, az ügy szempontjából pedig haszontalan. Az öngyilkosságot csak az mentheti, hogy a közös ügyet szolgálja, hogy a forradalom szempontjából haszna van. Joffe maga ad tiltakozó politikai értelmet öngyilkosságának, bár ez elválaszthatatlan magánügyétől, a súlyos betegségtől és attól, hogy a párt megtagadja tőle betegsége külföldi gyógykezeltetését. Joffe tisztában van vele, hogy „a párt milyen negatívan ítéli meg az öngyilkosságot, de – írja – merem azt gondolni, hogy aligha akadhat bárki is, aki, ha számot ad magának helyzetemről, képes lesz ezért a lépésemért elítélni

mindezt. De nem vagyok képes, egyszerűen nem vagyok képes hallgatni, hogy ne mondjak még egy utolsó »bocsáss meg«-et. Ezért is nem haragszom én már senkire, kezdve a pártvezetésen egész a nyomozókig, és tőled is csak bocsánatot kérek, jöllehet a büntetés, amit már idáig kaptam, akkora, hogy minden elhomályosult bennem és sötétség ereszkedett az én szemeimre. [...] Amúgy órákon át beszélgettem magamban veled. Istenem, ha létezne olyan műszer, amellyel te láthatnád az én szétmárcangolt és halálra gyötört lelkemet! Ha láthatnád, milyen erősen kötődöm hozzád belülről, egészen másként, mint ezek a Sztjeckijek és Talok! De hát ez »lelkizés«, tudom – nézd el nekem. Itt most nem jön angyal, aki Ábrahám kardját elhárítaná, és beteljesül a sorstól rendelt végzet.[...] Az is lehet, hogy mint afféle neuraszténiás olyan egyetemes apátiába süllyedek, hogy a kisujjamat sem lesz erőm felemelni. Most viszont még, ha fejfájástól gyötörve és szememen könnyekkel is, képes vagyok ezt megírni. A lelkiismeretem belül tiszta előttem, Koba. Kérem, hogy még egyszer, utoljára bocsáss meg nekem (lélekben, nem másképp). Isten veled, örökre és tartsd meg jó emlékezetedben a te szerencsétlenedet. Ny. Buharin 1937. XII. 10. (Predszmertnoje pizmo Buharina. In: *Isztocsnjyk*, 1993 (0), 23–25. (Kiemelés – Sz. Á.)

engem. [...] Ha egészséges volnék, találnék magamban kellő erőt és energiát ahhoz, hogy harcoljak a pártban meghonosított állapotok ellen. De jelen helyzetemben számomra elviselhetetlen, hogy a pártban olyan állapotok vannak, hogy szó nélkül kizárhatják Önt a soraiból, jöllehet én teljesen biztos vagyok benne, hogy előbb vagy utóbb bekövetkezik majd a fordulat, amely kikényszeríti, hogy a párt megszabaduljon azoktól, akik ilyen szégyenletes helyzetbe hozták... *Ebben az értelemben az én halálom a harcok tiltakozása, akit olyan állapotba juttattak, hogy nem maradt számára semmiféle más mód reagálni erre a gyalázatra* [Trockij pártból való kizárásának gyalázata – Sz. Á.]. Ha a nagy dolgokat össze lehet hasonlítani a kicsikkel, akkor azt mondanám: ahogy e rendkívüli horderejű esemény – az Ön és Zinovjev kizárása a pártból – elkerülhetetlenül forradalmunk thermidori szakaszának kezdetét jelzi, úgy az a tény, hogy a pártban és a forradalomban 27 éven át folytatott forradalmi tevékenységem után olyan helyzetbe hoznak, hogy nem marad számomra más lehetőség, mint golyót röpíteni a homlokomba – más-más oldalról, de ugyanazt a pártban uralkodó rezsimit világítja meg, és talán e két esemény, a nagy és a kicsi együttesen olyan lökést adhatnak, amelytől felébred a párt, és megáll a thermidor felé vezető úton. *Boldogsággal töltene el, ha biztos lehetnék benne, hogy így lesz, mert akkor tudnám, hogy nem hiába halok meg.*” (Kiemelések – Sz. Á.)⁵⁰

Trockij az öngyilkosság általános megítélésében nem tért el a bolsevik pártetika uralkodó normájától, amelyet fentebb idézett beszédekben Jaroszlavszkij és Lunacsarszkij is képviseltek. Bár barátja, a nagybeteg Joffe esetében hajlamos volt

⁵⁰ I. m. 239.

kivételt tenni és bizonyos megértést mutatni, Jofféról írt nekrolójában és a sírjánál mondott gyászbeszédében nem győzővni attól, hogy az öngyilkosságot a forradalom régi harcosai a politikai harc eszközének tekintsék. Hiszen az életből kivonulással, a politikai tehetetlenség e nyilvános megvallásával csak szívességet tennének a hatalmat elbitorló bürokratikus „új osztálynak”, tovább gyöngíténék a forradalom amúgy is meggyöngült, ellenzékbe szorult híveit. „Adolf Abramovics Joffe – írja nekrolójában Trockij – önkezével vetett véget életének. Korlátoltság volna őt ezért megfutamodással vádolni. *Nem azért távozott ő így az életből, mert nem akart tovább harcolni, hanem azért, mert nem volt már fizikai ereje a harchoz. Attól félt, hogy csak teher lesz a harcolók számára. Azok számára, akik itt maradtak, az ő élete legyen a példamutató, nem pedig ez az önkéntes távozás belőle. Az életben mindenkinek megvan a maga posztja. És azt nem hagyhatja el semmilyen körülmény között.*”⁵¹ (Kiemelés – Sz. Á.)

Trockij nem először volt kénytelen szembesülni azzal, hogy hívei harc helyett az öngyilkosságot választják. Mihail Glazman például, aki a forradalom és a polgárháború éveiben Trockij titkára, gyorsírója, bizalmi embere volt, 1924-es pártból történt kizárására ugyancsak öngyilkossággal válaszolt.⁵² „Végzett magával Glazman – írja *Egy forradalmár*

⁵¹ Lev Trockij: Joffe – revoljucionyer. In: Uő: Portreti. Chalidze Publications, 1984. 222–224.

⁵² „A GPU örökös zaklatásaival két titkáromat is öngyilkosságba kergette: Glazmant és Butovot, akik inkább a halált választották, semhogy Jagoda által diktált tanúvallomásokkal hozzák szégyenbe magukat.” L. D. Trockij: Dnyevnyiki i pizma. <http://lib.ru/TROCKIJ/dnewniki.txt> (Utolsó letöltés: 2018. február 5.) Trockij e feljegyzésében anakronizmusl él: Glazman öngyilkossága idején, 1924-ben Jagoda még nem lehetett a GPU vezetője és perek sem folytak a trockisták ellen.

visszaemlékezései című memoárjában Victor Serge.⁵³ Emez kevésbé ismert történet, amely Trockijnak, a Forradalmi Katonai Tanács elnökének környezetében esett meg. Csak suttogva beszéltek róla. Glazman nem az egyetlen volt, aki így tett. Az „új irányvonal”⁵⁴ támogatása miatt a pártból kizárt fiatal emberek egyre-másra lőtték agyon magukat. Minek élni, ha maga a párt akadályozza meg, hogy szolgáljuk ügyét. Szólt minket a születőben lévő új világ, és mi szívvel-lélekkel hozzá tartozunk, és akkor az ő nevében az arcunkba köpnek. »Önök méltatlanná váltak arra, hogy... Hogyhogy méltatlanná? Azért, mert éppen mi képviseljük a forradalom gyötrődő testét és háborgó lelkét? Akkor inkább jöjjön a halál.« Az öngyilkossági görbe kezdett felfelé ívelni. A Központi Ellenőrző Bizottság rendkívüli ülésen vitatta meg a kérdést. Öngyilkosságot követett el Jevgenyija Bogdanovna Bos is, a bolsevizmus korai történetének egyik legkiemelkedőbb nőalakja, akinek haláláról hírt sem adtak. [...] Az 1923-as pártvita, a munkásdemokrácia trükkös elsinkófálása a KB többértelmű határozatában, az egyetemen zajló tisztogatások, a titkárság [szekretariat] diktatúrája megkeserítették életét, miközben már elhatalmasodó betegsége is kiült az arcára. Mit tegyen az ember, ha a pártot becsapják, ha frakciókra szakadt, ha Iljics már nem él, mire várjon még, ha ő maga nem tehet semmit? Ágyában fekvé revolverrel lőtte halántékon magát. A koporsója fölött bizottságok tanácskoztak: a párt farizeusai azt hajtogatták,

⁵³ Victor Serge (Viktor Lvovics Kibalsics): *Ot revoljucii k totalitarizmu: Voszpominanyija revoljucionyera*. Moszkva, Prakszisz, Orenburg, Orenburg-knyiga, 2001. 235–236.

⁵⁴ A „novij kursz” a Trockij és a baloldali ellenzék által meghirdetett irányvonal.

hogy az öngyilkosság, még ha indoka a gyógyíthatatlan betegség is, engedetlenség és a pártfegyelem megsértése. Az ő öngyilkosságának ráadásul ellenzéki színezete is volt.”⁵⁵ Nem meglepő, hogy Joffe koporsója fölött mondott gyászbeszédében Trockij még jobban kiemelte: bár barátja döntését megérti, az öngyilkosságot mint „megoldást” – általában és különösen akkor és ott – politikailag és erkölcsileg elítéli. „Elvtársak, Joffe az életből, úgymond önként távozott. A forradalommal ugyan összeférhetetlen az élettől való önkéntes megválás, de Adolf Abramovicsot senki nem merészelheti elítélni vagy vádolni azért, hogy abban az órában távozott így, amikor azt mondta magának, hogy a forradalomnak már nem képes többet adni, mint a halálát. És úgy távozott az életből, ugyanolyan keményen és férfiasan, ahogyan élt. A nehéz idők soha nem rettentették meg őt: ugyanaz maradt 1917 októberében, mint a Katonai-Forradalmi Bizottság tagjaként Petrográdon, ugyanaz, mint Petrográd alatt, Jugyénics aknáinak robbanása közepette, ugyanaz a diplomáciai tárgyalóasztalnál Breszt-Litovszkban, és később Európa és Ázsia számos nagyvárosában [amelyekben diplomáciai szolgálatot teljesített – Sz.Á.]. Nem a nehézségektől rettent meg, nem ezek miatt választotta az önkéntes távozást az életből, hanem attól rettent meg, hogy nem marad ereje harcolni a nehézségekkel.”⁵⁶ Itt tér rá Trockij – a harcot csak ugyan mindhalálíg folytató Lev Davidovics – mondanivalója politikai lényegére, nehogy az öngyilkosság demoralizálja maradék híveit, elhatalmasodjon rajtuk a kétségbeesés:

.....
⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Recs tov. L. D. Trockovo na mogile A. A. Joffe 19-go nojabrja 1927 goda. In: Uő: *Portreti*. i. m. 225–226.

„Eltársak, engedjétek meg, hogy azt mondjam – és azt hiszem, ez a gondolat teljességgel egybevág Adolf Abramovics utolsó gondolataival, szellemi hagyatékával –, hogy az ilyen cselekedetek, mint az önkéntes távozás az életből, ragályos hatást válthatnak ki. Ezért aztán senki ne merje most ezt a régi harcost a halálában utánozni, abban utánozzátok inkább őt, ahogy élt!”⁵⁷ (Kiemelések Sz. Á.)

Öngyilkossági szándékok és fogadkozások az 1930-as években

Borisz Pilnyak fogalmazott úgy az 1930-as évek közepén Victor Serge-zsel beszélgetve,⁵⁸ hogy nincs ember ebben az országban, aki ne gondolt volna már arra, hogy egyszer golyót röptíthetnek a fejébe. Az, hogy nem volt ilyen ember, talán túlzás, de hogy gondolkodó ember nem volt, az bizonyos. Pilnyak ugyanúgy ezzel a tudattal élt, míg 1938. április 21-én csakugyan golyóval a fejében végezte, mint Iszaak Babel vagy Vszevolod Mejerhold, akiknek ez a rémálma 1940-ben vált valósággá. Mejerholdról közeli családi barátja, Jurij Olesa jegyezte meg, hogy pályája csúcspontján, állami kiüntetésektől elhalmozva, időről időre minden különösebb ok nélkül megmerevedett az arca és azt suttogetta az ő fülébe: „Engem ki fognak végezni.”⁵⁹ De hasonlóképpen fordult meg nagyon sok gondolkodó ember fejében az öngyilkosság

⁵⁷ I. m. 226.

⁵⁸ Victor Serge: *Ot revoljucii k totalitarizmu: Voszpominanyija revoljucii onyera*. I. m. 326.

⁵⁹ Jurij Olesa: Dnyevnyikovije zapiszi. In: *Uő: Knyiga proscsanyija. Vagriusz*, 1999. 223–225.

gondolata is. Ugyanaz a Mejerhold, aki karrierje csúcsán a kivégzéstől rettegett, egyidejűleg az öngyilkosság gondolatával is foglalkozott. Munkatársa, a fiatal dramaturg, Alekszandr Gladkov így örökítette meg ezt egykorú naplójában: „1936. február 5. Miután V. E. [Vszevolod Emiljevics Mejerhold – Sz. Á.] késő éjszaka őszintén és keserűen beszámolt közérzetéről, újból a könyvre terelődött a szó, és V. E. valami régi folyóiratban kezdte keresgélni egyik cikkét, hogy megmutassa nekem. Leguggolt, a könyvszekrény alsó polcain keresgélve a folyóiratot és hirtelen, felém fordulva, ugyanabban a testhelyzetben maradva, addigi beszélgetésünk fonalát megszakítva arról kezdett beszélni: egyre erősebben foglalkoztatja őt a gondolat, hogy ugyanazt tegye, amit Majakovszkij, azaz öngyilkosságot kövessen el ... Mert nem hagyják az embert élni, nem hagyják ... Olvasta, mit írtak Sosztakovicsról⁶⁰ ... Majakovszkijnak igaza volt ... Gyakran gondolkodom ezen.”⁶¹

Mivel az öngyilkosság a totálisan bezáródó rendszerből való kivonulás mindinkább utolsó megmaradt lehetőségét jelentette, a korabeli értelmiségi levelek, írói naplók, titkos belügyi jelentések visszatérő motívuma az öngyilkosság: ön-

⁶⁰ A Sztálin karmesteri vezényletével a „formalistának”, egyben „népidegennek” és „érthetetlennek” bélyegzett művészet – ténylegesen az 1920-as évek „balos” művészei – ellen indított „antiformalista kampány” nyitányául szolgáló hírhedt *Hangzavar zene helyett* (Szumbur vmeszto muziki) című *Pravda*-cikkről van szó, amely Sosztakovics *Kisvárosi Lady Macbeth* című operájára zúdított megsemmisítő ideológiai bírálatot. A kampány nemsokára Mejerholdot is elérte. Lásd minderről tanulmányomat és a korabeli dokumentumokat: Szilágyi Ákos: Állam és formalizmus. 2000, 2014. 3. 1137. Elektronikus változat: <http://ketezer.hu/2014/08/allam-es-formalizmus/> (Utolsó letöltés: 2018. február 5.)

⁶¹ <http://www.nasledie-rus.ru/podshivka/10609.php>. (Utolsó letöltés: 2018. február 5.)

gyilkossági gondolatok, fogadkozások, fenyegetődzések. Mivel kivonulni többé nincs hová, 1929-től még az országot sem lehet elhagyni, nemhogy a pártállamot, állami írószövetséget, állami szakszervezetet. (Majakovszkij, a „forradalom költője” 1930-as öngyilkosságához nagymértékben hozzájárult, hogy 1929-ben, életében először megtagadták tőle a Nyugatra szóló útlevelet, azt a szovjet útlevelet, amelyet pedig versben dicsőített: „Csitajtye, zavidujtye, ja grazsdanyin Szovjetszkogo Szozjuza!” – „Olvassátok, s irigykedjete, én a Szovjetunió polgára vagyok!”). Ekkortól jelenik meg a „nyevozvrascsenyec” (a „hazatérést megtagadó”), vagyis a „disszidens” büntetőjogi kategóriája. A Szovjetunióra leereszkedik a – sztálinista totalitarizmus beüzemelésével egyidejűleg – belülről kreált „vasfüggöny”. Egyre több értelmiségi érzi úgy, hogy most már csak az életből lehet „emigrálni.” Nemcsak Mejerhold, hanem Bulgakov, Mandelstam is állandóan öngyilkossági tervekkel foglalkoznak ekkor (Mandelstam végül Sztálin-ellenes gúnyversével el is követte az öngyilkosságot, legalábbis Paszternak így fogalmazott, amikor felolvasta neki a rettenetes verset⁶²).

62 Mikor Paszternak meghallgatta Mandelstam bizalmas felolvasásában a Sztálin-ellenes gúnyverset, a következőket mondta: „Amit most felolvastam nekem, annak semmi köze az irodalomhoz, a költészethez. Nem az irodalom, hanem az öngyilkosság tényét meríti ki, amelyet helytelenítetek, és amelyhez nem kívánok asszisztálni. Ön nem olvasott fel nekem semmit, én nem hallottam öntől semmit, és kérem, hogy senki másnak se olvassa fel ezt.” Idézi: Alekszandr Kusner: „Eto nye lityeraturnij fakt, a szamoubijsztvo”. http://magazines.russ.ru/novyi_mi/2005/7/ku9.html. (Utolsó letöltés: 2018. február 5.) Mandelstam tudta, hogy öngyilkosságot követ el versével, olyannyira, hogy attól rettegve, ami egy esetleges letartóztatás után a börtönben és a vallatáson vár rá, borotvapengét „operált” cipője talpába, hogy adandó alkalommal cellájában végezhesen magával. Megtette-e volna vagy sem, mindenesetre a pengét felfedezték és elkobozták, a vallatás próbáját – akkor még nem kínpróbáját, csak lelki próbáját – valóban nem állta ki: vallott szegény, mint a vízfolyás.

Kis híján öngyilkosságot követ el az 1920-as évek meghatározó hivatalos filozófusa A. M. Deborin, akinek fennmaradt búcsúlevele is.⁶³ Lidia Ginzburg, a nagyszerű irodalomtörténész 1932-es naplójegyzetében ezt írja: „Egymás kölcsönös máglyára küldésének és az önkéntes máglyára menéseknek, ami ma nálunk tudósok és irodalmárok körében dívik, a közeljövőben véget kell érniük. Valakitől azt hallottam, hogy ez azért elkerülhetetlen, mert végül senki nem marad életben az egymással viaskodók közül. Hovatovább már könyvek sem fognak megjelenni, mert *egy kiadott könyv szinte felér egy öngyilkossággal*. Vagy véget kell vetni az irodalomnak, vagy le kell csillapítani a félelemtől eszelőssé vált embereket.”⁶⁴ (Kiemelés – Sz. Á.) Az önkéntes máglyára menéseknek és mások máglyára küldésének inkvizítori atmoszférája, a mindent átható félelem azonban nemhogy csökkent volna 1932 után, de egyre fokozódott és csak a Szovjetunió ellen indított német támadás és a honvédő háború vetett véget neki. Egy titkos belügyi jelentés szerint az 1935-ös moszkvai alkotóművészeti konferencia egyes résztvevői azzal fenyegetőztek, hogy öngyilkosságot fognak elkövetni, mivel más mód már nincsen

(Lásd ehhez: Pavel Nerler: *Szlovo i „Gyelo” Oszipa Mandelstama. Knyiga donoszov, doproszov i obvinyityelnih zakljucsenij*. Moszkva, Petrovskij Park, 2010.) Későbbi cserdinyi száműzetése idején még egyszer megpróbálkozott az öngyilkossággal, a kórházablakból vetette ki magát, de túlélte. A verssel elkövetett öngyilkosságot azonban nem élte túl, még ha a halálos ítéletet késleltetve hajtották is végre: egy vlagyivosztoki gyűjtőtáborban 1938 decemberében már nagybetegen éhen halt.

⁶³ Ja. G. Rokitjanskij: Nyeszosztojavsejeszja szamoubijsztvo – Nyeizvesztznaja zapiszka akademika A. M. Deborina 1931 g. In: Vesztnyik Rosszjiszkoj Akademii Nauk, 1993. 63. kötet. 458–462.

⁶⁴ Lidia Ginzburg: Zapiszki 1920–1930-h godov. http://royallib.ru/book/ginzburg_lidiya/zapisnie_knigki_vospominaniya_esse.html. (Utolsó letöltés: 2018. február 5.)

reménytelen helyzetük megváltoztatására: a teljes anyagi ellehetetlenülés miatt „a művészek között, párttagokat is beleértve, egészségtelen közhangulat kialakulása figyelhető meg. Egyes esetekben az éhezés mellett az öngyilkosság is beszéd-témává vált. Például Sztejn festőművésznő, az ÖKP(b) tagja arról beszélt, hogy elnyomják őt, nem adnak neki munkát, és így nincs más választása, mint az öngyilkosság. Usztyinov festőművész, szintén párttag, munkástagozaton végzett, súlyos anyagi helyzetét ecsetelve arról beszél, hogy agyon fogja lőni egész családját és saját magát is.”⁶⁵ (Kiemelés – Sz. Á.) Egy másik korabeli besúgóí hangulatjelentés Szergej Budancev író szavait idézi: „Tíz évvel ezelőtt összehasonlíthatatlanul szabadabbak voltunk. Most sokunk előtt az életből való önkéntes távozás kérdése áll. Csak most világosodik meg különös élességgel Majakovszkij tragédiája: a jelek szerint, ő tovább látott, mint mi.”⁶⁶ A sztálini korszak általános hangulatát és értelmiségi életérzését – Nyikolaj Erdman *Az öngyilkos* című, az 1930-as évek elejétől új aktualitást nyert darabjára visszautalva – Nagyezsda Mandelstam így foglalta össze tömören emlékirataiban: „Az öngyilkos című darab arról szól, miért az életet választottuk, annak ellenére, hogy minden az öngyilkosság felé taszított minket.”⁶⁷

⁶⁵ Szpecszoobscsenyije szekretno-polityicseszkovo otgyela glavnovo upravlenija goszudarsztvennoj bezopasznosztyi o tvorcseszkaj konfereccii moszkoszkih hudozsnyikov ot 2 dekabrja 1935. In: *Isztorija szovjetszkaj polityicseszkaj cenzuri*. Moszkva, 1997. 477–480.

⁶⁶ Szpecszipravka Szekretno-Polityicseszkovo Otgyela GUGB NKVD SzSzsZr o nasztrojenyijah szregyi piszatyalej (A SZU NKVD GUGB Titkos-Politikai Osztályának bizalmas jelentése az írói közhangulatról) (1937. január 9.) In: *Vlaszty i hudozsesztvennaja intelligencija*, i. m. 349.

⁶⁷ Nyikolaj Erdman fentebb már idézett *Az öngyilkos* (Szamoubijca) című, 1928-ban írt, 1932-ben Sztanyiszlavszkij és Mejerhold színházában is bemutatás előtt álló, de végül is a szerző életében be nem mutatott gro-

A nagy terror korszakát mégsem írok, költők, művészek, hanem politikusok, funkcionáriusok által elkövetett öngyilkosságok fémjelzik, olyan vezető politikusoké, „régi bolsevikoké”, mint Nyikolaj Szkripnyik, Mihail Tomszkij, Szergo Ordzsonikidze, Venjamin Furer, Afanaszij Ljubcsenko, Jan Gamarnyik, Szergo Lominadze, Paolo Jasvili, A. Handzsjan, Jevgenyija Hajutyina-Jezsova, M. Sz. Pogrebinszkij, Fjodor Raszkolnyikov. A nagy terror éveiben az öngyilkosság szökés volt a rendszerből, szökés a „régi bolsevikokra” váró *erkölcsi öngyilkosság*, *erkölcsi harakiri* elől, amelyet a kirakatperekben az ország nyilvánossága előtt kellett elkövetniük. A vezető bolsevik politikusok öngyilkosság-sorozata 1936 és 1939 között kétségkívül engedetlenség volt, de semmi esetre sem nyílt politikai tiltakozás: ezen a módon tagadták meg a részvételt *erkölcsi és politikai megsemmisítésük* színjátékában. Ezért bármily szívhez szólók legyenek – gyakran egyenesen a Pártnak és vezérének tett hűségnyilatkozatok és szerelmi vallomások – az életből távozók búcsúlevelei,⁶⁸ ténylegesen

teszk komédiájáról van szó. In: Nagyezsda Mandelstam: *Voszpomina-nyija*. Moszkva, Izd. Knyiga, 1989. 311.

⁶⁸ Az egyetlen, de nem igazi kivétel a forradalom legendás hőse, igazi „régi bolsevik”, Fjodor Raszkolnyikov, akinek öngyilkossága után nyilvánosságra hozott búcsúlevele nyílt hadüzenet, politikai tiltakozás, vádirat Sztálin ellen, de így is van benne valami a „lázadó angyal” istentagadó dühéből. Nyílt levele olvasható egyfajta politikai végrendeletként is, éppen ez köti össze Adolf Joffe 1927-es búcsúlevelével, és egyszersmind ez választja el a „teremtmények” sztálinista fiatal nemzedékéhez tartozó Venjamin Furer 1936-os öngyilkossága előtt a KB-nek és Sztálinnak írt szerelmi esküjétől és megbocsátásért esdeklő politikai gyónásától. Csakhogy Raszkolnyikov ezt a halála előtt írt levelet Nyugaton, a hazatérést – letartóztatása biztos tudatában – megtagadó, állampolgárságtól megfosztott ex-szovjet diplomataként írta. Fjodor Raszkolnyikov: *Otkritoje pismo Sztalinu* (1939). http://scepis.net/library/id_446.html. (Utolsó letöltés: 2018. február 5.) Egy másik írásában (Kak szgye-

az autonómia megnyilatkozásai. Az öngyilkosság pusztá tényével azt üzenték Sztálinnak: „semmit sem értünk az egész véres örületből, de van egy határ, amelyet nem léphetsz át, mert nem engedjük meg, hogy kényed-kedved szerint azt tegyél velünk, amit csak akarsz”. Nem meglepő, hogy Sztálint a neki címzett legmegindítóbb búcsúlevelek is felbőszítették. Még Nyikolaj Buharin – az ő néhai szeretett „Buharcsik”-ja – cellájából, szó szerint könnyek között írt szentimentális levele sem hatotta meg, melyben a „párt kedvence” („ljubimcsik partyii”) kegyes halálért – tarkólövés helyett morfiumos mérgepohárért – könyörgött neki, hogy a kivégzőosztag helyett maga végezhesen magával. Sztálin szemében az öngyilkosságok tényében rejlő engedetlenséget, parancsmegtagadást, szembeszegülést – *ezt az eredendő politikai bűnt a totalitárius paradicsomban* – csak még nyilvánvalóbbá tette a búcsúlevelek érzelmes, rajongással átítatott lírája.

Venjamin Furer búcsúlevele

Albert Camus az öngyilkosság „halálos játszmáját” elemezve írja: „aki elkezd gondolkozni, az kezd megrendülni. A társa-

lali menja „vragom” – Hogy csináltak belőlem „ellenséget”) ő maga utal az öngyilkosságra, de egészen más értelemben: „Az utazás Moszkvába az 1938. április 5-én meghozott határozat után [ebben már nem diplomáciai posztja engedetlen elhagyásával, hanem „dezertálással” és „az ellenség táborához átállással” vádolják őt – Sz. Á.] egyenlő volna a tiszta örülettel, felérne az öngyilkossággal. A párizsi Notre-Dame bejárata fölött Szent Dénes szobra áll, amint levágott fejét alázatosan kezei között tartja. Én azonban inkább élek kenyéren és vízen, de szabadon, semmint, hogy ártatlanul börtönben sínylődjek vagy pusztuljak el, a rám zúdított rettenetes vádak elleni védekezés minden lehetősége nélkül.” In: *„Otkrivaja novije sztranyici...”*. Moszkva, Politizdat, 1989. 321–324.

dalomnak nincs sok köze a kezdethez. A féreg az ember szívében van. Ott kell keresni. Hogyan jut el az ember a rádöbbenéstől, a megvilágosodástól a fényből való menekülésig: ezt a halálos játszmát kell nyomon követni és megérteni.”⁶⁹ Az öngyilkosság halálos játszmájának kiindulópontja valamilyen megrendülés, a lelki egyensúly felborulása: a *hívő* kommunista (a hívő sztálinista) a rendszernek valamilyen sem ésszel, sem hittel fel nem fogható fejleményen megütközik, összezavarodik, *elkezd gondolkodni*, utol akarja érni, ami történik, ám a történés értelme mindegyre kisiklik az értelem hálójából, megbotránkoztatja a hívőt. Mintaszerűen mutatja az ember szívébe fészkelődött féreg kifejlődésének e Camus vázolta útját Venjamin Furernek, a moszkvai pártszervezet frissen ki-nevezett agitprop-osztályvezetőjének 1936 szeptemberében elküvetett öngyilkossága előtt írt és a KB tagjainak címzett terjengős búcsúlevele.⁷⁰ A levél még az acélos sztálini KB néhány tagjára is hatással volt, nem véletlen, hogy Sztálin jóval később is visszatért rá az öngyilkosság kérdését taglaló felszólalásában, a PB plénuma előtt. Furer levele világosan megnevezi azt a pontot – a hit megrendülésének pontját –, amikor a féreg a szívében megjelent, és a halálos játszma kezdetét vette:

„Szeretett, drága elvtársaim! Tudatában vagyok annak, milyen ostoba dolog ez a halál. Őszintén bevallom, félek attól

⁶⁹ Albert Camus, i. m. 196.

⁷⁰ „Moja boleznj, boleznj potyerjaty doverie partyii, pocstyj nyeizlecsi-ma”. Predsmertnoje pismo V. Ja. Furera v CK i MK VKP(b). 1936. (A szöveg közreadója és gondozója: Ny. A. Liszenkov). *Isztoricseskij Arhiv*, 2015. 6. szám, 106–116. Furer levelének eredeti, kockás füzetlapokra kézzel írt változatát a Roszsijszkij Goszudarsztvennij Arhiv Szocialno-Polityicseskij Isztorii (RGASZPI), az Oroszországi Állami Társadalom- és Politikatörténeti Archívum „I. V. Sztálin” állományában őrzik, Sztálin Hruscsov kísérőlevelére géppel írt válaszával együtt.

a haláltól, amelyhez önkezűsége van szükség. Félek, mert minden porcikám tiltakozik ez ellen a pisztolylövés ellen, mert annyi életöröm, annyi erő, frissesség és szeretet van bennem harcunk, munkánk iránt. 10 napja már, hogy az a dermesztő, észbontó érzés kerített hatalmába, hogy a párt bizalma, ha csak parányit is, meginoghat bennem. Az utóbbi néhány hónap eseményei, ahogy minden bolsevikot, engem is mélyen felzaklattak, de csak ezekben a legutóbbi napokban kezdett betegessé válni bennem a gyanakvási mánia, úgy rémlik, mintha mindenfelől kétkulacsosok vennének körül. [...] Mikor az újabb és újabb lelepleződések után, a velünk addig egy levegőt szívó emberek árulásáról értesülve, elvtársaim szomorú sóhaját hallom – »nem lehet többé megbízni senkiben« –, akkor beleremegek. Hiszen elég, ha valahol valaki a gyanúnak csak az árnyékát veti rám, és a pártban szerzett nevemen máris folt esik. Nem a büntetőjogi következményektől félek, hiszen tudom én, hogy minden gyanúsítást alaposan kivizsgálnak és az én esetemben sem vonnának le elhamarkodott következtetéseket. De azt a veszett nyálcseppet, ha egyszer rámföccsent, sem én, sem senki más nem lenne képes letörölni többé. [...] Ámde mit hozhatnék föl a magam mentségére? Hűségemet egész pártban töltött életem makulátlansága, eddig végzett munkám bizonyítja, az utóbbi események fényében azonban a bizalmon esett legapróbb csorba is elég hozzá, hogy mindezt elhomályosítsa, és azt gondolom, joggal, hiszen mi a garancia arra, hogy most is nem egy csaló és áruló fedezi az itt leírtakkal magát? [...] Itt van... Jakov Lifsic. Pár nappal ezelőtt járt nálam és elmondta, hogy Loginov és Golubenko ellene vallanak. Lifsicet jól ismerem. Úgy ismertem meg őt, mint elvakult trockistát, de utána aztán úgy, mint igaz sztálinistát. Tudtam, hogy ez az ember

magát nem kímélve dolgozik. Végül pedig hallottam őt, ahogy az elvtársi őszinteség rohamában keserű szavakkal beszél róla: nem érti, hogyan téveszthette meg őt Trockij hitvány szavainak talmi csillogása, hallottam, hogyan árasztja rá átkait, és hallottam, ahogyan szinte könnyek között, szeretettel és melegséggel Sztálinról beszél. Nem tudom elhinni, hogy ezek a szavai, egész eddigi munkája, emberi valója hazugság volt, hisz máskülönben az embernek bele kell bolondulnia abba, hogy nem hihet senkiben. Ezek szerint megrágalmazták őt. Tudom, és pedig az ő szavaiból tudom, hogy tekintet nélkül a helyzet fokozódására, a KB mindent megtesz azért, hogy az igazság kiderüljön, és ne vetődhessen hamis gyanú egyetlen becsületes emberre sem. *De mihelyt a párt bizalma akárcsak meginog, Lifsic többé már nem az a Lifsic, aki volt. Félelme csupán, akit agyonnyom a ráomló keserűség.*”⁷¹ Furer így folytatja: „ha pillantásomat most a pártban eddig bejárt utamra vetem, semmit nem látok, amit nem kellett volna megtennem, óvakodva az ellenséggel való minden érintkezéstől. *De hát hogyan óvakodhattam volna, elvtársak, a baráti érintkezéstől azzal a Mihajlikkal, akit úgy ismertem meg, mint az ellenforradalom elleni perek ügyészét?*”⁷² (Kiemelések – Sz. Á.)

Furer levele természetesen nem a forradalmár, hanem a Teremtőjével – Sztálinnal és a Párttal – teremtményi viszonyban álló mozgalmi ember levele: a számonkérésnek, szemrehányásnak, kritikának a leghalványabb árnyalata is hiányzik belőle, inkább egyfajta gyónás és rajongó szerelmi vallomás.⁷³ Isten az, akivel szemben a teremtménynek nem

.....
⁷¹ Uo.

⁷² Uo.

⁷³ Se szeri, se száma a Sztálin előtt tett szerelmi vallomásoknak, ez a kor-
 szak teatralizált állami nyilvánosságának visszatérő, úgyszólván rituális

lehet igaza. Kierkegaard írja a *Vagy-vagy*-ot záró értekezésében, hogy „Isten az, akivel szemben – fogalma szerint – soha nincs igazunk”⁷⁴: „az Írás azt mondja, ne kezdj pert a Mindenhatóval. [...] ez a következőt kell jelentse: nem akarhatod, hogy igazad legyen Istennel szemben, csak úgy kezdhetsz pert vele, ha megtanulod, hogy nincs igazad. Igen, ez az, amit akarnod kell. Ezért ha megtiltatik számodra, hogy pert kezdj a Mindenhatóval, akkor ez tökéletességedet fejezi ki, és egyáltalán nem mondja, hogy silány teremtmény vagy, akinek semmi jelentősége nincs számára. A veréb a földre hull, némileg igaza van Istennel szemben, a liliom elhervad, némileg igaza van Istennel szemben, csak az embernek nincs igaza, *csak neki tartatott fenn az, ami minden mástól megtagadtatott, hogy Istennel szemben nincs igaza.*”⁷⁵ (Kiemelés – Sz. Á.) Természetesen Kierkegaard a transzcendens keresztyén (illetve ő a keresztyén) Istenről beszél, de a politi-

eseménye. Nem ezek a teatralizált, őszintétlen vallomások félelmetesek és hihetetlenek, hanem a teremtmény szíve vérével írt vallomása, az áldozatok gyónással egybekötött szerelmi vallomásai, a visszautasított életük helyett önkéntes halálukat az „Atyának” felajánló öngyilkosok szerelmi vallomásai. Például Jezsov felesége, Jevgenyija Hajutyina, 1938 novemberében, pár nappal öngyilkossága előtt a klinikáról, ahol idegösszeomlással kezelték, ezt írja Sztálinnak: „Sztálin elvtárs, drága, kedves, igen, igen, még ha lejáratlak, megrágalmaztak is engem, de Ön drága és kedves nekem, mint minden embernek, akiben Ön hisz. *Vegyék el a szabadságomat, az életemet, de azt a jogot, hogy szeressem Önt, nem vehetik el tőlem, ahogy senki mástól sem, aki szereti az országot és a pártot.* Még egyszer megesküszöm Önnek mindenkire, a számomra legkedvesebbek, legközelebb állók életére, boldogságára, hogy soha semmit nem tettem, ami politikailag lejáráthatna engem.” (Kiemelés – Sz. Á.) RGASZPI F. 558. Op. 11 D. 729. L. 100–101. Jevgenyija Hajutyina öngyilkosságának háttéréhez lásd még: Ny. Petrov, M. Janszen: *„Sztalinszkij pitomec” – Nyikolaj Jezsov.* Moszkva, 2009.

⁷⁴ Søren Kierkegaard: *Vagy-vagy.* Gondolat, Budapest, 1978. 996.

⁷⁵ I. m. 1001.

kavallások, a totális államok hamis istenei – legalábbis, amíg szuggesztíójuk tart – ugyancsak az abszolútum vértetében lépnek állampolgáraik elé, remegő és reménykedő teremtményeket csinálva belőlük. Pontosan ez a teremtményi viszony jellemezte Oroszországban a mozgalmi ember Forradalom-Istenhez, aztán Állam-Istenhez, végül a Mindenható Atyához, Sztálinhoz fűződő viszonyát: a Forradalommal, a Párttal, az Állammal, a Néppel szemben, Sztálinnal szemben – hisz 1929 után az előbbiek is csupán a vezér, Sztálin névalakjai – nem lehet igazam. Az egyesnek nem lehet igaza a Mindenséggel, a kisebbségnek a Többséggel szemben. Nélküle nem létezhet. Ha elveszti Isten bizalmát, ha a gyanúnak akárcsak árnyéka is rávetül, vége van, semmivé válik. Furer levele voltaképpen forró könyörgés, hogy az Atya – mármint a hittől elhomályosult teremtményi szemekkel Atyának nézett Hóhér – ne fordítsa el tőle az arcát: *„Az én szememben minden eddig ismert emberi tragédia elhalványul annak az embernek, annak a bolseviknak a tragédiájához képest, aki elveszti a párt bizalmát, noha ártatlan. [...] Most értettem meg, hogy a legcsekélyebb bizalomvesztést sem élném túl, amennyiben az ellenség hazugságai erre okot adnának. Néha, világos pillanataimban úgy gondolok ennek a bizalomvesztésnek a pusztta lehetőségére is, mint valami rémálomra. És bizonyára az is. Sztálinra gondolok, annak az embernek az alakjára, akit teljes bolsevik lélekkel szeretek, aki vezette a pártot, amikor én felnővekedtem benne, aki nevelt engem, együtt az egész párttal. Elvtársak, köszöntőkben és felszólalásokban gyakran beszéltem a Sztálin iránti szeretetemről, de elképzelni sem tudjátok, hogyan hangoznak ezek a szavak halálom óráján. Milyen örömmel, milyen derűvel mondanám ki ezeket a szavakat, ha elmondhatnám, hogy Önért halok*

meg, Sztálin elvtárs. De csak azt mondhatom, Joszif Visszarionovics, hogy azért halok meg, mert a gondolatát sem bírom elviselni annak, hogy egyszer majd az Ön és a párt iránti feltétlen hűségem kétségessé válásának kínjai között kelljen élnem. És most mégis büszkeség tölt el azért, hogy a sírba nem kiüresedett emberek »halálba taszító hitetlenségének« sötétsége fog elkísérni, a zsákutca sötétsége, amelybe a párt kergeti a megérdemelt büntetés elől halálba menekülő ellenségeit [tehát a „rossz öngyilkosokat” – Sz. Á.], hanem a párt ügyébe vetett jóleső hit és az Ön iránt érzett forró szeretet fog elkísérni, Joszif Visszarionovics.”⁷⁶ (Kiemelés – Sz. Á.)

De a kétségbeesés okát felfedő töredelmes gyónás és a rájongó istenszerelem megvallása itt még nem ér véget: „...fájdalommal tölt el, hogy többé már sohasem fogom látni Önt, Joszif Visszarionovics. Életemben négyszer volt alkalmam kezét szorítani Önnel. Még egész nemrég, Gorkij temetésén izgatottan tűztem fel Önre a gyászkarzalagot. Nem tudom, miért voltam olyan izgatott, végtére nem vagyok én »szentimentális zárdanövendék«, de nyilvánvalóan ugyanezt érzi mindenki, aki Ön körül van. Sokadszor átolvasva minden egyes szavát, azt hiszem, szervesen megértettem mindent. Mindig öröm volt számomra az Ön gondolatainak szárnyalását követve érezni, hogy az egész világ fölé emelkedem. Milyen jólesett az Önbe vetett hittel, az Ön iránt érzett szeretettel és megértéssel végezni a munkám, Joszif Visszarionovics! Tudom, mennyi hazugságot, mennyi krokodilkönnyet ontottak a kétkulacsosok. Tudom, hogy sokan közülük még

⁷⁶ „Moja bolezny, bolezny potyerjaty doverie partyii, pocsty nyiezlecsi-ma”. Predszmertnoje pismo V. Ja. Furera v CK i MK VKP(b). 1936. I. m. 115.

a halál színe előtt is hazudtak. Joszif Visszarionovics, atyai megértését kérem most, és azt, hogy higgyen nekem: lehet, hogy úgy halok meg, mint akinek elment az esze, vagy mint egy megátalkodott tökfilkó, de nem mint hazug ember. Az a munka, amit elvégeztem, nem lehet hazugság. Bocsássanak meg nekem elvtársak. Bocsásson meg, Sztálin elvtárs, atyai bocsánatát kérem. Bocsássanak meg mindannyian, hogy az én betegségem, a párt bizalmának elvesztésétől való beteges félelem gyógyíthatatlannak bizonyult.”⁷⁷

Furer – tudtán kívül – ellentmondásba keveredik önmagával: cselekedetével, az öngyilkossággal ugyanis éppen feltétlen hitét vonja meg istenétől, Sztálintól, és attól a hatalmától is megfosztja, hogy ő mondhassa ki róla az utolsó szót. Furer többször is kiemeli búcsúlevelében, hogy Sztálin tanítványa volt, hogy az ellenzékkel vívott harcban a bolsevik párt sztálini koncepciója mellett kötelezte el magát, engesztelhetetlen volt az elhajlásokkal és az ellenségekkel, azaz a párt ellenzékével szemben. A párt fő irányvonala iránti hűsége azért ingott meg, a kétségek azért kezdtek ki feltétlen hitét, mert 1936-ban az NKVD szervei egymás után tartóztatták le legközelebbi elvtársait, személyes ismerőseit, akik iránt őbenne a kétség szikrája sem merült fel addig, akik egyívásúak voltak vele. Ezeket a kétségeit levelében is előhozza, bár nagyon visszafogottan, nem vitatva a párt irányvonalát, a bírósági eljárások tisztességét, annál erőteljesebben gyalázva viszont letartóztatott elvtársait és a kirakatperek vádlottjait. Egészen addig a pontig mindent elhisz, amíg legközelebbi és legrégebbi barátját, Lifsicet le nem tartóztatják. Ez az a pont, ahol feltétlen hite megtörik: Lifsic bectelenségét már nem tudja

⁷⁷ I. m. 116.

elhinni. Ez üt szöveget a fejébe, ezért kezd gondolkodni: és mi van, ha legközelebb – a Pártot egy pillanatra megtevesztő befurakodott ellenség rágalma következtében – vele történik meg mindez? Nem a fizikai, hanem az erkölcsi megsemmisüléstől retteg, a Párt előtti megsemmisüléstől: a gyalázatba kerüléstől, amely a mozgalmi ember számára az erkölcsi halállal egyenlő. Ez elől menekülve követ el öngyilkosságot, amely ily módon – Durkheim ismert tipológiáját idézve – az altruista öngyilkosság típusába tartozik.

Sztálin Furer búcsúlevelére, illetve a Hruscsov által hozzáfűzött kísérőlevélre⁷⁸ így reagált: „Furer zavaros levele két-

⁷⁸ A fiatal Hruscsovot nemcsak ukrainai politikai előélete kötötte össze Vencsamin Furerrel és Lazar Kaganoviccsal, hanem az is, hogy 1936-ban már ő volt a moszkvai pártbizottság első titkára és így közvetlenül is felelősséggel tartozott Furerért, akit Kaganovics hozatott Moszkvába a pártbizottság kulturális és propaganda osztályának élére. Hruscsovot is, Kaganovicst is nemcsak váratlanul és közelről érintette, hanem aggodalommal töltötte el az általuk patronált Furer öngyilkossága. A búcsúlevelét először Hruscsovhoz került, mint Furer főnökéhez és ő azonnal Kaganovichhoz vitte: „Kaganovics előttem olvasta fel a levelet – írja visszaemlékezéseiben. – Végigsírta, sőt, végigzokogta az olvasást. Utána még sokáig nem tudott megnyugodni: »De hát hogy lehetséges ez? Furer agyonlőtte magát?« Kaganovics javasolta, hogy küldjem szét a PB tagjainak egy rövid kísérőlevéllel.” (Ny. Sz. Hruscsov: Voszpominanyija (knyiga 1) Moszkva, Informacionno-izdatyelszkaja kompanijija »Moszkovszkije Novosztiji«, 1999. 159.) Nem sokkal Sztálin végzését követően, a KB 1937. februári-márciusi plénumának határozatában Furer már „trockistaként”, egy „terrorista szervezet” tagjaként jelenik meg. Ugyanezen a plénumon lépett elő Hruscsov Furer megrendült barátjából engesztelhetetlen leleplezőjévé: „Ellenségnek bizonyult közülünk a trockista bandita Furer – mondta beszédében –, aki öngyilkossággal vetett véget életének, mert megérezte, rá fognak jönni, hogy a szálak hozzá vezetnek, és hamarosan a nép ellenségeként fog lelepleződni. Azon igyekezve, hogy eltüntesse bűnös tevékenysége nyomait, és ezzel is megkönnyítse az ellenség számára pártunk ellen folytatott harcot, minden módon összekuszálta a szálakat, még az öngyilkosságtól sem riadva vissza.” (Kiemelés – Sz. Á.) In: Matyeriali fevralszko-martovszkova plenuma CK VKP(b) 1937 g. Voproszi Isztorii, 1995. 8. szám, 20.

ségeket támaszt szerzője őszinteségét illetően. Ha Furer csakugyan a párt hű fia volt – írja Sztálin –, akkor öngyilkossága érthetetlen és megmagyarázhatatlan. És megfordítva: teljesen érthetővé válik, ha feltételezzük, hogy Furernek voltak olyan bűnei a párt előtt, amelyeknek esetleges feltárulása félelemmel töltötte el, ami végül is öngyilkosságba kergette őt.”⁷⁹

Furer 1936. szeptember 16-án, a „nagy terror” előestéjén, saját letartóztatása megalapozott előérzetétől vezetve lett öngyilkos, Hruscsov kísérlőlevele és Sztálin ehhez fűzött kommentárja viszont már azt követően született – előbbi október 10-én, utóbbi október 25-én –, hogy a „nagy terror” húsdarálóját beindították. 1936. szeptember 25-én, egy hónappal a – még Jagoda szervezte – első moszkvai perben hozott halálos ítéletek, és Kamenyev és Zinovjev kivégzése után jelent meg a *Pravdá*ban Sztálin és Zsdanov aláírásával az a Szocsiból Molotovnak és Kaganovicsnak címzett – táviratnak álcázott – napiparancs, amely szabad kezét adott Jezsovnak a terror gépezetének felpörgetéséhez: „Kategorikusan elengedhetetlennek és sürgetőnek véljük Jezsov elvtárs kinevezését a belügyi népbiztosság élére. Jagoda [az ő neve mellett már sokatmondóan nem szerepel az „elvtárs” szó – Sz. Á.] határozottan úgy mutatta meg magát, mint aki nyilvánvalóan képtelen a trockista-zinovjevista blokk leleplezésére. Az OGPU ezen a téren négyéves lemaradásban van. Erre már figyelte minden pártmunkás és az NKVD képviselőinek többsége is.”⁸⁰ (Kiemelés – Sz. Á.) Ezt a „négyéves lemaradást” mint valami tervelőírást „hozta be” és „teljesí-

⁷⁹ Idézi a Furer búcsúlevelét közreadó N. A. Liszenkov fölvezető tanulmányában az általa kutatott archívumi adatok megadásával: RGASZPI Fond 558. Op. 11. D.135.L.34.

⁸⁰ Idézi: A. Avtorhanov: *Tyehnologija vlasztyi*. Poszev, 1974. 401.

tette túl” röpké két év alatt Jezsov, miután a Szocsból küldött politikai felhatalmazást követően 1937. július 31-én az ÖKP(b) KB Politikai Irodája (Politbüro), élén Sztálinnal és Molotovval jóváhagyta a Belügyi Népbiztosság (NKVD) hírhedt 00447 számú, a volt kulákok, bűnözők és más szovjetellenes elemek elleni megtorlási műveletekről szóló operatív direktíváját, és ezzel ténylegesen rendkívüli állapotot és a tömegterror rendszerét vezették be az országban.⁸¹

Az öngyilkosság az „osztályellenség fegyvere”: a Sztálin-beszéd

A kommunisták öngyilkossága csak a sztálini rendszerben vált morális és szociális kérdésből politikai-hatalmi kérdéssé, és ennek megfelelően egyfelől nem nyilvános, kerülendő, sőt, tabutémává, amelyről a sajtó nem írt, statisztika nem készült, amelyet a párt semmiféle központi osztálya, munkacsoportja nem kutatott. Másfelől pedig a nyilvánossága elé tárt ritka esetekben „az osztályellenség gaztetteként”, a „népellenség” gyalázatos utolsó – pártba, népbe, munkásosztályba – rúgásaként, egyszóval főbenjáró politikai bűnként keretezték. A politikai bűnt csak színezte az osztály-, a nép- és hazaárulók, az ellenséggel paktálók eredendő hitványságának, gyávaságának, elvetemültségének morális mellékbűne. Az ismert politikai vezetők öngyilkosságának nyilvánosságra hozása egyben politikai leleplezésük aktusa volt. Tettüket – mint a

⁸¹ Lásd erről a legújabb, német és orosz szerzők archívumi kutatásaira támaszkodó történeti összefoglaló művet: Mark Junge, Gennagyij Bordjugov, Rolf Binner: *Vertikal bolsovo terrora. Isztorija operacii po prikazu NKVD No 00447*. Moszkva, Novij Hronograf, 2008.

felősségre vonás előli gyáva megfutamodást – egyfajta beismerő vallomásként értelmezték („egy ártatlan ember, akinek semmi nem szárad a lelkén, nem lesz csak úgy öngyilkos”). A nyilvánosságra hozás a kapitulálni végsőkéig nem hajlandó, ádáz osztályellenség stigmáját ütötte rá az önként a halálba menő bolsevik vezetőre. Ebből az is következett, hogy mindazokban az esetekben, amikor valamilyen okból a stigmatizálás nem állt a sztálini hatalom érdekében, az öngyilkosság ténye sem kerülhetett nyilvánosságra, elhallgatták vagy meghamisították: természetes halálként tüntették fel. Különben is, azt, hogy valaki meghalt-e vagy nem halt meg, öngyilkos lett-e vagy szívbetegség végzett vele, most már egyedül Sztálin döntötte el. Így lett például Szergo Ordzsonikidze öngyilkosságából szívroham. Mivel ő Sztálin legszűkebb politikai kíséretéhez tartozott, legrégebbi barátja volt, meglehetősen népszerű vezető, politikailag kockázatos és értelmetlen lett volna osztályellenséget csinálni belőle. Sokkal egyszerűbb volt öngyilkosságának átírása szívrohammá: olyan ember, mint Ordzsonikidze, nem lesz öngyilkos.

Maga Sztálin már az KB 1936 decemberi plénümán – pár hónappal a nagy terror gépezetének beindítása után – hosszán kitért a vezető beosztású bolsevik vezetők „politikai öngyilkosságának” kérdésére, mindenféle heroikus vagy szentimentális-moralista értelmezést gúnyosan félresöpörve, egyben új – a javában zajló koncepciók perekhez jól illeszkedő – értelmezési keretet adva az öngyilkosságoknak, mondván: egyetlen indítékuk és céljuk, hogy a párt ellenségei, a nép ellenségei, az osztályellenség még egyszer utoljára egy jó nagyot rúghasson a pártba és a markába röhögjön.

A párt egykori vezetői, köztük különösen azok, akik korábban különféle ellenzéki frakciókban szembekerültek Sztálin-

nal, jóllehet rég behódoltak neki, vagy kivonultak a politikai életből, tudatában voltak annak, hogy a letartóztatásukkal, a koncepciók perek vádlottjának szerepét eljátszva, *morális öngyilkosságot hajtanak végre, politikailag megsemmisítik önmagukat*, és pontosan ez is volt a perek célja: a halálos ítélet, a fizikai megsemmisítés – a kivégzések – tulajdonképpen már csak a „ráadást”, a végső simítást jelentették a „művön”, hogy a politikai és morális halál *visszafordíthatatlanná* váljon a fizikai halállal. Természetesen, még ha tudták is, mi vár rájuk, mi a kirakatperek tétje, csak kevesen voltak képesek elszánni magukat a fizikai öngyilkosságra, és végsőkéig ragaszkodva a pusztá élethez, aminek meghagyásával hitegették a letartóztatott vezetőket, inkább a morális öngyilkosságot választották a kirakatperek színre vitt rémdrámájában. Hogy mennyire nehezükre esett ezt a szerepet eljátszani, jól mutatja Nyikolaj Buharinnek már idézett – tárgyalása előestéjén cellájából – Sztálinnak írt búcsúlevele, amelyben a tárgyalóterem tűnik fel az igazi halál, az igazi, mert erkölcsi kivégzés – méghozzá önkezű kivégzés – színhelyeként, nem pedig a kivégzőkamra: „számomra ezerszer könnyebb *meghalni*, mint keresztülmenni a rám váró peren: egyszerűen nem tudom, hogyan uralkodjak magamon – hiszen ismered a természetemet; sem a párt, sem a Szovjetunió ellensége nem vagyok, és mindent el fogok követni, ami erőmből telik [mármint azért, hogy a rám szabott szerepet végigjátsszam – Sz. Á.], de erőm jelen helyzetben minimális és súlyos érzések ülik meg lelkemet; ha lehetne, szégyent és büszkeséget feledve, térden csúszva könyörögnék azért, hogy erre ne kerülhessen sor. De ez már bizonyára lehetetlen, *ha lehetséges volna még, azt kérném, hogy meghalhassak a bírósági tárgyalás előtt*, jóllehet tisztában vagyok vele, hogy te milyen szigorúan veszed az ilyen

dolgokat.”⁸² (Kiemelés – Sz. Á.) Buharin levelében nem életért könyörög, hanem a fizikai halálért a tárgyalóterem nyilvánossága előtt rá váró erkölcsi halál helyett, később pedig már csak *a méltó fizikai halálért*, hogy a tárgyalást lezáró halálos ítélet után ne kivégezzék őt, hanem ő maga mérhesse magára a halált, s mint valami bolsevik Szókratész, engedelmesen fejet hajtva az új törvény, vagyis a Párt előtt, saját cellájában egyedül ihassa ki a méregpoharat, amelyért levelében egykori elvtársaihoz könyörög.⁸³

A kirakatperek élőhalottak benyomását keltő, önmagukat és barátaikat, elvtársaikat megrágalmazó vádlottainak fizikai életét a hatalom – ahogy számos esetben meg is tette – mindenféle nyilvános színjáték nélkül is elvehette volna.

⁸² Predszmertnoje pismo Buharina. In: Isztocsnjik, 1993 (0), 24. Elektronikus változat: <http://stalinism.ru/dokumentyi/predsmertnoe-pismo-buharina.html>. (Utolsó letöltés: 2018 február 5.)

⁸³ Buharin ezt írja: „... ha („már előre el van döntve, hogy” – ez a felsor a kéziratban át van húzva) halálos ítélet vár rám, akkor már most azt kérem, nem is kérem, könyörgök neked mindenre, ami számodra szent, hogy a golyó általi kivégzést változtassátok arra, hogy cellámban én magam ihassak mérget, kapjak morfiumot, amitől többé fel nem ébredve, örökre elalhassak. Ez a pont különösen fontos számomra, nem tudom, honnan vegyem a könyörgés szavait, hogy ebben a kegyelemben részesülhessek: ez politikailag nem válik kárára semminek, és különben sem tudhatja meg soha senki. De hagyjátok meg nekem, hogy életem utolsó perceit úgy tölthessem el, ahogy akarom. Szánjatok meg! Te jól ismeresz engem, meg fogod érteni. Olykor világos tekintettel nézek a halál arcába, pontosan úgy, ahogy – jól tudom – képes vagyok bátor tettekre is. De máskor meg annyira össze vagyok zavarodva, hogy nem marad bennem semmi. Ezért, ha meg kell halnom, kérem a morfiumos poharat. Esetezve kérem...” (Predszmertnoje pismo Buharina. <http://stalinism.ru/dokumentyi/predsmertnoe-pismo-buharina.html> – Utolsó letöltés: 2018 02.05.) Nyikolaj Buharint – „a párt kedvencét”, ahogy Lenin jellemezte őt – 1938. március 12-ről 13-ra virradó éjjelen végezték ki a Ljubjanka börtönének egyik cellájában.

Valójában tehát a perek értelme nem az inkrimináltak életének, hanem *politikai életének elvételét jelentette*, de úgy, hogy politikai életüktől, erkölcsi és emberi arcuktól *ők maguk fosszák meg magukat*, ők maguk hajtsanak végre nyílt-színi kivégzést – politikai és erkölcsi öngyilkosságot – magukon. A forradalom néhai vezetőinek *nyilvános átváltozása* a kirakatperek színpadán népellenséggé, osztályellenséggé – terroristává, kémmé, szabotőrre –, vagyis politikai ellenfélből, sőt, jogos ellenségből ősellenséggé, ősgonosszá, azt is jelentette, hogy mostantól fogva *páriákká, társadalmon kívüli lényekké, arcnélküli és név nélküli senkikké, szörnyekké és állatokká* – a szovjet társadalom *homo sacer*⁸⁴-jeivé – váltak, akiknek már csak a puszta életük (nuda vita) maradt meg. Nem hiába nevezte vádbeszédében – agyonlövésétüket követelve – „veszett kutyáknak” őket a főügyész, Visinszkij, ahogyan nem véletlenül hemzsegnek a perekről szóló sajtótudósításokban és elítélő beszédekben démonikus állat-hasonlatok: ezek ott már „nem emberi lények,” ergo: ezekkel a „szörnyekkel” bármi megtehető.⁸⁵

⁸⁴ Lásd ehhez: Giorgio Agamben, *Homo Sacer. Sovereign Power and Bare Life* (Stanford, 1998). A könyvből részlet jelent meg Az uralkodó teste címmel a 2000 című folyóiratban: 2005. 5. 5–12.

⁸⁵ Talán elég itt a *Lityerturnaja Gazeta* 1937. január 28-i számában „Írók a Párhuzamos Trockista Központ moszkvai peréről” című összeállításból két gyöngyszemet idézni: 1. „Valaha régen, Pjatakovnak, Radeknek, Szokolnyikovnak, és a többi két lábon járó fenevadnak becsületes emberi nevük volt – Jurij, Karl, Grigorij. Most már csak így hívják őket – Sakál Pjatakov, Sakál Radek, Sakál Szokolnyikov, atyjuk, az ellenforradalom ocsmány, minden hájjal megkent fenevadja, Sakál Trockij után, aki vonyítva a hitleri fasizmus sűrű erdeiben kóborol.” (Mihail Kozakov: *Sakálok*). 2. „Így hát országunk újra ott áll e kiterjedt, visszaszítót terrárium üvegfa előtt. Valami fark nélküli iszonyat mászik hideg-lelős borzongást keltve ennek az ocsmány helynek a félhomályában. És akkor e különös lények egyike most felénk fordul. Hideg, metszően

A politikai öngyilkosságokról tartott beszédében – a sorsa ellen még lázadó, a KB-t öngyilkos éhségstrájkjal zsaroló Buharinhoz fordulva, még mielőtt a tárgyra térne – Sztálin is utal arra, hogy a politikailag már régen megtért-kapitulált egykori ellenzékiek tisztában voltak a tétellel: nem a fizikai pusztulástól, nem a láthatatlan helyen végrehajtott tarkó-lövéstől tartottak legjobban, hanem a nyilvános erkölcsi és politikai önkivégzéstől. Sztálin a párt csalódásait, a rossz példákat sorolva, Radek esetére tér rá: „Radek a legutóbbi időig, egészen tegnapig egyre csak leveleket ír. Vártunk a letartóztatásával, bár az ellene a legkülönbélebb oldalakról elhangzó vádakból több volt, mint elég. Felülről lefelé mindenki egytől egyig hamis vádakkal rágalmazza Radeket. Vártunk tehát a letartóztatásával, de aztán letartóztattuk. Tegnap és tegnapelőtt is hosszú levelet kaptam tőle, amelyben azt írja: rettenetes bűncselekmény zajlik. Őt, aki egyenes ember, hűséges a párthoz, szereti a pártot, szereti a KB-t és így tovább, és így tovább, csőbe akarják húzni. És hogy ez nem igazság. Az, mondja ő, hogy agyonlövetnek-e engem vagy sem, az önök dolga, de hogy az ő becsületébe gázoljanak, azt már nem fogja hagyni. És ezek után mit be nem valott ma! Tessék, Buharin elvtárs, hát így áll a helyzet. *(Buharin: Csakhogy nekem sem ma, sem holnap, sem holnapután nincs mit bevallanom. Lárma a teremben.)* Én nem személy szerint rólad beszélek. Lehet, hogy te ártatlan vagy, de az is lehet, hogy nem. De felszólalni, és azt mondani itt, hogy nem bíznak bennem, nem hisznek az én, Buharin, ártatlan-

kegyetlen szemek néznek ránk irigykedve a tárgyalóterem vádpadjának korlátja mögül. Korunk hőse és a szocializmus nagy és egyszerű kőmívese valahonnan ismeri már ezeket a szemeket...” (Leonyid Leonov: *Terrárium.*)

ságában, ez nagyon régen lejárt lemez. És az utóbbi két év eseményei ezt nyilvánvalóvá is tették, mert a gyakorlatban bizonyították, hogy az őszinteség – viszonylagos fogalom. Ami pedig az egykori ellenzékiek iránti bizalmat illeti, hát tőlünk annyi, de annyi bizalmat kaptak már, hogy bizony inkább jól a fejünkre kéne csapni, hogy ilyen maximális bizalomban, parttalan bizalomban részesítettük őket. Nesze neked őszinteség, nesze neked bizalom! Hát ezért kell a KB plénumának napirendjére venni a kérdést. Vagy talán, mert Buharin esetleg megsértődik és felháborodik miatta, véka alá kellene rejtenünk a kérdést? Nem, de hogy ne is kelljen véka alá rejtenünk, a plénum elé kell vinni. *Ráadásul az egykori ellenzékiek egy még súlyosabb lépésre szánták el magukat: azért, hogy még egy szemernyi bizalmat kaphassanak tőlünk, hogy még egyszer bizonyíthassák őszinteségüket – ezek az emberek kezdtek egyre-másra öngyilkosságokat elkövetni [az oroszban: ljugyi sztali zanyimatsza szamoubijsztvami].* Mert hát ez is olyan eszköz, amivel hatást lehet gyakorolni a pártra. Lominadze öngyilkos lett, és azt akarta ezzel mondani, hogy neki van igaza, hogy értelmetlenül vallatják őt és értelmetlenül fogják perbe. És aztán mi derült ki? Az derült ki, hogy blokkban volt ezekkel az emberekkel. [A trockistákkal – Sz. Á.] *Ezért is végzett magával, hogy eltüntesse a nyomokat.* Úgyhogy a politikai gyilkosság [sic! Sztálin az öngyilkosságot kvalifikálja politikai gyilkosságként, ezzel is a középkori vallási-politikai hagyományt újítva fel: aki megöli magát, a legsúlyosabb bűnt – emberölést, gyilkosságot – követi el, jogosan csak az állam ölhet – Sz. Á.] *nem más, mint az egykori ellenzékieknek, a párt ellenségeinek eszébe, hogy öngyilkosságukkal zavart keltsenek a pártban, megtörjék éberségét, és még egyszer utoljára, haláluk előtt*

becsapják a pártot és ostoba helyzetbe hozzák. Itt van Furer. Micsoda levelet hagyott maga után, mikor öngyilkos lett, ha végigolvassa az ember, a könnye is kicsordul. (Koszior közbeszólása: Hát idáig azért nem mennék el.) De aki politikailag kicsit is képzett, tisztába jön vele, hogy a dolog másképpen áll. Ismerjük Furert, tudjuk, mire volt képes. Most egyszer csak kisül, hogy ő ártatlan, ő szereti a pártot, tisztán áll a párt előtt, de annak a pusztá gondolatától, hogy ő, Furer, valaha a trockistákhoz csatlakozott, az idegei felmondják a szolgálatot, a becsülete nem engedi meg, hogy tovább éljen. Erre most mi sül ki róla? Rosszabb már ki sem sülnhetne. Itt van Tomszkij. Azt ajánlanám Buharin elvtársnak, gondolkozzon el rajta, miért határozta el magát Tomszkij az öngyilkosságra és hagyott hátra levelet arról, hogy »ő tiszta«. Hiszen most már te magad is látod, hogy korántsem volt ő annyira tiszta. [...] Úgyhogy itt bizony valami nem tiszta. (Bekiáltások: Úgy van!) Ez az ember azért ment el a gyilkosságig [sic! Sztálin megint az „ubijsztvo” szót használja: posol na ubijsztvo – Sz. Á.], mert félt, hogy minden kiderül és nem akart saját világraszóló megszégyenülésének tanújává válni. Ez történt Furerrel is, ez történt Lominadzéval is. (Mikojan: És Handzsjánnal.) És Handzsjánnal, Szkripnyikkel, Tomszkijjal is. Tessék, önök is láthatják, mi is ez a legújabbban föltalált, éles és nagyon könnyen használható fegyver, amely lehetővé teszi, hogy valaki a halála előtt, az életből távozva, még egyszer utoljára leköpje a pártot, becsapja a pártot. Hát ez áll a háttérben, Buharin elvtárs, az utóbbi idők öngyilkosságainak. És akkor ön azt akarja, hogy egyetlen szavára higgyünk önnek? (Buharin: Nem, nem ezt akarom.) Ha meg nem ezt akarja, akkor ne háborodjék fel azon, hogy a kérdést a KB plénumára tűztük. Lehetséges, hogy az Ön ol-

dalán áll az igazság, hogy nyomasztja mindez, de mindazon tények után, amikről most beszámoltam, márpedig nagyon sok van belőlük, nekünk ki kell igazodnunk köztük. Az igazságon kívül semmi mást nem akarunk, nem engedjük meg, hogy más miatt bárki elpusztuljon. El akarunk jutni a teljes igazsághoz, objektíven, becsületesen, bátran. (Bekiáltások: *Úgy van! Hosszan tartó taps.*)⁸⁶ (Kiemelések – Sz. Á.)

A februári-márciusi plénumon az öngyilkosságot mint „az osztályellenség fegyverét” formálisan is elítélték: *„A Plénum határozottan elítéli az efféle lépést, mivel a trockista és más kétkulacos ellenségekkel folytatott harc és a szétfűzésük során szerzett tapasztalatok bebizonyították, hogy az öngyilkosság – az ellenségeink fegyvere, akik azért folyamodnak hozzá, hogy kibújjanak a felelősségre vonás alól és elkerüljék a lelepleződést.”*⁸⁷ (Kiemelés – Sz. Á.) Molotov már az 1936 decemberében tartott KB-plénumon így érvelt: „Tomszkij öngyilkossága nem más, mint összeesküvés, amelyet már jó előre kiterveltek, ráadásul Tomszkij nem egy, hanem több emberrel is összebeszélt, hogy kövessenek el öngyilkosságot és ezzel mérjenek újabb és újabb csapást a Központi Bizottságra.”⁸⁸ Az Azovi-Fekete-tengeri megyei pártbizottság 1937. január 6-i plénumán felszólalt Andrejev, a KB tagja és ezt az értelmezését adta a párttag Kolotyilin öngyilkosságának: „Most világossá vált, hogy ellenség volt, a párt megátalkodott ellensége, mert agyonlőtte magát, és a megyei pártbizottság

⁸⁶ Fragmenti sztyenogrammi gyekabrszkovo plenuma CK VKP(b) 1936 goda. In: Voproszi Isztorii, 1990. 1. szám, 9–11. – Kiemelések a szövegben – Sz. Á.

⁸⁷ J. Arch Getty, Oleg V. Naumov: *The Road to Terror. Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932–1939.* New Haven/London, 1999. 442.

⁸⁸ Fragmenti sztyenogrammi, uo.

tette lehetővé neki, hogy agyonlőhesse magát: kieresztettük őt a kezünkől, pedig sok értékes vallomást adhatott volna nekünk, hogy felfedjünk némely kártyát, felgöngyölítsünk egyet és mást. A megyei pártbizottság munkatársai éveken át túrték őt ezen a bizonyos posztón, de egyszer csak úgy döntöttek, hogy két napot már nem lehet várni és leváltották a titkárságról, ő meg fogta és egy órával később agyonlőtte magát. *De azzal, hogy agyonlőtte magát, teljes mértékben alátámasztotta bűnösségét, mivel aki ártatlan, az csak úgy nem lövi agyon magát...* Ez egyfajta sajátos módszer, most már világos, hogy ez egyfajta sajátos taktika, elkerülni a nyomozást és a megszégyenülést. Több példát is ismerünk erre. Így lőtte agyon magát Lominadze. Eleinte volt, aki sajnálta őt, aztán kiderült, hogy címeres csirkefogó. Agyonlőtte magát, mert nem látott kiutat, mert tudta, hogy úgyis átlátnak rajta. Főbe lőtte magát Tomszkij, levelet hagyva hátra, amelyben azt írja, hogy ártatlan, hogy értelmetlenül rágalmazzák, hogy ő így nem tud tovább élni stb., most meg, a tanúvallomásokból az derült ki, hogy a jobboldali terroristák megszervezője volt. Ezek a tanúvallomások most mindezt teljes egészében és világosan feltárták. Azért lőtte főbe magát, hogy elkerülje a szégyent, a nyilvános megszégyenülést... Láthatják, mit érnek ezek a bizonyos öngyilkosságok... Most már csak úgy tekinthetjük őket, mint amik alátámasztják a tanúvallomásokat, csak úgy foghatjuk fel őket, hogy minden egyes öngyilkosság megerősíti, hogy ezekben az esetekben az ellenség emeli magára a fegyvert, és nem valaki más.”⁸⁹ (Kiemelés – Sz. Á.) Hasonlóképp kommentálta Panas Ljubcsenko, az ukrainai szovjet kormány feje, az UKP(b) KB-jának tagja, a Szovjetunió Köz-

⁸⁹ Idézi: J. Arch Getty, Oleg V. Naumov, i. m. 337–338.

ponti Végrehajtó Bizottságának tagja öngyilkosságát Sztanyiszlav Koszior, az UKP(b) alig másfél évvel később kivégzett első titkára az ukrainai KP KB Ljubcsenkót minden posztjától megfosztó és a pártból is kizáró plénumának szünetében: „Eltvársak, először is közölnöm kell önökkel, hogy amíg mi itt határozotunk, *Ljubcsenko agyonlőtte magát, ezzel is igazolva, hogy ügyében helyesen jártunk el.*”⁹⁰ (Kiemelés – Sz. Á.)

Az öngyilkosság, vagyis hogy a kiszemelt áldozat az utolsó pillanatban kitépi magát a hatalom markából, hogy nem engedi magát letartóztatni, koholt vádakkal bíróság elé állítani, becsületét elvenni, kivégezni, mostantól nem ártatlansága mellett tanúskodott, hanem bűnössége kétségtelen bizonyítéka lett, *maga is bűntény – gyilkosság a párt, e nagy közös politikai test egy tagjának lemetszése.*

Az öngyilkosság mint férfiatlanság: a gender-frame

A nagy terror időszakában legfelső szinten elkövetett öngyilkosságoknak volt egy másik, úgyszólván járulékos, az öngyilkosságot moralizálva deheroizáló értelmezési kerete. Eszerint az öngyilkosság – gyávaság, gyáva megfutamodás az igazság vallatólámpájának kérlelhetetlen fénye elől. Ez a keret mintegy átvezette a harcias politikai frame-et („az öngyilkosság az osztályellenség fegyvere”) a nemi szerepek síkjára, átfordította egy emocionálisan erősen színezett virilista gender-frame-be: az öngyilkosság férfiatlan cselekedet, csak egy anyámasszony katonája lesz öngyilkos.

⁹⁰ Idézi: P. P. Bacsinszkij, D.V.Tabacsnyik: Ljubcsenko, Panasz Petrovics. *Voproszi Isztorii*, 1990. 12. szám.

Az öngyilkosból tehát először gyáva ember lesz, megfutamodó, akinek nincs mersze a nép bírósága elé lépni, aki csak elkövetni merte égbekiáltó bűneit, de már a felelősséget és az ítéletet gyáva vállalni értük: „A Honvédelmi Népbiztos egykori helyettese, az áruló és gyáva Gamarnyik, aki félt a szovjet nép ítélőszéke előtt megjelenni, öngyilkos lett.”⁹¹ – olvasható Kliment Vorosilov Honvédelmi Népbiztos 1937. június 12-én kelt 96. napiparancsában, amely egy korabeli *Pravda*-cikkekből készült *Kémeknek és hazaárulóknak nincs hazájuk és nem lesz számukra kegyelem* című pártkiadvány élén is megjelent. Az idézett kiadvány *Kémkedésért és hazaárulásért agyonlövés jár* című cikkében a gyáva-ság-keret a jól ismert, és a nagy terror ügyészi és újságregtorikájában állandóan visszatérő „áruló Júdás” motívummal gazdagodva így módosul: „A szocialista igazságszolgáltatás éles kardja lesújtott a katonai kémek aljas bandájára. Ez a nyolc kém, Gamarnyikkal, ezzel a legocsmányabb csúszómászóval együtt, aki öngyilkossággal vetett véget életének, hogy így meneküljön el a leleplezés és az igazságszolgáltatás elől, az elképzelhető legsúlyosabb gonosztetteket követték el. Eladták magukat, mint egykor Júdás adta el, csak ők a fasiszták ezüstjeiért.”⁹² (Kiemelés – Sz. Á.)

Amikor 1936. június 9-én pisztolylövessel végzett magával az Örményországi KP(b) KB titkára, A. Handzsjan, az örmény pártlap ezt írta: „A bolsevik párt mindig is keményen elítélte a párt tagjainak öngyilkosságát, mint a kishitűség megnyilvánulását. Különösen akkor bélyegezte szégyen-

⁹¹ In: *Spionam i izmennikam Rogyini nyet i nye bugyet poscsadi. Szbornyik sztatyjej.* Moszkva, Partizdat CK VKP(b), 1937. 5.

⁹² I. m. 18.

letesnek ezt, amikor az árulássá váló kishitűséget a párt-szervezet egyik vezetője engedte meg magának... Az utóbbi 3-4 évben a Kaukázuson túli regionális bizottság, élén a bolsevikok szilárd vezetőjével, Berija elvtárssal, rengeteget segített az Örményországi Kommunista Pártnak, a párt Központi Bizottságának, és egykori vezetőjének Handzsannak a munkájában. És A. Handzsannak éppen ekkor, amikor a párt ilyen óriási segítségét és támogatását élvezve egy egész köztársasági pártszervezet élére emelkedett, ekkor kellett magára fegyvert emelnie és életének szégyenszemre öngyilkossággal véget vetnie. *Ezt a lövést nem nevezhetjük másnak, mint az árulás lövésének.*⁹³ (Kiemelés – Sz. Á.) Árulás, kishitűség, gyávaság, férfihoz – különösképpen kaukázusi férfihoz – nem méltó, szégyenletes cselekedet. De pár hónap elég volt, hogy a terror 1936 augusztusát követő kibontakozásának mértékében az öngyilkos Handzsjan alakja az újságok hasábján bejárja a morális bűnöst (kishitű, gyáva megfutamodó, „siránkozó bolsevik”) a politikai bűnöstől – a „nép ellenségétől” – elválasztó utat. Ettől kezdve már ő is csak mint „vrag naroda” szerepel a sajtóban és – Mikojan közbeszólása jóvoltából – Sztálin idézett 1937 decemberében a KB plénumán öngyilkosságokról tartott kiselőadásában is így szerepel.

Ezen a példán jól látható, hogyan vezet át az öngyilkosság *moralizáló* politikai frame-je (megfutamodás, fegyverletétel, kishitűség, gyávaság) a *kriminalizáló* politikai frame-be (az osztályellenség fegyvere, a fuldokló osztálygyűlölet kifejezése, a párt leköpcése, lejárátása). De a morálisan megbélyegző frame-nek (gyávaság, gyöngeség, tétovaság

⁹³ *Kommunyiszt*, 1936. július 15.

stb.) létezett egy másik – Sztálinnak fentebb idézett beszédében is alkalmazott – változata, amelyet *gender-frame*-nek nevezhetnénk, s amely a *virilitás katonai-heroikus bolsevik* ethoszára vezethető vissza, de jól illeszkedett Sztálin kaukázusi férfimentalitásához is⁹⁴: „Az igazság az, hogy ha én tiszta vagyok, ha férfi vagyok, ha ember vagyok és nem egy rongydarab, arról már nem is beszélek, hogy ha kommunista vagyok, akkor föllármázom az egész világot az igazságomért. De hogy megöljem magamat – soha!”⁹⁵ Sztálin elsősorban a virilitás kaukázusi mintáját testesítette meg, de ez egyáltalán nem mondott ellent a virilitás marciális típusának, annak a könyörtelen, katonás tartásnak, amelyet a bolsevik párt „bőrkabátos” vezetői kezdettől fogva képviseltek és a polgári pártok „puhányságával”, „férfiatlanságával”, a „hamleti lelkű”, „siránkozó”, „gyöngé”, feminin karakterű orosz értelmiséggel állítottak szembe.⁹⁶ Például Lev Trockij

⁹⁴ Anna Larina, Buharin légereket megjárt özvegye idézte fel emlékiratában azt az epizódot, amikor Sztálin első házasságából lett fia, Jása öngyilkosságot kísérelt meg: „Buharin Nagyvezsdától hallotta, hogyan reagált Sztálin első házasságából született legidősebb fia, Jása öngyilkossági kísérletére, miután kórházba került. Feleségének kijelentette: »Eszemben sincs meglátogatni őt. Élni akar-e vagy végez magával – ezt döntse el Jása.«” (A. M. Larina: Nyezabivajemoje. Moszkva, Izd. APN, 1989. 304.) Noha Jása öngyilkossági kísérletének éppen apja elutasító ridegsége volt az oka, Sztálin szemében ez újabb bizonyítéka volt férfihoz nem méltó gyöngeségének, puhányságának, pipogyaságának. A gyöngeség Sztálin kaukázusi-bolsevik szótárában a legrosszabbat jelentí (csak nőknél megengedett, akik viszont nem számítanak), míg az erő, a keménység, az agresszíven célratörő kíméletlenség, a gorombaság a legjobb emberi és bolsevik tulajdonságok, amelyeket az ismert kulturális sztereotípiák szerint ő is a „férfiasság” egyetlen mintájának tekint.

⁹⁵ Fragmenti sztyenogrammi gyekabrszkovo plenuma CK VKP(b) 1936 goda. *Voproszi Isztorii*, 1990. 1. szám, 9–11.

⁹⁶ Sztálin beszédében még egy ponton tör a felszínre a virilitás, amikor Furer leveléről beszélve, gúnyosan megemlíti, hogy aki olvassa, szinte

a komisszárokat 1919-ben a rá jellemző pátosszal „új kommunista szamurájrendnek nevezte”: „Egykor érdeklődéssel tekintettünk a japán szamurájok kasztjára, akik a nemzet közös érdekében soha nem riadtak vissza a haláltól. Meg kell mondanom, hogy komisszárjaink és élen járó kommunista harcosaink személyében *most nálunk is létrejött egy új kommunista szamurájrend* [novij kommunyisztjicseszkiy orgyen szamurajev], *amely – mindenféle kaszt-privilégium nélkül – képes meghalni a munkásosztály ügyéért, és erre tanít másokat is.*”⁹⁷ (Kiemelés – Sz. Á.) Sztálin *Az orosz kommunisták politikai stratégiája és taktikája* című brosúrájában pedig így ír: „7) A kommunista párt egyfajta *kard-testvérek* [orden mecsenoszcev] rendje a szovjet államon belül, amely irányítja és étellel tölti meg utóbbi szerveit. A régi gárda jelentősége ezen a hatalmas renden belül kiemelkedő.”⁹⁸ Pilnyak *Meztelen év* című 1919-ben írt regényében így festi meg az új, férfiasan marcona, bőrkabátos katonai kaszt portréját: „*Mindből elsősorban az akarát sugárzik, elsősorban összeszortott állkapcsukból, száj körüli redőikből, sar-*

sírva fakad. Ez a gúny célzást is rejtett magában, ugyanis Kaganovicsról, Furer nagy pártfogójáról jelentette neki Hruscsov, hogy amikor felolvasta a levelet, potyogtak a könnyei, mint a záporosó. (Lásd a 77. lábjegyzetet.) A bolsevik virilitás kérdéséről bővebben: Magali Delaloye: Emocii v mikromire Sztalina: szlucsaj Nyikolaja Buharina (1937–1938). Tyipi bolsevisztjcszkij muzsesztvennosztjy i praktjika emocij. In: Rosszjizskaja imperija csuvsztv: Podhodi k kulturnoj isztorii emocij. Szbornyik sztatjij. Novoje Lityerturnoje Obozrenijje, 2010. 431–456.

⁹⁷ L. D. Trockij: Nase vojennoje sztrojtyelsztvo i nasi fronti. Doklad na VII Vszerosszjizskom szjezde Szovetov Rabocsih, Kresztjanszkih i Trudovih Kazacsjih Deputatov 7-go dekabrja 1919 g. In: Uő: Szocsinyenyija. 17. kötet, 2. könyv, Moszkva-Leningrád, 1926. 326.

⁹⁸ In: I. V. Sztálin: O polityicseszkoj sztrategii i taktike russzkih kommunyisztov (1921). In: Uő: Szocsinyenyija. 5. kötet, Moszkva, OGIZ, 1947. 71. (Kiemelés az eredetiben.)

kos mozgásukból – akarat és merészség. A lomha, nehézkes orosz népfajból – a legjava. És az, hogy bőrzekében – az is jó: ezeket nem áztatod el a pszichológia limonádéjával; így határoztunk, így látjuk, így akarjuk és kész! Mellesleg, Marx Károlyt senki nem olvasta közülük, bizonyára. [...] És amikor megjöttek az elvtársak, és amikor Arhipov átnyújtotta nekik a papírlapot, a szavak sorában ott olvasták az elvtársak a rettenthetetlen szót: agyonlőni.”⁹⁹ (Kiemelés – Sz. Á.)

Ebben a virilista keretben az öngyilkosság mint férfiatlanság, férfihoz nem méltó cselekedet jelenik meg. Az így felfogott férfiasság azonossá válik az igazi bolsevik attitűddel, az úgynevezett bolsevik kérlelhetetlenséggel, állhatatossággal, nyíltsággal, zord szigorral, keménységgel, magyarul: az erő és az erőszak kultuszával, a határozottságként és őszinteségként címkézett agresszivitással, a győzelemért mindent feláldozó („kerül, amibe kerül”) militáns erőszakkal, amely *a politika logikáját a polgárháború logikájával váltja fel*. Ebből következőleg, ha az öngyilkosság férfiatlanság, gyöngeség, akkor ez már önmagában is azt bizonyítja, hogy aki képes volt elkövetni, nem lehet bolsevik vagy legalábbis „igazi bolsevik”. Ahogy a sírás nem bolsevikhoz (azaz: nem férfihoz) méltó magatartás, „placsuscsij bolsevik”, azaz „síró, siránczó bolsevik” nem létezik, úgy „öngyilkos bolsevik” sem létezik: az öngyilkossággal elkövetője egyszersem kirekesztette magát a „kard-testvérek hatalmas rendjéből”. A puhaságtól, állhatatlanságtól, gyöngeségtől – ebben a politikai értelmezési keretben – egyenes út vezet a kétszínűségig, ingatagságig, árulásig, a politikai ellenség előtti behódolásig, a „politikai prostitúcióig”. Ezt a jelzős szerkezetet a sztálinis-

⁹⁹ Borisz Pilnyak: *Meztelen év*. Európa, Budapest, 1979. 37–38.

ta korszak politikai retorikájában egyébként leggyakrabban a Vörös Hadsereg néhai alapítója, a marciális, „energikusan funkcionáló bőrkabátosok” egyike, volt hadügyi komisz-szár – Trockij érdemelte ki, aki így már nemcsak árulónak és ősellenségnek számított, hanem gyáva, csapodár, férfiatlan alaknak, akinek nemhogy a „kommunisták új szamuráj kasztjában”, de a *bolsevik férfiközösségben* sincs semmi keresnivalója. Ha az erős, férfias férfi méltóságteljes politikai szerepében Sztálin lépett föl ezen a retorikai színpadon, akkor ellenpólusa csakis a gyöngé, gyáva, nőies, hisztérikus férfi sztereotípiájának felelhetett meg.

Öngyilkossági hullám a „nagy terror” idején

1937. február 19-én adták hírül a szovjet lapok Szergo Ordzonikidze, a sztálini vezetés legszűkebb köréhez tartozó, Sztálin legközelebbi barátjaként ismert, népszerű nehézipari népbiztos halálhírét. Ordzonikidze 1937. február 18-án kremli lakásában követett el öngyilkosságot, ám túl közel állt Sztálinhoz, hogy „megengedhető” lett volna neki – Sztálin hí barátjának, igazi kaukázusi férfinak és a legszűkebb sztálini vezetést reprezentáló bolseviknak – az életből való önkéntes távozás „férfiatlansága” és politikai illojalitása. Ezért Sztálin és politikai kísérete úgy döntött, hogy Ordzonikidze nem követett el öngyilkosságot: nem löfegyvere végzett vele, hanem egy szívroham. Az orvosi jelentés szerint: „Ordzonikidze elvtárs régóta érelmeszesedéstől, szívizom- és szívkoszorúér-elzáródástól, továbbá tbc-s veséje 1929-ben történt eltávolítása után megmaradt jobboldali veséje krónikus pangásától

szenvedett.”¹⁰⁰ Valóban sok minden végezhetett volna vele, mégis ő maga végzett magával, mert egy ponton valószínűleg nem volt képes más módon feloldani a maga számára azt a helyzetet, amelyben vagy statisztál a „régi bolsevikok” ellen kibontakozó tömegterrorhoz, vagy szembeszáll egykori barátjával és harcostársával – Sztálinnal.

Eltitkolt tette így is öngyilkossági hullámot indított el a párt és állami vezetés felső köreiben. Statisztikusok számolták össze, hogy Oroszország európai részén az ezt követő pár évben összesen 1690 ilyen esetre került sor,¹⁰¹ egyedül Moszkvában 698 felső szintű vezető vetett véget életének, a Vörös Hadseregben pedig – a flottát nem számítva – Oleg Szuvenirov adatai szerint 1937-ben 782, 1938-ban pedig 832 öngyilkossági esetet rögzítettek. Még a gyermek-öngyilkosságok száma is szignifikánsan emelkedett. Elsősorban a lágerbe került vagy kivégzett szülők családjaitól – Jezsov parancsára – elválasztott és állami otthonokban elhelyezett gyerekek váltak meg önként életüktől.

Az öngyilkossági hullám nem torpant meg az NKVD falainál. Mikor híre jött, hogy 1937. április 4-én letartóztatták Jagodát, agyonlőtte magát M. Sz. Pogrebinszkij, állambiztonsági komisszár, író és pedagógus, aki a Gorkij területi NKVD parancsnoka volt. Jagoda bizalmából került erre a posztra, de hírnevét annak köszönhette, hogy a polgárháború után milíószám árvává és hajléktalanná vált gyerekek bűnöző ban-

¹⁰⁰ Szergo Ordzonikidze öngyilkosságát és a nyomában elinduló öngyilkossági hullámot behatóan tárgyalja Karl Schlögel *Terror und Traum*. Moskau, 1937. (Carl Hanser Verlag, 2008.) című oroszul is kiadott művében: *Terror i mecsta. Moszkva 1937*. ROSZSZPEN, Moszkva, 2011. 205–225.l.

¹⁰¹ Az adatokat Karl Schlögel *Terror i mecsta. Moszkva 1937* című műve alapján idézem. I. m. 192–219.

dáiból munkakommunákat szervezett (a leghíresebb az első ilyen gyermekkommuna a Moszkva alatti Bolsevóban volt,¹⁰² melyről később ő maga írt könyvet, a könyvből pedig *Út az életbe* címmel filmet is készítettek). A Gorkijjal annak haláláig szoros barátságot ápoló Pogrebinszkij szolgálati fegyverével lőtte agyon magát 1937. április 4-én, aznap, hogy a rádióban meghallotta Jagoda letartóztatásának hírért. Sztálinnak címzett rövid búcsúlevelében kilátástalanná vált helyzetét így ecsetelte: „Míg egyik kezemmel azon vagyok, hogy bűnözőkből csináljak becsületes embereket, a másikkal azon, hogy alávetve magam a pártfegyelemnek a forradalom becsületes harcosaiból bűnözőket.” A levél többszöri elolvasása után Sztálin állítólag azt hümmögte: „Kár, hogy így elhamarkodta a dolgot, még sok érdekeset mesélhetett volna nekünk...”¹⁰³

Nem ez volt az egyetlen ilyen öngyilkosság. Így tett a különleges ügyekkel megbízott ügyosztály nyomozója, Kurszkij, aki nem sokkal azelőtt a „párhuzamos központ” koncepció perének előkészítéséért Lenin-rendet kapott. 1937. április 17-én kivetette magát ablakából I. Csertok, az állambiztonsági szolgálat főigazgatósága III. számú részlegének vezetője. Csertok, aki nem sokkal azelőtt Kamenyev kegyetlen kihallgatásával szerzett érdemeket Sztálin előtt, mikor

¹⁰² Nem sokkal Jagoda letartóztatása és Pogrebinszkij ezt követő öngyilkossága előtt jelent meg Gorkij szerkesztésében és előszavával a *Bolsevóiak. Fejezetek az NKVD G.G. Jagoda nevét viselő bolsevói munkakommunájának történetéből* című könyv (Bolsevcí. Ocserki po isztorii Bolsevszkój imenyi G. G. Jagoda Trudkommuni NKVD (Szerk.: M. Gorkij, K. Gorbunova, M. Luzgina) Moszkva, OGIZ, 1936.), amelyet Pogrebinszkij öngyilkossága és Jagoda kivégzése után sürgősen kivontak a forgalomból.

¹⁰³ Idézi: Szergej Bajev: Plohoj horosij Pogrebinszkij. *Moszkovszkij Kom-szomolec*, 2012. április 19.

érte jöttek, „Én nem engedem magam elfogni!” kiáltással vetette le magát tizenkettedik emeleti lakása ablakából. Hasonlóképpen – irodájának ablakából kiugorva – vetett véget életének az NKVD külügyi osztályának vezetője, Feliks Gurszkij, akit pár héttel korábban tüntettek ki „önfeláldozó munkájáért” a Vörös Csillag érdemrenddel. 1938 elején öngyilkos lett Vaszilij Karuckij, az NKVD moszkvai szervezetének vezetője. Mihail Frinovszkij kollégájának, Genrih Ljuskovnak kifejezetten javasolta, hogy ha őt letartóztatnák, kövessen el öngyilkosságot. Még titkos jeladásban is megállapodtak – táviratot kap azzal a szöveggel, hogy felmentették hivatalából –, Ljuskov azonban öngyilkosság helyett a határon átszökött Japánba. Itt egy darabig fogva tartották, majd mint szovjet kémeket kivégezték.

A terror gépezete tehát saját működtetőit is folyamatosan elnyelte. Az NKVD sok „férfias”, „bőrkabátos” munkatársa roppant össze a stressz alatt, amit a tömeges letartóztatásokban, kényszervallatásokban és kivégzésekben való szakadatlan részvétel jelentett. „A bolsevik keménységre való felhívások ellenére a halál futószalagját működtetők idegei olykor felmondták a szolgálatot. 1938. február 28-án saját irodájában lőtte főbe magát B. D. Szmirnov nyomozó. Március 7-én Szolovjov operatív tiszt kapott idegösszeomlást, és átmenetileg felmentették a munkavégzés alól. Ugyanitt 1938 októberében a letartóztatástól rettegvé Rafail Lisztengurt követett el öngyilkossági kísérletet. Ugyanakkor fölöttesük, bizonyos Kuznyecov a termelés frontjáról ismert félkatonai kifejezésekkel ösztönözte rohammunkára, határidők betartására, hajrázásra beosztottait: kapcsolódjanak be a szocialista munkaversenybe, teljesítsék túl a tervet, előzzék meg a szomszédos megyét, mintha legalábbis vetési vagy aratási

versenyről volna szó.”¹⁰⁴ De mivel a halálról köztudomású, hogy arat is, és mivel a köztársaságokig, járásokig, megyéig lemenően az államvédelmi szervek tervelírás-szerűen kapták meg a központból, minimum hány népelleniséget kell letartóztatniuk és a kínzókamrától a kivégzőhelyig vezető igazságszolgáltatás futószalagján ledarálniuk, a „munkasikerek”, a „munkaverseny”, az „élmunka”, a „munka frontja” kifejezések átvitele a termelés területéről a terror területére, sajnos, nagyon is kézenfekvő volt.

Utószó

Ismeretes, hogy a nagy terror gépezetét, amely tömeges letartóztatásokban és kivégzésekben, százezrek börtönbe és kényszermunka-táborba zárásában kulminált, a Belügyi Népbiztosság már idézett 00447 számú „A volt kulákok, bűnözők és más szovjetellenes elemek elleni megtorlási műveletekről” szóló operatív direktívája indította be, miután 1937. július 31-én az ÖÖKP(b) KB Politikai Irodája (Politbüro), élén Sztálinnal és Molotovval ezt a direktívát jóváhagyta és ténylegesen rendkívüli állapotot vezetett be az országban, teljhatalommal ruházva fel az NKVD szerveit. E halálos ítéleteket a proskribáltak – egész társadalmi csoportok – egyre gyorsabban bővülő listái alapján, mindenféle jogi eljárás, vizsgálat mellőzésével vagy kínvallatással kicsikart vallomások alapján az ország minden régiójában és városában fölállított, rögtönítélő bíróságokként működő úgynevezett

¹⁰⁴ Lásd erről bővebben: A.Vatlin: Terror rajonnova masztaba: „masszovije operacii” NKVD v Kunccevszkom rajone Moszkovszkoj oblasztyi 1937–1938 g. Moszkva, ROSZSZPEN, 2004. 63–64.

„trojkák” hozták meg. A terrorgépezet pörgése 1938 őszére olyan fordulatszámot ért el, ami már az egész államgépezetet felbomlással fenyegette, ezért le kellett állítani. A nagy terror számszerű adatai mindenesetre csakugyan önmagukért beszélnek: 1921 és 1940 között politikai okokból több mint három millió ember ellen hoztak ítéletet, de ezeknek csak 13,5%-a esik az 1920-as, 86,5%-a pedig az 1930-as évekre, ezen belül is az összes ítéletek 43,5%-a (1.344.923) erre a két évre – 1937-re és 1938-ra – esik.

Az 1921 és 1940 között politikai okból halálra ítélték száma (749.421 ember) a két évtizedben így oszlik meg: az 1920-as években 5,9% (43.952), az 1930-as években pedig 94,1% (705.469), ezen belül 1937–1938-ban 681.692 halálos ítéletet hoztak a különféle szovjet bíróságok. Összességében 1937-ben és 1938-ban 3.141.444 ember került letartóztatásba, ezek közül politikai váddal 1.575.259, köztörvényes váddal pedig 1.566.185.¹⁰⁵

1938. november 15-én a Politbüro, majd a KB és a Népbiztosok Tanácsa is jóváhagyta azt az Ügyészség által felterjesztett direktíva-tervezetet, amely kimondta, hogy „november 16-val kezdődően le kell állítani minden további vizsgálatot a trojkák és a katonai bíróságok, illetve a SZU Legfelső Bírósága Katonai Kollégiuma elé kerülő ügyekben”. Az úgynevezett „tömeges műveletek” leállítására 1938. november 27-én a Jezsovot váltó új belügyi népbiztos, L. P. Berija parancsára került sor: az 1937 júliusa és 1938 szeptembere között az NKVD által meghatározott célcsoportok ellen foganatosított megtorlásokat elrendelő direktívákat, parancsokat, rendelkezése-

¹⁰⁵ A Szovjetunió összeomlását követően előkerült és publikált új archívumi adatokról lásd: Szilágyi Ákos: Számbeszéd. In: *A Gulag – a szovjet táborrendszer történet.* Pannonica Kiadó, 2001. 162–191.

ket, köztük a 00447 számút is annullálták, és a „szocialista törvényesség megsértésével” elítélték egy részét 1939–1940-ben szabadlábra helyezték és rehabilitálták.¹⁰⁶

Sztálin 1939-ben újabb kirakatperekben kívánta bíróság elé állítani és népellenségként elítéltetni azokat a belügyeseket, akiknek ő maga adott hírhedt direktívájával szabad kezet és ösztönzést. Mikor azonban 1939 elején a helyi pártszervezetek értetlenségüknek adtak hangot, hogy Jezsov leváltása után is folytatódnak az NKVD-nél a kínvallatások, Sztálin 1939. január 10-én sifírozott táviratban adta értésére a területi, megyei pártbizottságok vezetőinek, a köztársasági kommunista pártok KB-jének és belügyminisztériumainak, hogy a párt álláspontja a kényszervallatások kérdésében nem változott: „Az ÖOKP KB előtt ismeretessé vált, hogy a megyék és régiók titkárai, az UNKVD munkatársainak ellenőrzését végezve, bűnüként róják fel a fizikai ráhatás módszereinek alkalmazását a letartóztatottakkal szemben. Az ÖOKP KB világossá kívánja tenni, hogy a fizikai ráhatás alkalmazása az NKVD gyakorlatában 1937-től kezdődően az ÖOKP KB határozata értelmében megengedett volt. [...] A tapasztalat megmutatta, hogy a szóban forgó direktíva eredményes volt, nagymértékben meggyorsította a nép ellenségeinek leleplezését. Igaz, később a gyakorlatban a fizikai ráhatás módszerét bemocskolták az olyan gazemberek, mint Zakovszkij, Litvin, Uszpenszkij és mások, lévén, hogy a kivételből szabályt csináltak és tévedésből letartóztatott becsületes emberekkel szemben is alkalmazták,

¹⁰⁶ Lásd minderről bővebben a legújabb archívumi dokumentumokat német és orosz szerzők közreműködésével feldolgozó monográfiát: Junge – G. Bordjugov – R. Binner: *Vertikal bolsova terrora. Isztorija operacii po prikazu NKVD N° 00447*. Moszkva, Novij Hronograf, 2008.)

amiért el is nyerték méltó büntetésüket. De ettől még maga a módszer egyáltalán nem lesz kárhoztatható, amennyiben a gyakorlatban helyesen kerül alkalmazásra.”¹⁰⁷

A kommunista párttagok 1920-as évek közepén (1924–1927) elkövetett öngyilkosságai tömegességükkel emelkednek ki a korabeli oroszországi statisztikákból. Az 1930-as évek közepén, főleg a „nagy terror” éveiben (1936–1938) kommunisták által elkövetett öngyilkosságok nem tömegességükkel számítanak kiugrónak, hanem az elkövetők magas politikai-állami státusa, forradalmi múltja, népszerűsége, általános ismertsége okán. Még ha a teljes párt és állami apparátusra vonatkoztatjuk is az ekkor elkövetett öngyilkosságok számát, az nemhogy kiugrónak, de szinte elenyészőnek mondható a nagy terror során kivégzett párttagok számához képest. Ha csak azt vesszük alapul, hogy a három éven át tartó terror során az 1934-ben regisztrált 2,8 millió párttagból és tagjelöltből közelítőleg egymilliót tartóztattak le, és ezek kétharmadát ki is végezték, hogy a régi pártvezetésből a legmagasabb és a helyi szinteken alig maradt meg valaki, hogy az 1934-es XVII. kongresszus (a „Győztesek kongresszusa”) 1966 delegátusából 1108-at tartóztattak le és többségüket ki is végezték, az 1934-es KB 139 tagjából és tagjelöltjéből 110 esett a terror áldozatául, Trockij megöletése után, 1940-ben pedig már egyedül Sztálin volt csak az élők sorában Lenin legszűkebb politikai környezetéből,¹⁰⁸ akkor

¹⁰⁷ Sifrotelegramma I. V. Sztalina szekretarjam obkomov, krajkomov i rukovodsztvu NKVD-UNKVD o primenyenii mer fiziceszkovo vozgysztvija v otnosenyii „vragov naroda”. In: Junge – G. Bordjugov – R. Binner: Vertikal bolsova terrora. Isztorija operacii po prikazu NKVD N° 00447. Moszkva, Novij Hronograf, 2008. 445–446.

¹⁰⁸ Az adatokat lásd Stephen F. Cohen *Bukharin and the Bolshevik revolution* című 1974-ben megjelent Buharin-monográfiája orosz kiadásában:

világos, hogy ebben az időszakban már nem az egyének által elkövetett öngyilkosságok száma mondható kiugrónak, mint az 1920-as években, hanem az állam által tömegesen elkövetett gyilkosságok száma.

PIHURIK JUDIT

A propagandán innen és túl

Bolsevizmus-közelítések a Horthy-korszakból

„Az orosz kálvária útja, a bolsevizmus ugyan hová vezet?”¹

(Kovrig Béla, 1926)

„Embertelenül az embert nem lehet boldogítani.

Ez a bolsevizmus tanulsága.”²

(Kovrig Béla, 1941)

Magyarországon a Tanácsköztársaság után elsősorban annak negatív tapasztalataira reflektálva jelent meg a bolsevizmus kritikája. Jóformán elválaszthatatlanul fonódott össze ezzel az Oroszországban lezajlott szovjet fordulat értelmezése, és a propaganda egyoldalú szimplifikálásai mellett hamar megjelentek kortárs gondolkodók elemzései is. A politikai, társadalmi, gazdasági viszonyok leírása mellett Lenin és Sztálin – a „hivatásos forradalmár”, majd a zsarnok személyisége – állt az érdeklődés középpontjában. A tanulmány liberális, keresztény és konzervatív gondolkodók – Gratz Gusztáv, Fá-

¹ Kovrig Béla: *Az új Oroszország (1917-26)*. Franklin-Társulat Kiadása, Budapest, 1926. 387.

² Kovrig Béla: *Embersors a szovjetéletben*. Athenaeum, Budapest, 1941. 124.

bián Béla,³ Kovrig Béla és Kornis Gyula – munkái alapján ad ízelítőt a bolsevizmus, sztálinizmus magyarországi interpretációjából, arra is kísérletet téve, hogy ezzel árnyalja a Horthy-korszak mentalitásáról alkotott képet.

Az 1920-as és 1930-as években számos, a szovjet viszonyokat leíró kiadvány jelent meg Magyarországon,⁴ melyek főként propagandacélokat szolgáltak, ám vannak köztük tudományos igényű munkák is. Forrásaim az utóbbiak közül kerültek ki: egy 1921-ben megjelent, a Tanácsköztársaság berendezkedését ismertető tanulmánykötetből⁵ Gratz Gusztáv Bevezetője és Fábián Béla bolsevizmusról szóló írása; Kovrig Béla *Az új Oroszország* (1926), és *Embersors a Szovjetországban* (1941) című könyve, valamint Kornis Gyulának az államférfiakról 1933-ban írott kötetei.⁶ Az idézett szerzők hivatkozásai többnyire német szakirodalom felhasználására utalnak, de angol, orosz és magyarországi kiadványok is szerepelnek jegyzeteikben.

³ Fábián Béla (1889–1966), ügyvéd, publicista, polgári demokratikus és liberális nézeteket valló ellenzéki politikus a Horthy-korszakban.

⁴ Ld. pl.: Marton László: *Orosz-szovjet rémségei 1918-ban*. Budapest, 1918.; Sarolea, Charles: *Szovjet Oroszország*. Budapest, 1925.; Cederholm Boris: *A Cseka országában. Szovjetoroszország börtöneiben*. Székesfehérvár, 1929.; Ambrus Tibor: *Szovjetcsalád, szovjetgyerek, szovjetjövő*. Budapest, 1934.; Csernagvin Vladimir: *A GPU országa*. Budapest, 1935.; *A szovjetoroszországi koncentrációs táborok élete*. Budapest, 1934.; Hermann Fehst: *Bolsevizmus és zsidóság*. Budapest, 1936.; Marjai Frigyes: *Ez a szovjet*. Budapest, 1937.; Reizenberger Ottó: *Vörös Európa?* Budapest, 1939.; Lévai Jenő: *Éhség, forradalom, Szibéria*. Budapest, 1935.; *Vörös Európa? Miért mentette meg Németország Európát a keleti zsidóság elhárításával?* Budapest, 1934.

⁵ *A bolsevizmus Magyarországon*. Szerk. Gratz Gusztáv. Válogatta Kupa László. Vadszőlő Kiadó, Budapest, 2003.

⁶ Kornis Gyula: *Az államférfi. A politikai lélek vizsgálata*. Első és második kötet. Franklin Társulat, Budapest, 1933.

Bár a tudományos ambíciójú megközelítések sem mentesek a korabeli politikai beágyazottságtól, van különbség a propaganda által közvetített kép, és a történetek okait kereső, a rendszer működését megérteni igyekvő leírások között. A szerzők leginkább a „mi a bolsevizmus?” kérdésre keresik a választ, megkísérelve feltárni annak történelmi, társadalmi gyökereit és jellemzőit, filozófiai, pszichológiai, szociológiai nézőpontból vizsgálva a történeteket. Hogy törekvésük nem maradt hatás nélkül, azt a második világháború idején keletkezett szovjet tárgyú tematika bizonyítja. Érveik – különösen Kovrig Béla interpretációja – sokakra hatottak, rendre feltűnnek a publicisztikai írások, propaganda kiadványok, személyes feljegyzések lapjain.⁷ Számos, sztereotípiává váló orosz néplélek-leírást tartalmaznak ezek a szövegek, hasonlóan érvelő és gyakorta egymásnak ellentmondó közhelyek sorakoznak a „mi az orosz” kérdés feltevése után.⁸

A húszas évek vizsgálódásai még főként a Tanácsköztársaság gyökereit keresve fordultak Kelet felé, a kapitalista viszonyok bírálátától a munkásság szociális helyzetén át az ottani mozgalmak jellegzetességéig terjedt az elemzés skálája. A harmincas évtizedben már a sztálini rendszerről érkező hírek és leírások alapján festettek egyre elborzasztóbb képet a szovjet berendezkedésről, majd a második világháború idején a katonák közvetlen tapasztalatai is publicitást kaptak. A Horthy-korszak közel negyedszázada alatt tehát nem

⁷ Pl. Faraghó Gábor: *Szovjetország*. Stádium, Budapest, 1942; Kostya Sándor: *Az ismeretlen ország*. Lukács Sándor kiadása, Budapest, 1944.

⁸ A témáról bővebben lásd Pihurik Judit: *Az ellenség képe: magyar katonák az „oroszokról” (1942–1943)*. In: *Az identitások korlátai. Traumák, tabusztások, tapasztalattörténetek a II. világháború kezdetétől*. Szerk. Bögre Zsuzsanna, Keszei András, Ö. Kovács József. L'Harmattan, Budapest, 2012. 311–322.

volt változatlan a bolsevizmusról alkotott kép, amit a Szovjetunióban bekövetkező fordulatok hírei mellett az aktuális politikai helyzet is befolyásolt: az 1920-as években a Tanácsköztársaság és a trianoni veszteségek, a harmincas években a gazdasági válság hatása, majd a felerősödő antiszemitizmus és a háború új és új nézőpontból láttatták a proletárdiktatúra jellemzőit. A tanulmány ezek közül főként a bolsevizmus és sztálinizmus gyökereiről és alapvonásairól, valamint a munkásmozgalom ideológiájáról és vezetőiről alkotott elképzeléseket veszi sorra. A vizsgálódás fontos szempontjai közé tartozik, hogy az idézett szerző rendszerspecifikus jelenséggként értelmez-e nem csak a bolsevizmust jellemző vonásokat; azonosítja-e a társadalmat a hatalom képviselőivel, ideológusaival, vagy differenciáltan közelít témájához.

Gratz Gusztáv 1921-ben *A bolsevizmus Magyarországon* című kötethez írott bevezetőjében a bolsevik mozgalmat előidéző hajtóerők feltárására vállalkozott. A munkásság politikai fejlődését a 19. század legjellemzőbb tünetei közé sorolva a szocializmust saját kora „egyik leghatalmasabb uralkodó eszméjének” nevezi,⁹ hangsúlyozva az ipari munkásság koncentráltságának jelentőségét. Ennek következtében vált könnyen szervezhető társadalmi csoporttá, melynek politikai szerepvállalása a demokratikus viszonyok között kezdett kibontakozni, mert míg a liberalizmus a politikailag iskolázott állampolgároknak ad politikai jogot, a demokráciában minden felnőtt egyenlő befolyással rendelkezhet. Törekvéseiket úgy összegzi, hogy a 19. századi munkásság egy része beérte volna a parlamenti érdekképviseléssel, míg mások utópisztikus, egyenlősítő terveikkel álltak elő, céljuk

⁹ Gratz 7.

a munkásságra épülő politikai rendszer megvalósítása lett. A szocialisták többségét azonban Gratz szerint inkább a hatalom megszerzése motiválta: felismerve a munkások szervezettségében rejlő erőt, azt csupán saját hatalmuk kiépítésére akarták felhasználni.¹⁰

A magyarországi bolsevizmust tárgyaló kötetnek *Az orosz minta* című írásában Fábián Béla a sikeres propaganda szerepét emelte ki, és rendszerspecifikus elemként, a bolsevizmus legfőbb fegyvereként említi a hazugságot. Nem mintha a politikusi őszintétlenség nem lenne bármely korban jellemző tünet, de itt az egész rendszer épült arra, hogy a nyilvánvaló tényekkel szemben egy hamis, „másik világ” képét kommunikálják. Ugyancsak a rendszer alapvonásaként jelöli meg az úgynevezett proletár erkölcs jellemzőit: hazugság, csalás, gyilkosság, erőszak, önkény.¹¹ A proletárdiktatúra lényegét – akárcsak Gratz – annak álságos voltában látja: a hatalom csupán néhány kiválasztott kezében összpontosul, és erőszakkal tartják fenn.¹² Sem az eszme, sem a program nem számít, csupán a pártvezetés érdeke,¹³ akik nemcsak a burzsoáziával szemben alkalmazzák a terrort, hanem a velük szembeszegülő munkások ellen is.¹⁴

Hogy lehetséges-e osztályuralom, a kollektív hatalomgyakorlás megvalósítása, az következő szerzőnk számára is alapkérdés. Kovrig Béla szociálpolitikus, szociológus a húszas évek közepén vaskos kötetet szentelt a szovjet viszonyok

¹⁰ Uo. 8.

¹¹ Fábián Béla: *Az orosz minta*. In: *A bolsevizmus Magyarországon*. 35–72. 50.

¹² Uo. 52., 56.

¹³ Uo. 60.

¹⁴ Uo. 63.

részletes leírásának. Az 1921-es, főként a magyar eseményekre reflektáló bolsevizmus-kötethez képest valóban komplex megközelítésre törekszik az „új Oroszország” leírásakor.

A bolsevizmus győzelmének magyarázatát a szlavofil¹⁵ nézetek felidézésével alapozza meg, megkülönböztetve az aktív európai egyént a passzív szláv típustól.¹⁶ Pontosan körülírja azon körülményeket, melyek a politikai hatalom eszközévé válva biztosították a tömegek feletti uralmat: a cezaropapizmus intézménye, az állam korlátlan hatalma, a nyilvánosság hiánya, a korrupció, az orosz nemesség függő jellege¹⁷ és az orosz bér munkásság jobbagy-gyökerei.¹⁸ Meghatározónak tartja utóbbi következményét: „az orosz bér munkás nagy nyomorában, az intelligenciától tüzelve, a rendőrségtől üldözötten, a lengyel-litván-zsidó munkásmozgalom áradatába vetette magát.” Az idegen gyökerű marxista ideológia befogadásában az orosz értelmiség szerepét hangsúlyozza, a „cezaropapizmus szülötteinek” tekintve az orosz intelligenciát.¹⁹ Törekvésük az ember nyomorának, szenvedésének a megszüntetésére irányult, a megvalósítás módját azonban nem találták meg. Eszközeiket külföldről kölcsönözték, így az orosz érzelm és német filozófia találkozása lett a forradalmi intelligencia ideológiája. Kovrig filozófiai megközelítése szerint az vált végzetessé, hogy Kant

¹⁵ 19. századi eszmei irányzat, mely a Nagy Péter előtti állapotokhoz visszaterést, a nyugat-európaiaktól eltérő fejlődési irány követését hirdeti, alappillérei a pravoszláv vallás, a faluközösségi rendszer és a cári hatalom lennének. Az orosz messianizmus és a pánszlávizmus eszmei elődje, az ortodoxia és a katolicizmus közeledésének egyik fő akadályozója.

¹⁶ Kovrig: *Új Oroszország* 19.

¹⁷ Uo. 21–22.

¹⁸ Uo. 39.

¹⁹ Uo. 42.

nem hatott a dogmatikus oroszokra, és a kritikus szellem hiányában nem történt meg az új eszmék – a pozitívizmus, materializmus, marxizmus – „hűvös bírálata”. Nem született meg „egy sajátos, egészséges orosz gondolat”, melynek híján „az orosz szellem útja” a „nihilizmus és onnan a bolsevizmus mélységeibe” vezetett. „A cezaropapizmus a bűn, a bolsevizmus a bűnhődés.”²⁰ – vonja le a következtést dosztojevszkiji fordulattal.

Kovrig kitér arra a kérdésre is, hogy Lenin – mint Marx híű követője – a tényleges helyzet alapján határozta-e el a hatalom megszerzését, „vagy Lenin számára a marxizmus és annak sajátos interpretációja, a leninizmus csak a bolsevik diktatúrát alátámasztó és a proletár oligarchia hatalmát indokló elméletet jelentette-e.” A kérdés eldöntéséhez a marxizmus forradalomelméletéből kiindulva kereste a választ, kísérletet téve a gazdaság- és társadalompolitika összefüggéseinek, fogalmainak feltárására. Nem az ő hibája, hogy a logikát nem sikerül megtalálnia a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet lépéseiben.²¹ Persze idézi a lenini megoldást is, a „leggyengébb láncszem” elméletét,²² Lenin sajátos lelkialkatával magyarázva, hogy a forradalmi helyzet hiánya miatt nem akadályozta tervének végrehajtásában: fűtötte a messianizmus, „tatár őseinek despotikus hajlama és a tett embeereknek olthatatlan hatalomszomja.”²³ Vélekedése szerint a fentiekből egyenesen következik, hogy a forradalom győzelme után Lenin nem a „kommunista paradicsom” szervezését tartja feladatának, hanem a bolsevikok hatalmát építi ki.

²⁰ Uo. 44–45.

²¹ Uo. 49–52.

²² Uo. 68.

²³ Uo. 69.

Elméleti alapvetésű Kovrignak a szovjet állammal kapcsolatos kérdésfeltevése is, mert megítélése szerint a bolsevik ideológusok a „forradalom terjedésétől” az állam elhalását várták, mégis új rendszer fejlődött ki, mely az állam megerősödéséhez vezetett.²⁴ Lenin a tervgazdálkodás megvalósításával indokolta a proletárdiktatúra szükségességét, amit Kovrig – hihetetlen pontossággal – így kommentál: „Tehát – miként a politikus korunkban mindenütt – a szovjetpolitikus is egy általános szólamot dobott oda a tömegeknek. Ki vette volna közülük észre annak értelmetlen voltát, kongó ürességét? Az »osztálydiktatúra« lehetőségében ugyan ki kételkedett? [...] Pedig az osztálydiktatúráról értelmesen szólni nem lehet.” Egy széles, heterogén társadalmi réteg uralma nem valósulhat meg: „a Szovjet-unió jelenleg rendi állam és a nagyvárosok munkástömegeinek rendjére támaszkodó kevesek despotikus uralmat gyakorolnak a politikailag szervezetlen és öntudatlan néptöbbség felett.”²⁵

1941-re, amikor Kovrig Béla 15 év után újrazivizsgálta a szovjet rendszert, több szempontból is megváltozott a helyzet: közel negyedszázada állt fenn a bolsevik állam, és Magyarország hadat viselt ellene. *Embersors a Szovjetéletben* című új könyvének középpontjába az 1920-as évek gazdaságpolitikáját és a szovjet társadalom rétegeinek helyzetét állítja, de felidézi az aktuális helyzetet, a szovjetek háborús rémtetteit is. „Honnan ezek az emberi mivoltukból kivetkőzött fenevadak?”²⁶ – teszi fel a kérdést, a bolsevizmusban találva meg szülőhe-

²⁴ Uo. 375.

²⁵ Uo. 377.

²⁶ Kovrig: *Embersors* 59.

lyüket, mert vélekedése szerint a kereszténység megszelídítette az embert.²⁷ Hogy a kereszténység nevében támadókkal szembeni harc folyik, melyben kölcsönös a kegyetlenség, az a szempont nem szerepel a gondolatmenetben. A szovjetek kegyetlen harcmódora, embertelen viselkedése elképeszti Európát, írja, tekintet nélkül a keresztény németek vagy akár magyarok által elkövetett bűnökre. Utóbbiakról vélhetően nem volt tudomása, de elfogultsága nyilvánvaló, mert egyrészt a kollektív bűnösség elve alapján azonosítja a Szovjetunió népeit a bolsevik rendszerrel, másrészt nincs tekintettel arra, hogy 1941-ben Németország már két éve folytat háborút keresztény, nem bolsevik államok ellen.

A dehumanizálódás okát Kovrig abban látja, hogy a szovjet állam nem gondoskodott kilencmilliónyi árva gyermekről, így demoralizált, tönkretett felnőttek lettek a „jövő zálogaiból.”²⁸ Ők harcolnak a Vörös Hadseregben, melynek vereségét emiatt törvényszerűnek tartja: „erkölcstelen és ideál nélküli emberekkel lehet ideig-óráig őrzöngeni és terrorizálni, de felülkerekedni az a nép fog, amelyikben több az erkölcsi erő, tisztább az ideálok tisztelete és keményebb az értelem fegyelmezettsége.”²⁹ E következtetések már azt mutatják, hogy a háborús propaganda a hozzáértő szociológusra is hatással volt – mert csak az egyik szélsőség dehumanizáló hatását ismerte fel, a nemzetiszocializmus, a faji gondolat tragikus következményeit nem vette számba.

Ezzel összefüggésben a legfontosabb kérdések egyike, hogy a bíráló azonosítja-e a népet a rendszerrel. Mint láttuk, Kovrig ezt teszi, később azonban pontosítja mondandóját:

27 Uo. 60.

28 Uo. 70.

29 Uo. 72.

„Ellenfelünk a Szovjetunió, a bolsevizmus, az Antikrisztus politikai életformája és nem Oroszország.” Úgy tűnik, hisz abban, hogy a győzelem után nemzetállamok alakulhatnak ki a Szovjetunió helyén – igaz, csak azon népek esetében, melyek „nemzeti életformára valók.” Ám hogy ki dönti el, mely nép részesülhet ebben a kiváltságban, arra vonatkozó utalás nincs munkájában,³⁰ és mint tudjuk, Hitler terveiben Sztálin és a bolsevikok legyőzése után nem szerepelt egy szabad, független Oroszország visszaállítása.

A kor adta téma volt a diktatúrák és a diktátorok szerepének vizsgálata is. Führer, Duce, Gazda – törvényszerű volt-e színre lépésük, s hogyan ítéltető meg tevékenységük? Kornis Gyulának 1933-ban jelent meg az államférfiak történelmi szerepéről szóló munkája, melyben bolsevik politikusok tevékenységét is jellemezte. A konzervatív filozófus az egyén és a tömeg történelmi szerepének megítélésében egyértelműen a korszakalkotó jelentőségű személyiségek befolyását emeli ki. A hőskultusz továbbélésének igazolására a Lenin-kultuszra is hivatkozik, mert az elméletileg ellentmond a történelmi materializmus tételeinek. A bolsevikok is látják az ellentmondást, de azzal érvelnek, hogy „Lenin a világtörténet gépezetében ’különös apparátus’, egy, a többinél ’nagyobb sróf’.” Kornis ezt bizarr magyarázatnak tartja, joggal, mert feltehető a kérdés: akkor miért nem ismerik el, hogy más korszakokban lehettek ugyanilyen „különleges srófok” – nagy, emberi hősök?³¹

Kornis a válsághelyzetben a diktatórikus megoldás mellett voksol: egy „erős személynek” kell magához ragadnia a

³⁰ Uo. 110.

³¹ Kornis 5–6.

hatalmat. Ilyen szituációban különösképpen kibontakozhatnak az államférfiúi képességek, és a kiépülő diktatúra pozitív hozadékaként a diktátor szuggesztív egyéniségével és egy nagy népmozgalom erejére támaszkodva, a néplélekre építve, annak vágyait, szükségleteit a nemzet közérdekével összhangba hozza.³² Mussolinivel példálózik, de csak néhány előjelet kell kicserélni, és előttünk van a nemzetivel szemben a másik recept, a bolsevik típusú diktatúra önigazolása. Bár Kornis is csak a bolsevizmus veszélyeit és a kommunista vezetők hibáit-bűneit ismeri fel, olyan következtetést fogalmaz meg, melynek értelmezési köre kitérítendő: „S magát mégis rákényszeríti a társadalomra, átalakítja a környező társadalmat a maga értékérzése és eszméje szerint.” Szemléletesen fejezi ki Lenin – egykori – helyzetének abszurditását is: „Ez a padlásszobában nyomorgó, jelentéktelen ideológus azt fejtegeti, mit tenne Oroszországban a természet kincseivel, ha a hatalom a kezébe jutna.”³³

A körülmények megváltozása azonban lehetővé teszi, hogy Lenin Péterváron elfoglalja a kulcspozíciókat, és Kornis szerint így emelkedett a „svájci teoretikus gyakorlati államférfivé.” Ellentmondásos tehát a Leninről alkotott véleménye, mert egyrészt a bolsevizmust „Lenin eszének és akaraterejének személyes műveként” értékeli, másrészt azonban nem tekinti tehetséges teoretikusnak. Amit figyelemre méltónak tart, az egyéniségének hatása,³⁴ és ennek a

³² Uo. 19–20. Megjegyzendő, hogy saját politikusi gyakorlatában Kornis Gyula nem követte ezen elvet, mert 1938 őszén szembeszállt Imrédy Béla diktatórikus törekvéseivel. Somos Róbert: *Filozófia és politika Kornis Gyula munkásságában. Valóság* 46. évf. 2. szám (2003) 63–78.

³³ Kornis 149–150.

³⁴ Uo. 151.

szuggesztív erőnek a forrását Lenin óriási munkabírásában, munkatársai megválasztásában, aprólékos gondoskodásában, nagy ívű terveiben³⁵ és aszkétizmusában látja, valamint abban, hogy jól ismerte a tömeg lélektanát.³⁶ Kiemeli valóság-érzékét is, mert bár elméleti munkáit utópikusnak tartja, a gyakorlatát pragmatikusnak.³⁷

A Lenin utódaként említett Sztálint egészen más karakterként írja le: „úgy él, mint a grúz cserzővarga fia és a bankokat anarchisztikus célokra fosztogató rablóvezér. Élete a Kremlnek, mint valami kolostornak a szürke falai között telik reggeltől éjfélig munkában. Személyes szórakozásra vagy élvezetre semmi időt nem fordít. Igénytelenségben minden proletár példája.” Nagyobb a hatalma, mint a cáré volt, de két szobában lakik a családjával, íróasztalánál ebédel, „félművelt, érdes modorú ember.” Zárkózott, néhány régi barátjával és komszomolistákkal tart csak kapcsolatot, „mert az ifjúságot magához akarja láncolni.” Számára mindenki csavar a gépezetben, ő is csupán addig értékes, amíg „a szovjetideál érdekében funkcionál.” Nem sűrűn jelenik meg a nyilvánosság előtt, ezzel is növelve „félelmetes szuggesztíóját.”³⁸

A forradalom és a forradalmárok legfőbb jellemzőjeként Kornis azt emelte ki, hogy csak addig rendbontók, amíg hatalomra nem jutnak, utána az állam és társadalom új rendjét már tartósítani, historizálni akarják, erőszakosabb eszközöket választva, mint a korábbi rendszer.³⁹ Így tett Lenin is, aki

³⁵ Uo. 233.

³⁶ Uo. 254.

³⁷ Uo. 299.

³⁸ Uo. 255.

³⁹ Uo. 174.

számára a filozófia pusztá eszközt jelentett, mert nem megismerni, hanem erőszakkal átformálni akarta a valóságot.

Véleményének kialakításakor Kornis Gyula meríthetett Kovrig Bélának *Az új Oroszország* című munkájából is, erről tanúskodnak a historizálásra, a korábbi rendszer „alulműködésére”, a német filozófiával, Hegellel való kapcsolatra és az értelmiség szerepére vonatkozó utalásai. Az államférfiakról szóló 1933-as fejtegetései viszont vélhetően hatottak Kovrigra, aki 1941-ben a fent idézettekhez hasonló módon jellemezte Lenint, a „tatár varázslót”, és Sztálint: „A tömeget áthatja kevesek akarata, egy lenyűgöző lélek- és szellemformáló erő.” Sztálinnal összehasonlítva: „Leninnél legalább szellem volt, ha mindjárt a szellemi erők tagadásának szelleme. Mágijával sokszor az illúziók fényével övezte a forradalom máglyáit és egy történelmi pillanatra ezzel eltakarta hekatombáit. Utóda, Sztalin azonban csak szellemtelen és nem szellemes. Az ideológia nála elenyészik, az illúziók elillannak, eszme, gondolat, varázslat nem Sztalin fegyvere. Ővé az öncélú szervezet, az önkielégítő hatalmaskodás, az önmarcangoló terror.” Ám mivel a szellemet tartotta veszélyesebbnek, ezért úgy vélte, Lenin „vészthozóbb” volt a világra, mint a „georgiai kolosszus,” akivel a „kommunista párt és államszervezés új, záró fejezete kezdődött.”⁴⁰ Sokakkal együtt Kovrig sem látott a jövőbe...

Az idézett gondolkodók – függetlenül politikai nézeteiktől – egyként idegenkedtek a politikai jogok kiszélesítésének programjától, visszamenőlegesen ítélve veszélyesnek a tömeg szerepének növekedését. Ezzel magyarázva a bolsevizmus

⁴⁰ Kovrig: *Embersors* 102.

kialakulását, egyoldalúan ítélték meg a munkásmozgalom törekvéseit, annak szélsőbaloldali irányát tartották meghatározónak és törvényszerűnek. A szélsőjobboldali törekvéseket, politikusokat és rendszereket nem hasonló dimenzióban vizsgálták: a hatalomgyakorlás diktatórikus, esetenként a szélsőbaloldallal megegyező megnyilvánulási formáit másképp ítélték meg. Különösen feltűnő ez például a Mussolini szerepét kiemelő Kornis Gyula esetében, de a kereszténydemokrata Kovrig Béla nézőpontja is beszűkült a második világháború időszakára. Tőlük eltérően a *Népszava* publicistája, Sós Endre látott párhuzamot a két szélsőség jelenségei között. *Európa drámája* (1936) című könyvében a diktatúrák és a diktátorok működésével kapcsolatban meghatározta az állampárt lényegét – „Az állam a párt!” – egyként alkalmazva a bolsevizmus, a fasizmus, és a nemzetiszocializmus gyakorlatára. Mint írja, e diktatúrákat sokan exportcikknek tekintik, holott „egyik sem alkalmas a kivitelre”, majd Goethére hivatkozva leszögezi, hogy a berendezkedési formákat nem lehet alapok nélkül átvenni.⁴¹ A bolsevizmus európai meggyökeresedésének lehetőségét ezért kizárta – „A bolsevizmus nem alkalmazható Európában, mert Európának más tradíciói vannak. Egész története politikai és vallási szabadságküzdelmekből áll. Európa most is lázasan kutat új társadalmi rend után, de nem akarja ezt az új társadalmi rendet diktatúra segítségével megvalósítani.”⁴² –, ugyanakkor felhívta a figyelmet arra a paradoxonra, hogy a bolsevik forradalom nem kivonulás Európából. Megsemmisítették ugyan Nagy Péter Oroszországát, mely csak a felső réteget europaizálta, de ezt

41 Sós 93–94.

42 Uo. 95.

azért tették, mert mellette ázsiai nép élt, melyet fel akartak emelni – marxista szellemben, „amelyről senki sem állíthatja, hogy nem európai eredetű.”⁴³ Hogy ez mit jelent, azt azonban nem Sós részletezte, hanem Kovrig Béla, aki 1926-os kötetének zárszavában tette fel a mottóban szereplő kérdést – „Az orosz kálvária útja, a bolsevizmus ugyan hová vezet?” – és 1941-ben adta meg a választ rá, megvonva a bolsevizmus mérlegét: „Márpedig az emberség, a humánus minden emberi intézménynek egyetlen biztos alapja. Embertelenül az embert nem lehet boldogítani. Ez a bolsevizmus tanulsága.”⁴⁴

A felidézett gondolatok nem a szovjet rendszer összeomlása után megfogalmazott tanulságok, hanem kortárs vélemények. Vélhetően a magyarországi Tanácsköztársaság élménye miatt az „ellenforradalmi rendszer” a közbeszéd szintjén nem jutott el addig, hogy elemezni, értelmezni próbálja a történeteket, a szocialista eszméket, az első világháborút követő társadalmi-politikai jelenségeket. 1945 után ugyancsak nem volt konjunktúrája azon gondolkodók munkáinak, akik nem kommunista válaszokat próbáltak keresni a munkásmozgalm kérdéseire, és nem álltak meg a következmények felmutatásánál. Nem csupán 1917, 1919, Lenin és Sztálin, illetve a leninizmus és a sztálinizmus embertelenné formálódó világának leírását adják, hanem – különösen Gratz Gusztáv vagy Kovrig Béla – az eszmék és mozgalmak komplex vizsgálatára törekcszenek.

⁴³ Uo. 95.

⁴⁴ Uo. 124.

KALMÁR MELINDA

A sztálinizmus kelet-közép-európai esélyei

A népi demokratikus elkanyarodás

Centrumok és perifériák sajátos viszonya

Kelet-Közép-Európa második világháború utáni fejlődésével kapcsolatban a történészek gyakran teszik fel a kérdést, hogy vajon a térségnek volt-e esélye nem a szovjet befolyási övezetbe tartozni, illetve volt-e bármi valószínűsége annak, hogy politikai, gazdasági struktúrái eltérjenek a szovjet modellettől. A történeti és politológiai megközelítések alapvetően magától értetődőnek tekintik a rendszer alapvető elemeit érintő szovjetizálás tényét, s az első néhány év átmenetiségének hangsúlyozása mellett általában a szinte teljes körű mintakövetésből indulnak ki.

A meghódított kisállamokban a szovjet nyomásra kialakult működés valóban nemcsak radikálisan központosító, de egyértelműen hasonlóságokat, azonosítható mintázatokot mutató rendszer volt, ezért a látványosan rokon jellegzetességek nem ösztönöznek a kérdés megfordítására. Azaz annak felvetésére, hogy vajon *voltak-e az autentikus sztáli-*

nizmusnak valódi, tartós esélyei a régióban, vagy nem kizárható, hogy a népi demokrácia mégsem töltötte be egészen a proletárdiktatúra funkcióját, vagy csak nagyon rövid ideig.

Az első, korai, 1953-as, 1956-os lázadások ezen túlmenően felvetik azt a kérdést is, hogy Kelet-Közép-Európa mennyiben bizonyult ballasztnak már a korai szakaszban is, illetve, hogy belső ellenállása motiválhatta-e a rendszert alternatív verziók tolerálására, esetleg a rendszer egészének önmódosítására.

Az elemzők abban legtöbbször egyetértenek, hogy volt egy rövidebb, rugalmasabbnak látszó, néhány éves *átmeneti* időszak a közép-kelet-európai régió alárendelt kisállamainak politikai, gazdasági átstrukturálásában. A kérdés általában az, hogy mi indokolta leginkább az átmenetiséget, azaz egyszerűbben: mire várt Sztálin, miért nem igyekezett a kezdetektől nagy tempóban strukturálisan is átformálni a befolyási övezetébe vont térség államainak, gazdaságának működését. A második világháborút követő politikai konstellációban Moszkva nyilvánvalóan nem akarhatott mindjárt pontosan követő másolást, csakis olyan kompatibilitások megteremtésére törekedett, amelyek szilárd dominanciát biztosítanak számára a térségben. Nem kétséges, hogy világosan látta: az első időkben sem a Nyugat, sem a kelet-közép-európai régió népei nem fogadnának el radikálisabban gyors és erőszakos átállást. A *várákoztató szempontok* közül az elemzők általában kiemelik, hogy Sztálin várta az első térségi választások eredményeit, a békeszerződéseket, valamint az amerikai újjáépítési tervek főbb elveit.

A közvetlen-praktikus megfontolásokon túl azonban az alternatív, szovjet variáns struktúrák tolerálásának lehettek mélyebb civilizációs okai is: a centrum és a periféria sajátosan megfordult viszonya a térségben, és az ebből adódó

belső civilizációs közegellenállás. A gerschenkroni-wallersteini világgazdasági teória szerint a centrum lényegében a fejlett rész, a periféria pedig a leszakadt, elmaradott, felzárkózni vágyó, míg a félperifériák valahol a két pólus között helyezkednek el. Ez a modell azonban a keleti centrumú szovjet birodalmi nézőpontból nézve nem feltétlenül van így. A szovjet birodalom centruma felől tekintve a nyugati mag-országokhoz közelebb eső kelet-közép-európai régió a kibővült szovjet birodalom geográfiai, politikai és birodalmi ideológiai terében egyértelműen perifériának számított, viszont gazdasági/világpiaci versenyképességi és sok egyéb (az ezeket támogató) civilizációs struktúráit tekintve nyilvánvalóan fejlettebb volt, mint maga a birodalmi törzs, még akkor is, ha ezen belül is voltak eltérő fejlettségi szintek. A lenini nemzetiségi teória épp ennek a sajátosan fordított viszonynak a felismerésére épült, amikor hangsúlyozta, hogy ha a fejlettebb részek a periférián vannak, akkor nagy készletet éreznek a leválásra, különösen, ha még vallásilag és etnikailag is eltérőek. Látszólag megengedőbb rendszerrel, rugalmasabb struktúrákkal célszerű ezeket a központhoz kötni a birodalmi, szupermakro szinteken éppúgy, mint a helyieken.¹ Ennek a látszólag engedékeny, átmenetileg alkalmazkodó taktikának megvolt a maga folytonossága a birodalmi-nagyhatalmi befolyásszerzés későbbi fázisaiban is, s ezt a második világháborút követő terjeszkedés és berendezkedés során sem hagyta a szovjet vezetés figyelmen kívül.

¹ Lenin, V. I.: A nemzetek önrendelkezési jogáról. 1914. In: V. I. Lenin *válogatott művei*. I–III. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1980, I. 381.; Az összbirodalmi szupermakro szint fogalmáról: Kalmár Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1999*. Osiris, Budapest, 2014. 20., 524–526.

Az alávetett kisállamok civilizációs-politikai struktúráiban, ha felemásan is, de megvoltak azoknak a civil intézményi autonómiáknak a hagyományai, amelyeket Szűcs Jenő később részletesen elemez Európa három régióját jellemezve.² Ugyanakkor más történeti, politológiai megközelítések, nem kevesen, ennek éppen az ellenkezőjét hangsúlyozzák, és inkább a demokratikus hagyományok hiányát emelik ki.³ A szovjet vonzáskörbe került kelet-közép-európai térség demokrácia-deficitjére hivatkozva ezek elsősorban azt a kérdést teszik fel, hogy miként tudott meggyökeresedni a kívülről importált/oktrojált rendszer néhány év alatt. A válaszuk az, hogy éppen a polgári demokratikus hagyományok hiánya vagy sajátos torzulása könnyítette meg, illetve tette részben organikussá a szovjet típusú berendezkedést.

Az utóbbi értelmezés a régió sorsát determinisztikusan mintegy a „Kelet”-hez rendeli, és az ehhez illő kompatibilitásokat igyekszik igazolni. Ha azonban egy másik megközelítésben a közép-kelet-európai térség meglévő eltéréseit tekintjük lényeges, hosszú távon is meghatározó különbségeknek, akkor nem kevésbé jogos megfordítani a kérdést. Azt vizsgálni, hogy vajon valóban kiépült-e mintakövetően a szovjetrendszer, s ha nem, akkor miért nem. Kérdés lehet az is, hogy a kezdeti évekre vonatkozóan érdemes-e komolyabb differenciálás nélkül szovjetizálásról beszélni a térségben, majd pedig szovjet szisztémáról a későbbiekre nézve. (A szocializmus és kommunizmus-fogalom használatának problémáit nem is említve.)

.....
² Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1983.

³ Lásd Tőkés Rudolf: *A kialakult forradalom. 1957-1990*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1998.

A népi demokrácia első, átmenetinek szánt szakasza

Az átmeneti berendezkedéseket többek közt az jellemezte, hogy az első kelet-európai alkotmányok, illetve alkotmányjogi szabályok kezdetben még hagytak némi időt az alkalmazkodásra, és toleráltak korábbi struktúrákat. Az államok mindenekelőtt a háborús elveket és intézményeket zárták ki, többnyire visszatértek a „fasiszta korszak” előtti szabályokhoz, struktúrákhoz.⁴ A stabil átmenet érdekében a nemzeti-baloldali frontokat navigáló szovjetszövetséges erők mindenütt felhasználták a tradicionális állami intézmények többségét, és szervezeti átalakítással vagy a vezetés és az apparátus személyi összetételének megváltoztatásával módosították azokat. Jogilag később sem szüntették meg azonban a korábbi intézmények jó részét, például a pártokat, ám politikai, gazdasági, társadalmi szerepüket fokozatosan hangsúlytalanították, illetve olyan párhuzamos hatalmi struktúrával írták felül, amely valójában tartósan ornamentálissá tette létüket, vagy de facto felszámolta őket.

A fokozatosság és a korábbi intézmények részbeni formális megtartása mégis egy sajátos jellegzetesség, amit a terjeszkedő sztálini nagyhatalom ideológiája azzal magyarázott, hogy Kelet-Európában nincs szükség forradalmi váltásra, mert a szovjet segítség lehetővé tesz „békésebb”, „organikusabb” átalakulást is. A központosító-irányító és ellenőrző rendszerekbe ennél fogva igyekeztek korporálni a társadalmi és gazdasági szereplőket (általában a civil szféra egészét), miközben egyértelműen preferálták az államtól,

⁴ Kovács István: (szerk.) *Az európai népi demokráciák alkotmányai*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1985. 38. 50–52.

a végrehajtástól elkülönült erős vezetőt, az alkotmányok pedig tág teret hagytak a kivételes hatalom lehetőségére „rendkívüli helyzetekben”.

Az államforma jellegéről a kelet-európai régióban 1947 szeptembere és 1948 decembere között még élénk viták folytak.⁵ A *népi demokratikus* formációt a harmincas évek népfrontpolitikájából eredeztették, és alapvetően úgy határozták meg, hogy annak lényege a *hatalom valamilyen megosztása* a „munkásosztály” és más társadalmi csoportok – mindenekelőtt a falusi lakosságot képviselő pártok – között. A térség kommunistái ezt eleinte még teoretikusan átmenetinek, a gyakorlatban viszont hosszú távra tervezett modellnek gondolták. Olyannak, amely a szovjetrendszerrel *párhuzamos úton* tart a szocializmus felé, s közben több vonásában eltér attól. Közelebbi mintának érezték a *jugoszláv* és a *lengyel* népfrontformát; előbbi az egypártrendszerű, utóbbi a többpárti variánst képviselte. Mindkettőt megkülönböztették azonban a nyugati polgári típusú pártkoalícióktól, mondván, hogy a különböző társadalmi csoportokat egyesítő népfront elsősorban a központi akaratot közvetíti.⁶

⁵ A kezdeti vitákról: Szabó Bálint: *Népi demokrácia és forradalom-elmélet. A marxista forradalom-elmélet fejlődésének néhány kérdése Magyarországon 1935–1949.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974, 207–266.

⁶ Révai József az MDP KV 1949. március 5-ei ülésén jelezte, hogy a helyiek valóban átmenetnek vagy párhuzamosságnak gondolták ezeket a korai struktúrákat. Amikor kiderült, hogy Sztálin szigorúbb követést írt elő, „önkritikusan” beszélt arról, hogy a párt korábban nem látta a népi demokrácia valódi perspektíváját, s hogy az állam milyenné alakul; nem volt e kérdésben kidolgozott egységes álláspontja. Az 1947 őszi és 1948 nyári Kominform üléseken, illetve később közvetlenül Sztálin utasítása nyomán vált világossá, hogy a népi demokrácia nem állhat meg a kapitalista elemek kiszorításánál, s hogy az átalakulás nem korlátozódhat csak a városra, ki kell terjednie a falura is, s hogy a szocializmusba való átme-

Az elméleti disputákat lezáró ismert 1948. decemberi sztálini formula a talányos megfogalmazás ellenére e tekintetben nagyon is világos továbbmozdulást jelzett. Deklarálta, hogy *a népi demokrácia most már betölti a proletárdiktatúra funkcióját*, azaz teljesen el kell felejtetni belőle a demokráciarészt, és világossá kell tenni, hogy a régió államai már nem egy polgáridemokrácia-variáns modell felől haladnak a szocializmus felé, hanem – sajátosságaik ellenére – máris a szovjetrendszer részei. Azaz semmilyen (még erősen korporativizált) formában sem működhetnek (kvázi)demokráciaként, csakis diktatúraként.

Ez a fordulat két lényeges ponton módosította a teóriát és a gyakorlatot: a továbbiakban még ornamentálisan sem lehetett szó hatalommegosztásról, az eszközök tekintetében pedig az erőszak a működés (és az ideológia) szerves része lett. Az igazodás keretében a magyar vezetés felszámolta a többpártrendszert (bár erre nem lett volna feltétlenül szükség), és hangsúlytalanította a népfrontot is. A sztálini formula meghirdetése egyértelműen arra utalt, hogy a kelet-európai térségben a látszatdemokratikus politikai parvánok mögött, az ekkorra már valójában „üresen futó”⁷ polgári demokratikus intézmények mellett szinte teljes szélességben kiépültek a politikai befolyást valóban birtokló *paralel struktúrák*. A népi demokrácia így egy időre mintha valóban betölthette volna proletárdiktatórikus funkcióját, de az eltérések – ha leg-

net alapkérdéseire nézve a népi demokratikus út nem különbözhet ilyen mértékben a szovjet mintától. Révai József felszólalása. Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MNL OL) M-KS-793. f. 2. ó. e. Lásd még: *A tartós békéért, a népi demokráciáért. Kilenc Kommunista Párt lengyelországi értekezletének beszámolója*. 1947. szeptember. Szikra Kiadó, Budapest, é. n.

⁷ Bruszt László: *Érdekszervezetek a politikai rendszerben: korporatizmus elméletek*. *Medvetánc*, 3–4. évf. (1983) 4. sz. – (1984) 1. 83–84.

többször csak formálisan is – jórészt továbbra is fennálltak. A sztálini doktrína ezért nem jelentette azt, hogy a régió országai mindenestül átálltak volna a tisztán szovjet típusú, teljes fedésű működésre. Ezek a különbségek eleinte még nem tűntek fontosnak, később azonban lesz jelentősége annak, hogy megmaradtak *formálisan* a parlamentek, egyes országokban formálisan voltak más pártok is az uralkodó párton kívül, és általában voltak vagy később lettek – szintén formálisan – érdekképviselői és más társadalmi szervezetek. Éppen ezért ebből a szempontból sem érdektelen folytonosan újravizsgálni a kvázi többpártrendszeret, a parlamenti struktúrákat, a népfrontok létét vagy nemlétét és működési elveit, a helyi közigazgatás alapjait, a tulajdonstruktúrákat és a gazdaság egyes szegmenseinek működési elveit, az egyházakkal szembeni toleranciaszinteket, a szakszervezetek, munkás-, illetve üzemi tanácsok integrálásának eltérő gyakorlatát, a RAPP-korszakot átugró művészeti szövetségek sajátosságait,⁸ és más, látszólag nem lényeges eltéréseket.

Fundamentális és újrászervező fázisok torlódása

Sztálin a szovjet befolyás tudatában a proletárdiktatúra általános meghirdetésekor még feltételezhette, hogy lesz ideje a kezdeti nem eléggé szovjet gyakorlatot a kíváncsitos mérték-

⁸ RAPP: Rosszijszkaja asszociacija proletarszkih piszatyalej (Proletárfírók Oroszországi Egyesülete) 1925 és 1932 között a proletárfírók önálló szervezete volt a Szovjetunióban. Doktriner ideológiájuk és esztétikai elveik nyomán gyakran az egész korszakot és a hozzájuk köthető nézeteket is rappistának nevezik. A szervezetet 1932-ben szüntették meg, és helyette megalakult – az elvben minden író befogadó – Szovjet Írók Szövetsége.

ben továbbfejleszteni, ezért a róla elnevezett 1948-as sztálini formula kettős célt szolgálhatott: egyrészt konstataulta az addig elért eredményeket, másrészt viszont inkább csak elébe ment, megelőlegezte a távlati elképzeléseket. A domináns térségi nagyhatalom azonban a meglévő térségi adottságok és a folyton változó konstelláció közegében nem tudta szervesen átültetni rendszerét a tőle függőkre. A különbségek megmaradtak, a központ viszonya hamarosan megváltozott az eltérések kezelésében.

Ha a történeti elemzés a hangsúlyt kezdettől a megmaradó különbségekre és nem a hasonlóságokra helyezi, akkor a *szovjetizálás* Kelet-Európában egy sajátos – formális-demokratikus maradványokkal is színezett – rendszerváltozat kialakítását jelenti, *népi demokráciának* pedig ezeknek a kialakult/formálódó variánsoknak az összességét nevezzük. Figyelembe vesszük, hogy a szovjet teoretikusok egy része ezeket a változatokat néhány év elteltével már alternatív népi demokratikus verzióként értelmezte.

A „népi demokrácia” gyűjtőfogalomként mindvégig felidézte a meglévő különbözőségeket, a szovjet etalonhoz képest eltérő – országonként is nem kevés egyéni árnyalatot mutató – sajátosságokat. Ezek a sajátosságok az ötvenes évek közepétől már kevésbé erodálódtak, inkább megerősödtek, később pedig sajátosan konvergálódtak. Az 1952-es sztálini tervek ugyan még egy szorosabban szovjetizáló koncepcióról szóltak, de a több elemében megváltozott világpolitikai konstelláció ezt a tervet már nem támogatta. Az ötvenes évek első felében Sztálin halála és a régió civilizációs közegének ellenállása folytán az Európához legközelebb eső térség központhoz igazítása megállt az első lendület után; valahol a közvetlen sztalinizáló *átrendezés* – még

és már – *legszükségesebb fokán*. A régió kisállamainak diktatórikus strukturális trendjei ezekben az ekkorra kialakult formáikban lényegében elérték a lehetséges legtöbbet; a domináns térségi nagyhatalom nem tudta teljes lefedettséggel átültetni rendszerét a tőle függőkre. A szovjet típusú rendszerben így torlódtak a fokozatosság-kettősség, a gyors konszolidálás és a reformizálás szakaszai, ezért strukturái nem is épültek ki maradéktalanul az újonnan csatolt térségben.

A Sztálint követő vezetők többsége a helyzet bonyolultságát látva a tartósan realista alkalmazkodás mellett döntött. Különösen amikor azzal kellett szembesülniük, hogy a klasszikusnak mondott struktúra helyi változatai még alig alakultak ki, még éppen csak kezdtek meggyökeresedni a sztálinizmusként emlegetett variáns szisztémák a kelet-közép-európai régióban, és mindjárt lázadások törtek ki.⁹ Voltak zendülések a központhoz közelebb eső területeken is, de azok közvetlen célja nem egy re-strukturálás volt, a kelet-közép-európai lázadások viszont bármilyen motivációval is indultak, nagyon gyorsan vettek fel közvetlen, lényegi kérdésekre irányuló politikai jelleget.¹⁰

⁹ Kramer, Mark: 'The Early Post-Stalin Succession. Struggle and Upheavals in East-Central Europe Internal-External Linkages in Soviet Policy Making'. Parts 1–3. *Journal of Cold War Studies*, 11 (Winter) 1999, 3–55, 12 (Spring) 3–38, 13 (Fall) 1999, 3–66.; Békés Csaba: East Central Europe, 1953–1956. In: P. Melvyn Leffler – Odd Arne Westad: (eds.) *The Cambridge History of the Cold War*. I–III. Cambridge University Press, Cambridge – New York, 2010. 34–352.

¹⁰ A Szovjetunióbeli zendülésekről: Kun Miklós: Kelet-Európa az 1950-es években: reformok és visszarendeződés. Mindentudás Egyeteme, 2006. október 16. http://www.kre.hu/portal/images/kreml/Kun_Miklos.keleteuropa.mindentud.egy.pdf. (Utolsó letöltés: 2017. június 22.) A kelet-közép-európai lázadásokról: Békés (2010) 336.

Az első kelet-közép-európai válságok történeti léptékekkel számítva tehát nagyon gyorsan bekövetkeztek. Ha elfogadjuk olyan korszakolást, mely szerint az első fundamentális szakasz lezárult megközelítően 1950-ben, akkor világos, hogy az 1952-es, 1953-as válságok igen koraiak voltak, a közvetlen kiváltó okokat tekintve is eléggé változatosak, a következményeik pedig tartósan beépítették a rendszerbe az alternatívításokat. A nyugati „periféria” lázadásai ugyanis figyelmeztetőek lehettek a szovjet vezetés számára. Arra készítettek, hogy több szempontból újragondolja ezeknek a rokon rendszereknek a működését. A gyorsan reagáló, akut ellentmondásokat feloldó intézkedések mellett ezért már igen korán számos strukturális változtatás utalt arra, hogy a desztalinizálás a szovjet politikában nem taktikai elem, hanem stratégiai módosulás.¹¹

A korszak egyik legnehezebben megválaszolható kérdése mégis az, hogy a népi demokratikus lázadások nélkül a későbbiekben merre mozgott volna a rendszer egésze és különösen az alávetett kisállamok gyakorlata? Ezek nélkül tartósabb lehetett volna-e a sztálinizmus, és gyorsabb, illetve más minőségű lehetett volna-e a térség integrációja?

¹¹ A táborbeli új szakaszokról: Mark Kramer i. m.; Békés, uo., 2010. 334–352.; Berend T. Iván: *Terelőúton. Szocialista modernizációs kísérlet Közép és Kelet-Európában. 1944–1990*. Vince Kiadó, Budapest, 1999. 132–172.; Christian Ostermann (ed.): *Uprising in East Germany, 1953. The Cold War, the German Question and the First Major Upheaval behind the Iron Curtain*. Central European University Press, Budapest–New York, 2001.; Mihail Heller – Alekszandr Nyekrics: *A Szovjetunió története*. Budapest, Osiris, Budapest, 2003. 477–479., 480–494.; Honvári János: *Magyarország gazdaságtörténete Trianontól a rendszerváltásig*. Aula, Budapest, 2005. 383–385.; Vladislav M. Zubok: *A Failed Empire. The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*. The University of North Carolina Press, Chapel Hill, 2007. 86–93, 115–119.

Tény, hogy 1953-tól a legtöbb helyen lényeges kérdésekben változott a politikai gyakorlat, és van, ahol a vezetés egy része is, mindkettő szovjet egyetértéssel, sőt általában szovjet kezdeményezésre. Tény az is, hogy 1956 októberében, még a magyar forradalmat megelőzően, Hruscsov új típusú kapcsolatokat ígért a térség államainak és vezetőinek,¹² s ennek keretében többek között azt, hogy ezt követően még inkább tolerálnak némi helyi sajátosságokat. A változások, változtatások végérvényesen lezárták nem csak a kulturális, de a *politikai sematizmus* szakaszát is. A térségi rendszerek működései enyhén differenciált formákat vettek fel: részben megőrizték a még meg-nem-szüntetett sajátosságaikat, részben kialakultak újabb – alig érzékelhető, de mégiscsak létező – jellemzőik.

Mindezeket figyelembe véve érdemes fontolóra venni, hogy a *kelet-közép-európai válságoknak is lehetett hatása* a formáció későbbi alakulására, arra, hogy lényegében állandósult a kezdeti évek hibrid gyakorlata, mely ötvözte a szovjet és a kelet-közép-európai rendszerelemeket. Az ideológiában és a struktúrákban is ekkortól kezdődött a népi demokrácia második, tartós – már nem átmenetinek szánt – szakasza, a kelet-közép-európai *népi demokratikus elkanyarodás*. Innentől fogva folyamatosan átértékelték a korai népi demokratikus fázisokat is, s a térségi országok elnevezései között megjelent újra a *népi demokratikus országok* formula. A proletárdiktatúra megnevezést egyre rit-

¹² A Szovjetunió kormányának nyilatkozata a Szovjetunió és a többi szocialista állam közötti barátsági együttműködés további erősítésének és fejlesztésének alapjairól. 1956. október 30. *Magyar Függetlenség*, 1956. október 31. és *Népszava*, 1956. november 1. Később közli többek közt: *História*, 1986/5–6. 9.

káiban, már csak sajátos alkalmakkor használták. S bár a „többses modell”-konceptiót a negyvenes évek végén és az ötvenes évek elején egy rövid időre megszakítani látszott a proletárdiktatúra kiterjesztett sztálini formulája, a szovjet teoretikusok egy része nem sokkal később már újra népi demokratikusként hivatkozott ezekre az államokra, mint olyanokra, amelyek típuszerűen különböznek a szovjet etalontól. Néhány év eltelte után ismét megkülönböztették egymástól a népi demokratikus és a szovjet változatot, melyek mindvégig több szempontból valóban eltértek egymástól. A teoretikus ideológiai fordulatot a kelet-közép-európai első lázadások hevesége nagy valószínűséggel tartósította, s ez nyilvánvaló váltást és az alternativitás jelenlétét, potenciális hatásait is jelentette a birodalmi civilizációs folyamatban. Az árnyalatok megkülönböztetése a hétköznapiakat élő ember számára persze lényegtelen részletkérdésnek tűnhet, mivel nem könnyítette meg érzékelhető mértékben a régió népeinek életét, de a szovjetrendszer hivatalos teoretikusai számon tartották ezeket a csekély másságokat.

A differenciálás ideológiája és a népi állam víziója

A meglévő különbségekre utaló egyik legfeltűnőbb első ideológiai elmozdulás volt, hogy az ötvenes évek közepétől a hruscsovi vezetés a belső szövetségi köröket is érintő *koegzisztenciáról* beszélt. Nemcsak azt ígérte, hogy a gazdaságban több tere lesz a helyi sajátosságoknak, adottságoknak, hanem azt is, hogy a politikai struktúrában deklaráltan több rokon modellvariánst ismer el. Azaz a korábbiakhoz képest mintha nagyobb jelentőséget tulajdonított volna a különbö-

zóságoknak, mint az azonosságoknak. A valódi orosz-szovjet össz-szövetségi minta mellett a variánsok közé sorolta a népi demokratikust is, és ugyanígy a rokon, a szovjettel nem egészen egyező formációknak tekintette a jugoszláv, a kínai, a nyugati parlamenti, a forradalmi, fegyveres felszabadító és még egyéb variációkat.¹³ A kádári „mindenki velünk van, aki nincs ellenünk” szlogen is feltehetően ezt az új evolúciós elvet fordította magyarrá.

Az eleve változatos, vegyes rendszereket jelölő népi demokráciát tehát alig nyolc évvel az első meghirdetése után a posztsztálini szovjet vezetés ismét „legitim” variánsnak ismerte el, sőt, elképzelhetőnek tartotta, hogy az megfontolandó elemeket tartalmazhat a régió közös (össz)szovjet fejlődése számára. A rendszer-ideológia már nem tartotta kizártnak, hogy a kétféle működés, a központi szovjet és a variáns, hibrid, kölcsönösen átvehet elemeket a másiktól. A központ irányító szerepét ez sohasem kérdőjelezte meg a kelet-közép-európai régióban, de a hruscsovi korszak vezetése volt az első, amely nem zárta ki, hogy a nagyobbak tanulhatnak az alávetett kisebbektől, többek között tudományos, technikai, technológiai, termelészervezési és irányítási modellelemeket. Az 1955-ös Jugoszlávia felé forduló konszenzusereső gesztus többek között ezt a megengedőbb politikai üzenetet hordozta.

A kelet-közép-európai kapcsolatok újragondolását persze korántsem lehetett tisztán baráti felajánlásnak tekinteni. Az újfajta belső szövetségi stratégiának ekkor is mindenekelőtt összetett praktikus politikai okai voltak. Jugoszlávia

¹³ Az SZKP XX. kongresszusa. 1956. február 14–25. Szerk. Fedor Pál. Szikra Kiadó, Budapest, 1956. 44–45.

esetében a földközi-tengeri térség jelentőségének növekedése, tágabb régiójában a nyugati, főként amerikai befolyás (potenciális) csökkentése. A kelet-közép-európai térség pedig zömmel viszonylag fejlett területnek számított, ezért a *húzóországok gazdasági és strukturális modernizálása* (az ázsiai és szibériai területek intenzív fejlesztésével párhuzamosan) a szovjet stratégia lényeges kérdései közé került.

A népi demokratikus elkanyarodás folyamatát ugyanakkor az is támogatta, hogy a szovjet szféra vezetői az ötvenes évek közepétől kitérőkkel ugyan, de kísérleteztek valamiféle önkormányzatisággal, és korántsem csak a gazdaságban. Az ideológiai paradigmák között erre utalt a *népi állam* kategóriája, noha valódi értelme sokáig rejtve maradt. Egyelőre csak jelezte, hogy a kommunizmushoz való közelítéssel egyenes arányban, valamikor a történelmi jövőben lazább adminisztratív ellenőrzésre és több öntevékenységre, illetve tágabb értelmű társadalmi szövetségekre lehet majd számítani. Az önkormányzatiság felé való fokozatos átalakulást Hruscsov kezdetben a kommunizmus felé vezető út természetes állomásának tekintette, a végcél pedig a magas szintű önkormányzatiság beteljesülésének. A szovjet ideológia ezekhez a változásokhoz igazodva dekonstruálta a korai szovjetizáló szakaszra jellemző sztálini formulát, mondhatni „a feje tetejéről ismét a talpára” állította. A kelet-európai térségben is azt hirdette, hogy a proletárdiktatúra ismét betölti, betöltheti a népi demokrácia funkcióját, sőt, egyre inkább.¹⁴

¹⁴ Mark Sandle: Brezhnev and the Developed Socialism. The Ideology of Zastoi? In: Edwin Bacon – Mark Sandle (eds.): *Brezhnev Reconsidered*. Palgrave, Macmillan, New York, 2002, 179–181. Ez az ideológiai tétel az 1977-es brezsnyevi alkotmányba is bekerült, amely a szovjet társadalmi, politikai, eszmei egységéről szólva azt állította, hogy az állam

A XX. kongresszuson Hruscsov mellett deklarálta azt is, hogy több út vezethet a kommunizmus felé. Ezek közül a szovjet mellé kiemelten a népi demokratikust helyezte, de figyelemre méltónak találta még a *kínai* magángazdaság fokozatos békés átalakítását éppúgy, mint a *jugoszláv* gazdaságigazgatás és államszervezés sajátosságait.²⁵⁰ Úgy tűnt: tapogatózó kísérletei ezekből a variánsokból újfajta, versenyképesebb és egyben időtállóbb, erősebb és ugyanakkor rugalmasabb rendszert akar formálni.

A következő, 1959-es XXI. kongresszuson már konkrét utalásokat is tett arra, hogy az állam egyes funkcióit átveszik a szakmai, ifjúsági és más szervezetek, egyesülések, a szovjetrendszer államisége így fokozatosan egy devolúción¹⁵ megy keresztül, melynek keretében átadja a helyét egy sajátos társadalmi öntevékenységnek, önkormányzatiságnak;

- miután a proletárdiktatúra feladatát teljesítette - „összsnépivé” válik. Kovács (1985, 21). A hetvenes évek elemzőinek egy része erre a váltásra fókuszálva tett különbséget a sztálini és az azt követő korszakok között. Azt emelték ki, hogy az előbbire különösen jellemző volt az állami működés megmerevedése és a *strukturális vizsgálatok* elmaradása, a *tudomány* iparszerű elhanyagolása, a *tulajdon* szerepének eltűlése a termelési viszonyokban, s hogy ezekből következően nem foglalkoztak eléggé az *osztály*-, illetve rétegviszonyok alakulásával, valamint az államélet fejlesztésével. Mindez a tagoltabb, bonyolultabb szerkezetű világban akadályozta a hatékony politikai döntéseket, a következő vezető garnitúrák ezért alkottak sok tekintetben új stratégiát. Varga Lajos: Az ötvenes évek szocialista építésének néhány kérdése a Szovjetunióban (1953–1958). In: Honfi József (szerk.): *A szocialista országok az ötvenes években*. Budapest, Oktatási Minisztérium Marxizmus-leninizmus Főosztálya. 1976, 6–9.

¹⁵ A devolúció fogalmáról: Elisabeth Linda Yuliani: Decentralization, de-concentration and devolution what do they mean? Paper presented at the Interlaken Workshop on Decentralization, 27–30 April, Interlaken, Switzerland, <http://www.intercooperation.ch/offers/events/interlaken-2004/draft-def.pdf>. (Utolsó letöltés: 2012. február 15.)

a folyamatnak éppúgy része az ehhez szükséges társadalmi szervek, csoportok funkcióinak átalakítása és újak életre hívása és a növekvő részvétel az igazgatásban.¹⁶

A népi állam víziójával Hruscsov mindenekelőtt a politikai működés plebejus, szociális és főként részvételi jellegét hangsúlyozta. Az addig meghaladottnak tekintett *kelet-európai népi demokratikus forma* ezzel új fényben jelent meg: *ötvözni látszott a biztos központi irányítást és a kvázi-demokratikus mozgásokat.* A szovjetrendszerrel különbözőként kezelt kelet-közép-európai viszonyokat, azaz a népi demokrácia legfőbb ismervét a XX. kongresszuson Hruscsov úgy fogalmazta meg, hogy az lényegében a „kulcspozíciók birtokbavétele”,¹⁷ a működés többi része viszont az adott viszonyoknak megfelelő rugalmas értelmezés kérdése lehet. Ez a megközelítés a vágyott kommunizmust a népi demokratikus és a szovjet modell konvergált eredményeként láttatta, politikai értelemben *felülről szervezett önkormányzatok koordinált rendszerének.* A hruscsovi kongresszusok azt deklarálták, hogy a régió országai efelé tartanak, s ehhez fontos tanulságokkal szolgálnak a népi demokratikus tapasztalatok. Ezek ugyanis azt mutatják, hogy egy gondosan, sajátosan integrált struktúrában lehet polgári típusú parlament vagy kvázi-többpártiság is, és szerveződhetnek társadalmi, érdekvédelmi csoportok, ha a szabályokat, a kereteket és a vezetőket, illetve a képviselőket többnyire az állam jelöli ki, és ellenőrzi.

¹⁶ Alfred B. Evans, Jr.: *Soviet Marxism-Leninism. The Decline of the Ideology.* Westport, Connecticut, London, Praeger, 1993, 95.

¹⁷ Az SZKP XX. kongresszusának határozata az SZKP KB beszámolója alapján. 1956. február 24. In: *Az SZKP XX. kongresszusa. 1956. február 14-25.* Szerk. Fedor Pál. Szikra Kiadó, Budapest, 1956. 552.

Az ötvenes évek második felétől ezen a nyomvonalon megindultak a népidemokrácia-vizsgálatok, hogy mérlegelhessek a szovjetrendszer „light” perspektivikus előnyeit. A formáció jövőjéről szóló államtudományi és filozófiai elemzések kutatták az „önkormányzatiság”, illetve érdekképviselő variánsait, többek között a pártokat szimuláló népfrontban rejlő lehetőségeket. Innentől fogva a népi demokratikus és a szovjet kormányzás, azaz a meghódított területek „hibrid” formációja és a központ „eredeti” működése mintha összeegyeztethetők lettek volna egy köztes modellben.¹⁸

Kelet-Közép-Európában először a Gomulka-féle lengyel vezetés és a magyar reformerek reagáltak leglátványosabban erre az új irányra. Evolúciós vagy revolúciós körülmények között, de mindkét országban megerősödtek a népfrontos, érdekképviselői és önkormányzati formák sajátosan képlékenyen integráló vonásai. A LEMP vezetése a szocializmus lengyel útjának fontos elemeként kezdte emlegetni a munkástanácsok, a néptanácsok és a paraszti önkormányzatiság fejlesztését. A lengyel párt 1956-os VII. plénuma több ponton utalt egy erősen korlátozott szimbolikus önkormányzatiságra, azaz, az életszínvonal javítása mellett némi demokratizálást is ígért. Elvi határozatot hozott munkás-önkormányzatra és az üzemi bizottságok, szakszervezetek jogaira, s a

18 A népi demokratikus állam sajátosságait elemző munkák közt különösen ismert volt N. P. Farberov írása: A szovjet köztársaságnak és a népi (népi demokratikus) köztársaságnak mint a proletárdiktatúra államformáinak néhány közös és sajátos vonásáról. Említi: Halász József: A népi demokratikus államiság alakulása és fejlesztésének irányai. In: Kulcsár Kálmán – Pritz Pál (szerk.): *Az új Magyarország 40 éve. Társadalom – politika – gazdaság – kultúra*. Akadémiai és Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1985. 94.

Nemzeti Frontot 1956 decemberében Nemzeti Egységfronttá alakította. Ez utóbbit felsőszintű *konzultációs* fórumnak tekintette, mely a politikai pártok és szervezetek együttműködésének kerete lehet, amennyiben azok kiindulópontként „elismerik” a LEMP vezető szerepét az állam életében.¹⁹ Az új intézmény a korábbiaknál tágabban értelmezte a társadalom integrálását, befogadta már a vallási szervezeteket is, és nemcsak a legfelső szintű vezetők fóruma akart lenni, hanem a tagságé is. Magyarországon az 1956-os forradalom különösen felerősítette a politikai önkormányzatiság, de legalább a nagyobb társadalmi részvétel intézményesítésének igényét, még azokban a politikai elképzelésekben is, amelyek alapvetően a korábbi rendszer megreformálásában gondolkodtak. Az 1956-os gazdasági tervezetek például egyértelműen számoltak a munkástanácsok különböző szintű gazdasági és politikai részvételével.²⁰

¹⁹ Edward Ochabnak, a LEMP KB első titkárának beszámolója a LEMP KB VII. pléniumán. 1956. Anyag és adatszolgáltatás. 1956. augusztus 8. 30–47. Idézi és elemzi: Szokolay Katalin: A szocializmus építésének kezdetei Lengyelországban. In: Honfi József (szerk.): *A szocialista országok az ötvenes években*. Oktatási Minisztérium Marxizmus-leninizmus Főosztálya, Budapest, 1976, 108–12, 118, 124.; A lengyel viszonyokról és az 1957. januári választásokról: Paweł Machcewicz: *Rebellious satellite Poland, 1956*. Washington, D.C. Woodrow Wilson Center Press, Stanford, Calif., Stanford University Press, 2009, 214–233.

²⁰ Kádár és Marosán felszólalása az MSZMP IKB 1956. december 28-i ülésén. Némethné Vágyi Karola – Sipos Levente (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei*. I. 1956. november 11. – 1957. január 14. Intera Rt., Budapest, 1993. 286–289. A rugalmasabb gazdaságintegráló gondolkodásra lásd: Berend T. Iván: *Gazdasági útkeresés 1956–1965*. Magvető Kiadó, Budapest, 1983. 33–62.; Berend T. Iván: *A magyar gazdasági reform útja*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1988. 54–129.

A szovjet és a népi demokratikus rendszerelemek konvergálása

A szovjet központ az 1956-os magyar forradalom törekvéseit nem tolerálta, ugyanakkor a hruscsovi politika nem tett le arról, hogy a maga tempójában és elképzelései szerint továbbra is kísérletezzon a szovjet típusú korporáció kereteinek a lazításával. A rendszertágulás perspektíváit és egyben határait újra kijelölő 1961-es XXII. kongresszus újabb fordulatot jelentett ebben a folyamatban. Hangsúlyozta, hogy az (össznépi) államban a központ gazdasági szervező funkciója erősödik, és csökken diktatórikus elnyomó késztetése. A végcél: a „társadalmi öniszervezés” által működtetett magas szervezettségű társadalom: „A szocialista demokrácia általános fejlesztése és tökéletesítése, valamennyi állampolgár tevékeny részvétele az államigazgatásban, s a gazdasági és kulturális építés vezetésében, az államapparátus munkájának javítása és a fokozott népi ellenőrzés az államapparátus tevékenysége fölött – ez a szocialista államiság fejlődésének fő iránya a kommunizmus építésének időszakában. A szocialista demokrácia további fejlődése folyamán az államhatalmi szervek fokozatosan a társadalmi öniszervezés szerveivé alakulnak át.”²¹

²¹ A nemzetközi kommunista... (Fencsik szerk. 1977, 320). Ez a távlati célképzet lényegében a következő korszakban sem változott: „A tömegek a közügyek irányításába való bekapcsolódásával párhuzamosan az állam fokozatosan kommunista társadalmi öniszervezéssé alakul.” *Ember-tudomány-technika. Kísérlet a tudományos-technikai forradalom marxista elemzésére.* A Csehszlovák Tudományos Akadémia Filozófiai és Szociológiai Intézete, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Filozófiai Intézete és a Szovjetunió Természettudomány- és Technikatörténeti Intézete közös munkája. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1977. 235.

A plurálisabb struktúrák működtetésének egyik járulékos, de nem lebecsülhető következménye volt, hogy lassan ismét megjelent az értelmiség a rendszerben. A szovjet birodalom többszörösen összetett struktúrájának folyamatos átalakításához, az alternatív víziók mérlegeléséhez a térség vezetőinek egyre gyakrabban kellett támaszkodniuk az értelmiség egyes képviselőire, csoportjaira. A XX. kongresszus fordulópontja után szakértők (pártonkívüliek is) bekerülhettek a döntés-előkészítésbe, olykor fiatalok a tudományos és szakértői hierarchiába. Korlátozott érvénnyel és lehetőségekkel, de voltak már tudományos viták is, noha nem jelentek meg hivatalos (nyílt) diskurzusban. Az iskolázottság kiterjesztése mellett a differenciálódó működés és a szakértők kényszerű inkorporálása volt az egyik fő oka annak, hogy feltartóztathatatlanul bővültek a reflexív társadalmi gondolkodás körei. A rendszer így immanensen kitermelte saját kritikus belső ellenzékét.

Az értelmiség számszerű gyarapodása mellett ez a réteg is színesebb lett, valamivel nagyobb lett a politikai befolyása és a manőverezési tere, szélesebb az értelmiségi önkifejezés spektruma, halványan bővült a pluralizmus. Az apparátuson belül is lassanként formálódott egy „köztes zónába” tartozó – sem nem nyíltan ellenálló, sem nem egészen konformista – „lojális opposíció”,²² mely a hivatalos intézményi csatornákat felhasználva gyakran hatékonyan tudott alternatívának tekintett megoldásokat érvényesíteni.

A rendszeren belüli alternatív elméleti gondolkodásnak kedvezett, hogy 1958-tól Prágában kiadták a *Béke és Szoci-*

²² Mark Sandle: A Triumph of Ideological Hairdressing? Intellectual Life in the Brezhnev Era Reconsidered. In: Edwin Bacon – Mark Sandle (eds.) uo. 153.

alizmus című lapot, amely egyben elméleti műhely is volt. Az SZKP KB Nemzetközi Osztályából pedig 1957-ben kivált egy blokkon belüli kapcsolatokkal foglalkozó részleg, 1961 és 1967 között Andropov, illetve Burlatszkij vezetése alatt pedig konzultációs csoportok működtek. Mark Sandle szerint ez a teoretikus központ aktívan részt vett a pártprogram és a pártdemokratizálási javaslatok kidolgozásában, illetve a népiállam-elképzelések kialakításában is. Ezt az időszakot ezért rendkívül termékeny ideológiai fázisnak tekinti, mely egyértelműen távolodott a korábbi egyszerűsítő dogmáktól, és hidat képezett a Hruscsov- és a Gorbacsov-kormányzás között. Ebben a korszakban tűntek fel a régió (részben emigráns) értelmiségének különböző köreiből azon teoretikusok is – például Kornai János, Ota Sik, Włodzimierz Brus, Zdeněk Mlynař, Roj Medvegyev, Moshe Lewin és mások – akik a *rendszeren belüli demokratizálás* szószólóiként először elevenítették fel a húszas-harmincas évek politikai teóriáit.²³ Az övékéhez hasonló elképzeléseket általában a harmadikutassággal szokás társítani, mivel céljuk, hogy kiküszöböljék mind a szovjet, mind a kapitalista rendszer ellentmondásait.

A moszkvai központ nem utasította el – több esetben minden bizonnyal támogatta is – ezeket a víziókat, melyek demokratizálási javaslatai a *szovjet és a szovjet-rokon formák keretei között*, azaz polgári demokrácia nélkül akarták feloldani a hiányzó pluralizmus egyre fesztöbb dilemmáját. Fokozatosan újraértelmezték a munkásság és a párt szere-

²³ A *Béke és Szocializmus* munkatársai közt volt: G. Arbatov, G. Shakhnazarov, J. Krasin, V. V. Zagladin, G. Geraszimov. A teoretikus központ munkatársai a szövegben soroltakon kívül: F. M. Burlatszkij, A. Bovin, O. Bogomolov, Ny. Sislin. Ennek a mainstream értelmiségnek a fontosságát hangsúlyozza Mark Sandle uo.

pét, utalva arra, hogy utóbbinak majd integráló, érdekegyeztető menedzserszervezetté kell válnia. Közvetlen teoretikus elődként Leninre hivatkoztak, a kiinduló modellek egyikeként pedig a NEP-re. Úgy vélték: a rendszer fejlődhetne a húszas évek „koalíciójának” valamiféle variánsa felé is, mely egy többé-kevésbé piacgazdaságra és integrált pluralizmusra alapozó struktúra volt, az ilyenben az érdekcsoportok eltérő érdekeit a párt lényegében menedzseli. Nem kevésbé fontos jellegzetességként számoltak még azzal, hogy egy ilyen formációban a nemzetiségi ellentétek is jelentősen mérséklődnének, mert kialakulna egy térségi politikai-kulturális integráció a közös szovjet civilizáción belül.²⁴

Korporációs parabolaív

Akárhogyan is, a széles társadalmi rétegeket hatékonyan integráló jövőkép meghirdetésével a szovjetrendszer formálása elért egy képzeletbeli *korporációs parabolaív* fordulópontjára. Az első harminchat évében kiépültek a központosító-államosító mechanizmusok a szovjet centrumban, majd az időközben hatókörébe került régió(k)ban is, az elkövetkező harminchat évben viszont ezek kezdtek olyanformán átalakulni, hogy egyre több társadalmi önkéntességet engedtek vissza a működtetésbe, anélkül, hogy annak alapvetően korporatív integráló jellegét megszüntették volna. Valójában az erős állami korporativitástól a rugalmasabb „önigazgatóbb” felé közelítettek.²⁵

²⁴ John Gooding: The Roots of Perestroika. In: Edwin Bacon – Mark Sandle (eds.) uo. 194.

²⁵ Az állami és társadalmi korporatív formákról: Philippe Schmitter: Still the century of Corporatism. *Review of Politics* 1974. 36, 85–134.

Mindezek a tendenciák mintha arra utaltak volna, hogy a régióban valóban kezdenek keveredni, esetleg konvergálni a szovjet és népi demokratikusnak mondott rendszerelemek, s az utóbbiak mintha példaként, modellként szolgálhatnának egy kevésbé központosító változathoz. Ezek a kényszerű kísérletek nemcsak halványan alternatív verziókat rögzítettek, de visszafordíthatatlanul elindították először az *európai szovjet* szféra működésbeli elkülönülését a lassabban változó ázsiai formákhoz képest, és hosszú távon hozzájárultak az európai szovjet térség fokozatos dezintegrálódásához is.

Kvázi-demokratikus reprezentáció

A népi demokrácia mibenlétének értelmezése, potenciális lehetőségei a hetvenes és nyolcvanas évek eleji politikai fordulatok idején is újra és újra előkerültek a térség teóriáiban. A több évtizedes konstellációs igazodásban a két egymáshoz kapcsolódó működés – a kelet-európai sem nem demokratikus, sem nem egészen szovjet – ezekben a szakaszokban mintha már nemcsak a teóriákban, de a gyakorlatban is *konvergált* volna egy harmadik változat felé, mely az állami központosításba egyre több önmozgó formát, egyre több kvázi-demokratikus elemet igyekezett integrálni, majd később kiegészült a korlátozott, illetve vegyes piac gondolatával.

Az ötvenes évek első felétől észlelhető folyamatos korrekciók egyértelműen kifelé mutattak a szigorúan centralizált működésből. A demokráciaszimuláló technikák legfőbb eszközeiként a vezetők tovább szekularizáltak, azaz áthelyezték a hangsúlyokat a gazdasági, állami és társadalmi szférákra, miközben intenzíven keresték a társadalmi érdekmejele-

nítés biztonságos korporatív-integráló formáit. A gazdasági reformok és politikai következményeik spiráljában így lassan előtűntek a szovjetrendszer átalakulásának perspektívái: egy lényegében egypárti, egydimenziós keretek között működő sajátos pluralizmus. Ennek hivatkozási pontjait pedig a NEP-tapasztalat mellett a háború utáni népi demokratikusnak vagy koalíciónak nevezett szisztéma variánsai adták. A könnyített korporatív színekkel kiegészített népi demokratikus forma *egyszersmind jelezte a szovjetrendszer átalakíthatóságának határait, maximális tűrőképességét is.*

Az egyre világosabbá vált, hogy a párt hosszú távon mindenképpen szerepének, eszközeinek újragondolására kényszerül, ha növekvő teret enged a gazdaság, az állam és a társadalmi szervezetek szereplőinek, illetve tolerálja a jövővelmi, társadalmi egyenlőtlenségek lehetőségét. A várható konfliktusok és a plurális érdekek kezelésére, a soktényezős folyamatok koordinálására a szovjet szféra vezetői ezért ezeket kiegyenlítő *optimalizáló* megoldásokra törekedtek, amelyek egyszerre dinamizálják és stabilizálják a működést.²⁶

²⁶ A rendszeroptimalizálás lehetőségei ekkoriban az egész tábor foglalkoztatták, erre utalnak az összehangolt szociológiai kutatások és a régió sajtójának cikkei is. (Például: O. Lange, K. Porwit, H. Grenieski cikkei a *Nowe Drogi* 1965/2. számában.) Magyarországon többek között Hegedűs András Optimalizálás-humanizálás című írása (*Valóság* 1965/3.) éppen a lengyel vizsgálatokra hivatkozva tett javaslatokat az irányítási rendszer legkiegyenlítettebb átalakítására. Az optimalizáló, matematikai modellező gondolkodásról lásd még: Varga Zsuzsanna: Illúziók és realitások az új gazdasági mechanizmus történetében. In: Rainer M. János (szerk.): „*Hatvanas évek*” Magyarországon. Budapest, 1956-os Intézet, 2004, 99–126.; Kornai János: *Kritikai politikai gazdaságtan*. Heti Világgazdaság Kiadó Rt., Budapest, 1993, 424–428.; Szamuely László (szerk.) *A magyar közgazdasági gondolat fejlődése. 1954–1978. A szocialista gazdaság mechanizmusának kutatása*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1986, 32.

Az *optimalizáló elméletek* virágzását a fejlett világban is előhívta a számítógépes rendszerek és a matematikai-logikai modellezés azáltal, hogy új perspektívákat ígértek a tervezés számára. A nyugati és a keleti társadalomszervező elképzeléseket azonban mindez mintha éppen ellenkező irányba terelte volna: előbbieket a tervezésben rejlő lehetőségek mérlegelése felé, utóbbiakat viszont éppen hogy az önkormányzó társadalom, az önmozgó gazdaság vonzása felé.

A szovjet szférában a táguló népi demokrácia fogalmat egyre inkább úgy értelmezték, hogy azzal a rugalmas politikával van összefüggésben, amely a megújuló európai szovjet blokkot növekvő mértékben jellemzi. Egy olyan politikára látszott utalni, mely fokozatosan elfogadja a békés fejlődés és a parlamentarizmus lehetőségét, valamiféle „többpártrendszerű proletárdiktatúrát”. Elfogadja azt is, hogy a szovjet modell csak az egyik variáns, vannak legitim nemzeti utak, a szélesebb osztályszövetség is elfogadható, az osztatlan hatalom tehát csak a munkásosztály világszemléletének érvényesülését jelenti.²⁷

A korporatista vonások erősödése olyan működést körvonalazott, amely dinamikusabb gazdasági viszonyok közepette is alapvetően egydimenziós marad, ugyanakkor mindinkább igazodik a régió(k) sajátosságaihoz. A rendszer ideológusai egyre többször tettek kísérletet arra, hogy vázolják, miként képzelik a szovjet típusú önkormányzatiságot. Az MSZMP többek közt „A szocializmus fejlődésének időszzerű kérdései hazánkban” című országos elméleti tanácskozás kapcsán fejtette ki, hogy egyelőre nem többpólusú, több hatalmi központú társadalomról beszél, noha a *reformok ger-*

²⁷ Szabó Bálint, uo. 265–266.

jesztette terjedő gazdasági érdektagoltság indokolni látszik a pluralizmust a politikai struktúrában is. Mégis világossá tette: a hatalommegosztás csak olyan keretek között képzelhető el, melyekben a párt továbbra is vezető erő, s az általa teremtett intézményeken belül artikulált érdekek valójában közös célt képviselnek. A folyamat lényegét mégis a társadalmi önigazgatás felé vezető demokratizálódásként értékelte, és prognosztizálta a párt átalakulását is. Szélesebb körű, érdemi munkamegosztást helyezett kilátásba a párt, az állam és a társadalmi szervezetek között, valamint azt is, hogy a helyi kollektívák nagyobb autonómiával irányítják majd ügyeiket. Hangsúlyozta: alapvetően a *meglévő* intézményeket kell hatékonyabban felhasználni, s a reformok megvalósításában a pártnak kell kezdeményező és irányító szerepet betölteni. Ugyanakkor kiemelte azt is, hogy a szocializmus fejlődése nemzetközi méretekben is új szakaszhoz érkezett, ezért az itteni változásokhoz a feltételek most kedvezőek.²⁸

A rendszer ezekkel az elmozdulásokkal spirálisan viszsza-
szakanyarodott önmaga „társadalmibb” formái felé. Míg korábban egyértelműen a koalíciós, népfrontos, „népi demokratikus” változatok hasonultak a központi szovjethez, azaz „betöltötték a proletárdiktatúra funkcióját”, ekkor az utóbbi konvergált az összetettebb, sokszínűbb struktúrák irányába. Az erős történelmi determinációk nyomására kialakult korporációs parabolaíven a kelet-közép-európai rendszerek fokozatosan visszahajlottak az abszolút központosítástól valami

²⁸ Jelentés „A szocializmus fejlődésének időszerű kérdései hazánkban” című országos elméleti tanácskozásról. 1987. február 25. MNL OL M-KS-288. f. 41/483. ő. e. A párt vezető szerepe társadalmunkban, a politikai intézményrendszer továbbfejlesztése. 1987. december. MNL OL M-KS-288. f. 5/1015. ő. e.

sajátosan köztes – sem nem demokratikus, sem nem egyértelműen diktatórikus – formáció, valamiféle korlátozott önkormányzatiság felé. Erre utaltak a több évtizedes szekularizációs és társadalmi integráló folyamatok, majd legvégül az a politikai törekvés, hogy egy központosító parlamentáris vagy elnöki szocializmusban keressék a fenntartható megoldást.

A népi demokrácia rejtélyes természete

A szovjetvariáns rendszereken belüli lassú változások, elmozdulások és a népi demokrácia sajátosságai a kortársak számára alig voltak érzékelhetőek. A strukturális ártrendeződések a történeti jelenben nem tűnhettek eléggé valódinak, csak az utólagos analitikus történeti tudat regisztrálja összefüggő rendszerként a tények sorozatát. Az árnyalatnyi eltérések elfogadása nélkül azonban nem érthetjük, miként gondolhatták később – már az ötvenes évek közepétől – a régió vezetői, hogy a rendszeren belül is lehetnek változatok és így köztük formációalakító konvergálások.

Történeti tárgyként, az utólagos történeti és politológiai vizsgálódásokban a jelenkor értelmezése szempontjából is egyre inkább kitüntetett helye lehet ennek a sajátosan hibrid politikai formációnak. Jelentőségét az adja, hogy bár átmenetinek indult, de később újra és újra felbukkant tartósan vágyott célként, és az sem zárható ki, hogy valamilyen változatban hosszabb távon is életképes lehet. Figyelemre méltó, hogy ennek a kvázi vagy valódi formációnak a lényegi vonásai – a viszonylagosság, a relativitás, a kétértelműség, a hibriditás, a könnyen billenő egyensúlyi helyzet, a hatalmi működés kivételesen nehezen átlátható mechanizmusai,

a valódi politikai szándékokat erősen fedő ideológiai – éppen azok a jellemzők, amelyek közeli rokonává, ha nem éppen közvetlen elődjévé teszik azoknak a hibrid rezsimeknek, amelyek ma nem csak a politológiai elemzőket foglalkoztatják, de nem kevés értelmezni valót tartogatnak a mindennapok emberei számára is.

A sokszínű népi demokráciának a kelet-közép-európai régió történetében két viszonylag pozitív megjelenése van: az első néhány év kvázi koalíciós formációi és az az ötvenes évek közepén lezajlott politikai fordulat, amely ezeket a változatokat valamelyest rögzítette. Nem zárhatjuk ugyanis ki, hogy a sztálinizmustól lényegesen elkanyarodó gyakorlatban szerepet játszottak a korai térségi lázadások. Ez arra utal, hogy a lázadásoknak a történelemben nem ritkán van konkrét, pozitív, tartós gyakorlati haszna, és a civil autonómiára törekvés fenntartásában is fontos tudati szerepe.

Ideaként ugyanakkor, a népi demokrácia az a történeti tárgy, amelyet homályos kettős természete miatt a legnagyobb óvatossággal érdemes értelmezni, értékelni. Az 1945–1948 közötti időszakban ez a működés a későbbi klasszikus sztálinista berendezkedéshez képest kétségtelenül egy elfogadhatóbb, „demokratikusabb” rendszer képét mutatja, ugyanakkor lényegi eleme, hogy alkalmas átmenetet teremtet (ett) egy nyílt diktatúrához, valamint hogy már önmagában is, a diktatórikus állapotot megelőzően is lehetőséget ad arra, hogy egy politikai csoport hatékonyan manipulálja a rendszer működésének szinte egészét. Nem véletlen, hogy a hetvenes évek végétől, és különösen a nyolcvanas években, a rendszerváltást közvetlenül megelőző szakaszban a politikai vezető réteg éppen ezt a formációt vetítette ideaként a jövőbeni horizontra, mint a társadalmi részvételt tekintve

maximálisan megengedhető erősen korporatív politikai rugalmasságot.

Politikai ideaként, politikai célként ez a jelenség minden változatban veszedelmes kétértelműséget rejt magában, ezért a tisztánlátás és a távolságtartás e tekintetben valóban kulcskérdés, különösen, ha utóéletének ma is jelenvaló számos változatával kell kalkulálnunk.

PALASIK MÁRIA

Diktatúraépítés a demokráciában

*Ahogy a parlamentben látták,
1945-1949*

Kelet-Közép-Európa második világháború utáni története a mai napig tele van tisztázatlan ellentmondásokkal. A háború végére kialakult megszállási övezetek felosztásában szinte évtizedekre eleve elrendelték annak a köztes régió-
nak a sorsát, amelyet már korábban is ütközőállami térségként tartottak számon a kontinens nyugati és keleti nagyhatalmai között. Az a tény, hogy Európa keleti fele szovjet megszállás alá került, sokszor oda vezetett, hogy a nyugati közvélemény – és később a történetírás – már 1945-től „uniformalizálhatónak” vélte az ide tartozó országokat, tekintet nélkül helyzetük különbözőségére és országokként eltérő sajátosságaikra. Ugyancsak a tisztázatlan ellentmondások következménye, hogy a magyar történelem 1944 vége és 1949 tavasza közötti eseményeinek tudományos értékelése máig megosztja a szakembereket is. Az egyik felfogás szerint ez a korszak nem más, mint az államszocializmus kezdete, a kommunista diktatúra bevezető fázisa, mikor is minden a diktatúra javára dőlt el azáltal, hogy a szovjet Vörös Hadsereg megszállta az országot, a Szovjetunió – a nyugati

nagyhatalmak asszisztálásával – a Moszkvából hazatért magyar kommunista vezetőket pozícióba juttatva már a kezdet kezdetén évtizedekre eldöntötte a hatalom kérdését. A másik álláspont szerint ennél sokkal árnyaltabb ez a korszak, amely önmagában is több szakaszra osztható. Az egyik nézőpont szerint az 1944 vége és 1945 novembere közötti történés értelmezhető népi demokráciaként, amely formálisan egy nagykoalícióban vagy álkoalícióban összefogta az antifasiszta politikai erőket; ebben a kommunistákat társadalmi támogatottságukat jóval meghaladó hatalmi pozíciókhoz juttatták. Ezt követte az 1945 novemberével, a nemzetgyűlési választások után kezdődő szakasz, amely a népi demokráciát a demokrácia felé mozdította el; 1946 végétől – 1947 elejétől ez azután ismét a népi demokrácia felé tendált, majd 1949-ben proletárdiktatúrába fordult. Egy másik felfogás szerint két szakasz különíthető el: 1944 vége és 1947 ősze közötti, valamint az ezután következő időszak 1949 tavaszáig, amikor már formálisan is megszűnt a többpártrendszer. Ha nem csupán politikatörténeti megközelítésben vizsgálódunk, akkor gazdaságtörténeti szempontból 1945 vége, 1946 eleje, míg a kulturális életben inkább 1949/1950 lehet a korszakhatár.¹ A bizonytalanságot jelzi az a fogalmi változatosság is, amely a korszak, illetve annak alperiódusai kapcsán felszínre került: *népi demokrácia*, *népi-demokratikus szakasz*, *koalíciós korszak*, *demokratizálás és presztalinizálás*, *demokratikus kísérlet*, *szovjetizálás kezdete*, *átmenet*, *fordu-*

¹ Ständeisky Éva: Tétova újraértelmezések. Magyarország második világháborút követő évei a rendszerváltás utáni történetírásban. In: Erős Vilmos – Takács Ádám (szerk.): *Tudomány és ideológia között. Tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról*. Eötvös Kiadó, Budapest, 2012. 134–135., 146.

*lat éve, fordulatok évei, elveszett reformkor, közvetlen, majd irányított demokrácia, többpárti totalitarizmus, kudarcos demokratizálódás, korlátozott képviselői demokrácia.*²

Nem szaporítom tovább az elnevezéseket, erre biztatnak Standeisky Éva szavai, aki szerint az „újabb és újabb szintézisek helyett a hangsúlyt az analízisekre kellene tenni”.³ Jelen tanulmányomban azt vizsgálom, hogyan tették szóvá a kortársak a diktatúrára utaló jegyeket a parlament két rövid életű, csonka ciklusában 1945 novembere és 1949 áprilisa között.

Először 1945. december 7-én hangzott el a diktatúra szó a nemzetgyűlésben olyan összefüggésben, amely a fennálló, és nem az előző rendszerhez kapcsolódott. A Tildy-kormánynak a rendeletek alkotására adott felhatalmazásról szóló törvény-

² Lásd *Uo.* 136–145.; Bódy Zsombor: Két totalitarizmus között? Az 1945–48-as évek értelmezéséről. *Kommentár*, 2008. 3. sz. 61–69.; Gyarmati György: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó évtizedek története Magyarországon, 1944–1956.* ÁBTL – Rubicon, Budapest, 2013.; Palasik Mária: *Chess Game for Democracy: Hungary between East and West 1944–1947.* McGill-Queen’s University Press, Montreal & Kingston–London–Ithaca, 2011; Papp István: Az elveszett reformkor. *Kommentár*, 2006. 2. sz. 46–54.; Pittaway, Mark: The Politics of Legitimacy of Hungary’s Postwar Transition. *Contemporary European History*, Volume 13. 2004. 4. sz. 453–475.; Pritz Pál: Európa és Magyarország 1914–1945. In: Pritz Pál: *A relativizálás elfogadhatatlansága. Hazánk és a nagyvilág. Újabb tanulmányok.* Nemzetközi Magyarstudományi Társaság, Budapest, 2016. 109–125.; Rainer M. János: A magyarországi fordulatok és a szovjet politika, 1944–1948. In: Standeisky Éva, Kozák Gyula, Pataki Gábor, Rainer M. János (szerk.): *A fordulat évei, 1947–1949. Politika, képzőművészet, építészet.* 1956-os Intézet, Budapest, 1998. 17–44.; Standeisky Éva: Remény és szorongás. Demokráciaelképzelések és demokráciaértelmezések. In: Rainer M. János – Standeisky Éva (szerk.): *A demokrácia reménye – Magyarország 1945.* Évkönyv XIII. 1956-os Intézet, Budapest, 2005. 54–91.; Ungváry Krisztián: Magyarország szovjetizálásának kérdései. In: Romsics Ignác (szerk.): *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről.* Osiris, Budapest, 2002. 279–308.

³ Standeisky Éva: Tétova újraértelmezések, i. m. 146.

javaslat parlamenti tárgyalásán a hivatalos procedúrán kívül senki nem kapott szót, nem volt vita. Amint Faragó László, a javaslat szociáldemokrata előadója befejezte mondandóját, Nagy Ferenc házelnök közölte a pléniummal: „T. Nemzetgyűlés! A felhatalmazási javaslat tárgyalásának mikéntjére nézve pártközi megállapodás jött létre oly irányban, hogy a javaslatot a T. Nemzetgyűlés vita nélkül fogja megszavazni. Miután a nemzetgyűlésnek még ügyrendje nincs, ragaszkodnom kell a pártközi értekezlet határozatához.” Ezek után hiába kért szót két kisgazda képviselő, Nagy Vince és Papp György, az elnök lezárta a tárgyalást és szavazásra tette fel a törvényjavaslatot annak ellenére, hogy Nagy Vince emlékeztette Nagy Ferencet: „Az elnök úr szép programbeszédében azt monddta, hogy a szólásszabadság őre lesz!”. Nagy Vince még megkísérelt közbeszólni: „Ez diktatúra, nem demokrácia”, tehát 1945. december 7-e volt, amikor a felhatalmazást is tartalmazó törvényjavaslatot az általános és a részletes vita mellőzésével elfogadták a képviselők.⁴ Nagy Vince ekkor még az 1945. november 4-i nemzetgyűlési választásokon 57%-os többséget szerzett kisgazdapárt tagja volt.

1946. január 31-én az államformáról szóló törvényjavaslat részletes vitájában Drózdy Győző kisgazda képviselő tette a következő kijelentést: „Vannak pártok, amelyek olyan jogokkal vagy vélt jogokkal fegyverzik fel magukat, amelyek vagy a törvényhozást, vagy a végrehajtó hatalom más szerveit illetik meg. Valóságos kisajátítás folyik a nemzet jogait illetően egyes pártok részéről.” Erre a kommunista párti Révai József bekiabálva ironikusan kérdezte meg tőle: „*A saját pártja ellen*

⁴ NN 1945–1947. I. kötet. 5–7. ülés, 1945. december 5–7. 133., 179., 193–194. Az említett pártközi értekezlet jegyzőkönyve eddig nem került elő.

beszél?” Ekkor Drózdya a rendőrséget hozta fel példának, mire taps és helyeslés volt a válasz a kisgazdapárt oldalán. A rendőrség kérdése mindig kényes téma volt a nemzetgyűlésben, interpellációk sora hangzott el a kommunista párt kezében lévő rendőrség által elkövetett visszaélésekről. Most is, ezúttal Ratkó Anna (MKP) bekiabálását rögzítette a jegyzőkönyv: „*Ha nem tudná, az a népi demokrácia rendőrsége!*” Erre a kisgazdapárti traktusban – „Gyömrőt”⁵ és „párthadsereget” emlegető – zajos tiltakozás volt a viszontválasz.⁶

Néhány hónappal később, 1946 májusában Nagy Vince már a kisgazdapártból kizárt független képviselőként a felszólalása közben bekiabáló kommunista képviselőtársainak azt találta mondani: „Ne beszéljenek demokráciáról, amikor diktatúrával, megfélemlítéssel, ezekkel a lejárt aljas eszközökkel akarnak itt erőt szerezni.”⁷

A nemzetgyűlésben időnként komoly feszültség vibrált a koalícióban kormányzó kisgazdapárt és a kisgazdapártból 1946. márciustól több lépcsőben kizárt képviselők között. Szinte állandósult a hasonló szópárbaj, mint amikor a kisgazdapárti Hám Tibor a nemzetgyűlés 1946. július 23-i ülésén napirend előtti felszólalásában kifogásolta, hogy Rajk László belügyminiszter rendeletileg oszlatott fel katolikus

⁵ A Budapest vonzaskörzetében található Gyömrőről és a környékbeli falvakból 1945. február elejétől április végéig internálás címén különböző ürügyekkel elhurcoltak és meggyilkoltak több egykori közigazgatási szakembert, papokat, földbirtokosokat, egy vendéglőtulajdonost, egy uradalmi intézőt, még egy postamestert is. Az áldozatok száma meghaladta a húsz főt, pontos adatot ma sem tudunk mondani. A gyilkosság-sorozat felderítését a kommunista párt megakadályozta. Palasik Mária: *Félelembe zárt múlt. Politikai gyilkosságok Gyömrőn és környékén 1945-ben*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2010.

⁶ NN 1945–1947. I. kötet. 12. ülés, 1946. január 31. 336–337.

⁷ NN 1945–1947. I. kötet, 26. ülés, 1946. május 3. 865.

egyesületeket, határozottan kijelentette: a kisgazdapárt ezért a rendeletért nem vállalhatja a felelősséget. Erre Drózdny Győző, akkor – már és másnapig még – párton kívüli képviselő bekiabálta: *„Hogyne vállalná! Koalícióban vannak a rémuralommal! Vállalniuk kell a felelősséget!”*⁸

Sok támadás érte a parlamentben a belügyminiszternek a közigazgatásban dolgozók létszámcsökkentését, vagyis a B-lista rendeletet végrehajtó intézkedését, azt, hogy a kommunista-szociáldemokrata többségű bizottságok a politikailag nemkívánatosnak ítélt kisgazda és kisgazda-szimpatizáns tisztségviselőket eltávolítják a közsférából.⁹ A legmarkánsabban Drózdny Győző (akkor már szabadságpárti) képviselő vetette fel a problémát a nemzetgyűlés 1946. július 31-i ülésén, gyakorlatilag a rendelet végrehajtása kapcsán kimondta, hogy a magyar demokráciát a „törpe kisebbséget jelentő Magyar Kommunista Párt abszolutisztikus párturalma fenyegeti.”¹⁰

1946. október 25-én a kormánynak az államháztartás vitelére adandó felhatalmazás sürgősségi tárgyalásán Erdei István szociáldemokrata képviselő miközben arról beszélt, hogy a kormányzatnak biztosítania kell a politikai demokráciát, Nagy Vince közbe kiabált: *„De nem a kisebbség diktatúráját!”* Justus Pál erre azzal replikázott: *„A demokraták demokráciáját!”*, de Nagy Vince folytatta: *„Az egész nemzet demokráciáját!”*¹¹

⁸ NN 1945–1947. II. kötet. 40. ülés, 1946. július 23. 322. Másnap, 1946. július 24-én jelentette be Sulyok Dezső, hogy a Szövetséges Ellenőrző Bizottság engedélyével a Magyar Szabadság Párt parlamenti frakciója megalakult.

⁹ A B-listázás során százezer embert bocsátottak el állásából, a közigazgatás megbénult. Gyarmati: *A Rákosi-korszak*, 76–77.

¹⁰ NN 1945–1947. II. kötet. 45. ülés, 1946. július 31. 662–669.

¹¹ NN 1945–1947. IV. kötet. 70. ülés, 1946. október 25. 208.

1946. december elején, a szövetkezeti törvény parlamenti vitáján a kisgazdapárti Kerék Mihály azt feszegette, hogy a szövetkezeti életnek nem vált javára a pártpolitikai harcokba történő belesodródás. Rosszallását fejezte ki, hogy a szövetkezeteken belül is kiéleződtek a pártellentétek, mivel a tagok különböző pártokhoz tartoztak. Helytelenítette, hogy a szövetkezeti tagok a gazdasági tevékenység helyett azon vitatkoztak, melyik párt befolyása érvényesüljön a szervezetben. Szerinte ennek kétféleképpen lehet kihúzni a méregfogát. Vagy új alapokon kell megszervezni a szövetkezeteket, vagy meg kell várni, míg a politikai csata eldől, és akkor már a szervezeten belül is megszűnik a pártok közötti viaskodás. Erre valaki a szabadságpártból bekiabálta: „*Akkor diktatúra van!*” Kerék Mihály erre reagálva kifejtette: „Ez azonban a demokráciában soha nem következhetik be. Egyik vagy másik párt megszerezheti a többséget, de mindig lesznek kisebbségi pártok, a politikai küzdelem tehát tart és folytatódik egészen a világ végezetéig. Hiú reménység arra várni, hogy valamelyik párt felülkerekedik – hangsúlyozom, a demokratikus rendszerben – és végleges helyzetet teremtsen, s így automatikusan kiküszöböli a szövetkezetekből a pártpolitikai elemet. (*Úgy van! a kisgazdapárton.*) Nem várhatjuk meg tehát a politikai küzdelem végét, és ennek a politikai küzdelemnek a végét jelentő egypárt-rendszert, mert hátha mégsem következik be, hanem előbb kell rendet teremteni a szövetkezetek portáján.”¹² Nincs más megoldás – ajánlotta –, mint semlegesíteni a szövetkezeteket a pártoktól. Másnap ugyanebben a vitában a szabadságpárti Lévy Zoltán felhívta a figyelmet, hogy „irányított

¹² NN 1945–1947. IV. kötet. 75. ülés, 1946. december 5. 473–474.

gazdálkodás, születési és pénzarisztokrácia által irányított gazdasági diktatúra helyébe egy jelszavakkal operáló és a világnézeti doktrínákat az egyénre, a vállalkozókra, a kis egyedekre ráerőszakoló pártpolitikusoknak nepotizmussal és bürokráciával súlyosbított és a pártérdek által irányított gazdasági diktatúrája kerül.” Mire Némethy Jenő (MSZP) közbekiabálta: „Ez készül!”¹³

1946. december 10-én Bajcsy-Zsilinszky Endréné (FKGP) napirend előtti felszólalásában arról beszélt, hogy a koalíción belül elhúzódó belpolitikai válság mennyire aggasztja az asszonyokat. Kifejtette, hogy a magyar nők nem tettek szert a politikai ravaszkodásban gyakorlatra, ezt egyelőre ösztönnel pótolják, s hogy ezek mennyire kifinomultak, hogy mennyire le tudják mérni egy-egy állásfoglalásuk politikai súlyát, azt az elmúlt választás eredménye bizonyítja, amelyet szerinte „mi magyar asszonyok és lányok döntöttünk el.”¹⁴ Majd szólt arról, hogy a magyar nők tudják, a parlamentáris államformák demokráciában szólásszabadságot biztosítanak, a pártoknak pedig vigyázni kell mind a parlament, mind a parlamentarizmus tekintélyére. Ehhez hozzátette: „Vigyáznunk kell nekünk, magyar asszonyoknak külön is, mert ha lejárátjuk a parlamentarizmus tekintélyét, anarchia vagy dik-

¹³ NN 1945–1947. IV. kötet. 76. ülés, 1946. december 6. 549–550.

¹⁴ Ezzel a képviselő az 1945. november 4-i nemzetgyűlési választásokon a női választók által a győztes kisgazdapártra leadott szavazatok számára utalt. Az 1945. évi választójogi törvény alapján 5 167 180 személyt vettek fel a választói névjegyzékbe, közülük 2 880 249 volt nő, vagyis az a helyzet állt elő 1945-ben, hogy a női választók száma mintegy 600 ezerrel haladta meg a férfiakét. Balogh Sándor: Szabad és demokratikus választás – 1945. In: Földes György – Hubai László (szerk.): *Parlamentari képviselőválasztások 1920–1990*. Politikatörténeti Alapítvány, Budapest, 1999. 228.

tatúra következik. (*Úgy van! Úgy van! a kisgazda- és a szabadságpárt soraiban. – Taps a szabadságpárton.*)¹⁵

1947. február 7-én az ún. köztársaság-ellenes összeesküvés témája borzolta a kedélyeket a parlamentben. Vásáry József (MSZP) a kommunista Révai Józseffel történt szópárbaj közben azt találta mondani: „A nemzetnek megvan a joga, hogy azt a politikai felfogást kövesse, amelyet felvilágosítva, szabad akaratából választ, mert ez a demokrácia, ha pedig akarata ellenére kényszerítenek rá terrorral egy akaratával ellenkező politikai rendszert, ez diktatúra, ebből pedig a magyar nemzet nem kér, még Révai József kedvéért sem. (*Úgy van! Úgy van! Taps a kisgazda- és a szabadságpárt oldalán. – Felkiáltások a kommunista párt soraiból: Tapsoljanak!*)”¹⁶

Néhány nappal később az 1946/47-es év költségvetési vitája során Drózdý Győző (MSZP) azt találta mondani, hogy a rendszer, amiben élnek, az egy „Mixed system”, amit azzal indokolt: „formailag demokrácia vagyunk, a valóságban pedig egy törpe kisebbség kíméletlen diktatúráját nyögi ez az ország”.¹⁷ Ugyanebben a vitában egy másik szabadságpárti képviselő, Jármay Gyula a következőképpen utasította vissza a pártját lefaszisztázó munkáspárti vádakát: „T. Nemzetgyűlés! Jól tudjuk, vagy aki nem tudja, az ne használjon ilyen kifejezést; [...] fasiszta az, aki a diktatúra híve, aki a korporációs rendszer híve, aki nem vallja az emberi jogegyenlőséget, (Nagy Vince [MSZP]: *Úgy van! – Andics Erzsébet [MKP]: És a burzsoázia bérence!*) és aki az emberi szabadságjogokat nem fogadja el, és nem fogadja

¹⁵ NN 1945–1947. IV. kötet. 77. ülés, 1946. december 10. 571–572.

¹⁶ NN 1945–1947. V. kötet. 92. ülés, 1947. február 7. 159.

¹⁷ NN 1945–1947. V. kötet. 93. ülés, 1947. február 11. 305.

el a demokratikus lét alaptörvényeit. (*Úgy van! Úgy van! a szabadságpárt oldalán.*) Mi, akik a demokrácia legfőbb alkotását, a magyar demokrácia ez ideig legszebb termékét az 1946: I. törvénycikkben látjuk, akik minden tekintetben az emberi jogegyenlőség és szabadság elvi álláspontján állunk, (*Úgy van! Úgy van! a szabadságpárt oldalán.*) akiknek egyetlen gondolatunk van, az, ami a kisgazdapárt központjában ki volt írva és talán még ma is ki van írva, (*Felkiáltások a szabadságpárt oldalán: Már lesztek!*) hogy soha többé diktatúrát, mi, akik ezt valljuk, (*Apró Antal [MKP]: Ki van-nak zárva!*)¹⁸ nem vagyunk fasisztáknak és reakciósnak nevezhetők még akkor sem, ha a demokráciáról vallott elképzeléseink mások, mint az igen t. túlsó oldalnak.” Jármay provizórikusnak tekintette a népbíróságokat és az egész politikai rendszert. Erre a kommunista párti Rudas László bekiabálta: „Önök is provizórium?” Ezt egy éles szóváltás követte a szabadságpártiak és Rudas között. Nagy Vince Rudas kérdésére azt válaszolta: „Majd meglátjuk, ki az: önök, vagy mi. Ezt majd az idő el fogja dönteni. Nem tudhatjuk!” Míg a szintén szabadságpárti Felvinczi László hozzátette: „Ha diktatúra jön, megszűnünk, ez természetes!”¹⁹ Ezután Jármay azt hangsúlyozta, hogy a diktatúrának és a totalitárius rendszernek jellemzője az egypártrendszer, és pártja nem szeretné, hogy „itt olyan pártok legyenek – nem a programjukra, hanem a metodikájukra gondolok –, amelyek államot

¹⁸ A bekiabáló Apró Antal arra utalt, hogy 1946. március 12-én a Baloldali Blokk nyomására húsz képviselőt kizártak a kisgazdapártból, egyet pedig megkértek, hogy lépjen ki. A kizártak többsége – mint fentebb említettem, Sulyok Dezső vezetésével – megalapította a Magyar Szabadságpártot.

¹⁹ NN 1945–1947. VII. kötet. 117. ülés, 1947. március 28. 315., 322.

képeznek az államban, (*Úgy van! Úgy van! a szabadságpárton*) amelyek öncélúak, amelyek önálló testként mozognak ennek a nemzetnek a szervezetében. (*Úgy van! Úgy van! a szabadságpárton.*)”²⁰

Az elhúzódozó költségvetési vitában Futó Dezső egy alkalommal a *Kis Újság*ot idézte, mi szerint „a diktatúrának, a totalitásnak és a csoporturalomnak a veszélyét idézi fel az is, ha a nyomdászok dönthetnek afelől, megjelenhet-e valamelyik újság vagy más nyomdatermék vagy sem” – ezzel a szabadságpárt lapjának, *A Holnap*nak a megszüntetésére utalt.²¹ Emiatt különben már Sulyok Dezső is tiltakozott az 1947. március 29-i napirend előtti felszólalásban, részletezte *A Holnap* című napilap megjelenése körül tapasztalt vizsszásságokat. Beszámolt arról, hogy pártja napilapja 1947. március 15-én jelent meg a SZEB és a Magyar Kormány engedélyével. Hangsúlyozta, hogy az addig eltelt két hétben a lapnak egyetlen remittendája nem volt, minden példányt eladtak a 66 000-es példányszámból. Ehhez képest igen meglepődtek, amikor 1947. március 28-án (Sulyok felszólalása előtti napon) a lapot előállító Légrády nyomda két alkalmazottja jelent meg a szerkesztőségben, és közölték a felelős szerkesztővel, hogy a lap állítólagos munkásellenes beállítottsága miatt a nyomdászok nem hajlandók tovább kiszedni a lapot. A munkásellenesség említésénél Sulyoknak az öt nappal korábban Hódmezővásárhelyen elhangzott beszédére²² hivatkoztak. Sulyok szerint a nyomdászok időzítése

²⁰ Uo. 323–324.

²¹ NN 1945–1947. VII. kötet. 119. ülés, 1947. április 9. 387.

²² Sulyok 1947. március 23-án több ezer ember előtt mondott beszédet, ismertette a párt programját, és többek között élesen kritizálta a koalíciós kormányzást, a társadalomra rátelepedő párturalmat, a baloldali pártok

nem volt véletlen, ugyanis a tájékoztatási minisztérium a hó végén rendelkezett a lapok következő havi papírszükségletének az elosztásáról, és így van mire hivatkozniuk, miért nem juttatnak papírt *A Holnap*-nak. Sulyok rámutatott arra, hogy nemcsak Rajk László belügyminiszter, hanem egyik kormány szerv sem talált okot az ellenük történő nyílt fellépésre, nyers terrornak nevezte a történeteket.²³ És valóban, az 1947. március 28-i lett *A Holnap* utolsó lapszáma.

Dénes István párton kívüli képviselő a parlamentarizmussal szemben a pártközi tárgyalásokon hozott megállapodások elvét, valamint módszerét támadta szellemesen és élesen: „T. Nemzetgyűlés! Rá kell azután térnem arra, hogy elérkezett most már annak is az ideje, amiről – azt hiszem – Pfeiffer képviselőtársam beszélt, hogy végre a parlamentarizmust komolyan, száz százalékban valósítsuk meg. Miután ebben a parlamentben a nép széles rétegeinek a képviselői ülnek, ennek következtében nincs semmi értelme annak, hogy ez a parlamenti vita itt csak platonikus jellegű, csak demonstratív értékű legyen. (Rudas László [MKP]: *Mindjárt verekedjünk?*) Nem, t. képviselőtársam. Nekünk verekednünk kell azért, hogy ez csakugyan komoly, valódi, reális parlament legyen, hogy a népképviselő szuverén testülete intézze valóban az ország ügyeit, és kellő ellenőrzést tudjon gyakorolni a kormánnyal szemben. (Milassin Kornél [MSZP]: *Eleget vereksziünk úgyis.*) De a baj az, hogy a nemzetgyűlés elé csak egypár olyan kérdés kerül, amelyet a pártközi értekezleten négy ember vagy hat vezetőember el-

klikkuralmát, a stabilizációkor beállított alacsony béreket, a szélesre tárt agrárrollót. Szerencsés Károly: *A nemzeti demokráciáért. Sulyok Dezső 1897–1997*. Pápa, 1997. 141. *A Holnap*, 1947. március 25.

²³ NN 1945–1947. VII. kötet. 118. ülés, 1947. március 29. 325–329.

intéz és letárgyal. Itt van négyszáz és egynéhány képviselő, négyszáz egynéhány intelligens koponya, ilyen vagy olyan pártállásnak, de mind szellemi, eszmei emberek, akik tudják, mit akarnak, de a képviselteik érdekében. Egyetlenegy képviselőnek sincs itt iniciáló, teremtfő szava, alkotó szava, hanem ami eszébe jut egyik-másik pártvezérnek, hogy mit akar elérni, azt megbeszélik, amikor összeülnek pártközi értekezletre. Hat ember összedugja a fejét, elismerem, okos fejek, csak mégsem olyan okos fejek, mint ennek a 440–460 képviselőnek a feje és mégis csak 12 szem és nem nyolcszáz és megannyi szem. Mégis csak mi, akik itt vagyunk, képviseljük a magyar nép széles rétegeit, és többet tudunk látni, többet gondolkozunk és több van a fejünkben együtvéve, mint annak a néhány embernek ott. És mégis idestova két esztendeje annak, hogy visszavonulnak külön terembe, ott hat ember elhatároz valamit, s akkor mint kész tervvel jönnek ide a nemzetgyűlés elé, s önöknek, képviselőknak, pártállásra való tekintet nélkül jelölniök kell egy-egy embert, aki feláll, aki lojálisan, finom, enyhe, rózsaszín kritikát gyakorolva fölötte, meg kell szavaznia, el kell fogadnia, mert ha valaki meg meri kontrázni, akkor az reakciós, az már fasiszta, az már esetleg titkos összeesküvő. (Milassin Kornél [MSZP]: *Azt már kizárják a pártból.*) Ez így nem mehet, ez nem parlamentarizmus, ez egy enyhe és finom diktatúra. (Pászthory István [MSZP]: *Nem is finom.* – Mónus Illésné [SZDP]: *Nem lehet többé szabad préda sem a demokrácia, sem a parlamentarizmus.* – Zaj. – Milassin Kornél [MSZP]: *A bizottságokban ugyan ez a helyzet.* – Rudas László [MKP]: *Nem tudja a képviselő úr, hogy mi a diktatúra!*) Ismerem azt a formát, hogy pártközi értekezleteken megbeszélnek dolgokat (Mónus Illésné [SZDP]: *Bizottságok is vannak!*), de

a legfontosabb dolog az, hogy mielőtt összeülnek a pártvezérek, mielőtt összedugják a fejüket, hogy megtanácskozzanak valamit... (Kárpáti Antal [SZDP]: *Előzőleg meg kellene önt is hívni?*) Ahogyan mondja, képviselőtársam. Igaza van. Mindenkit meg kellene hívni. Mit gondol, ön nem a nép képviselője? ön is az, a másik is az. (Mónus Illésné [SZDP]: *Mi azokat képviseljük, akik megválasztottak bennünket.*) A helyes eljárás az volna, hogy az egyes pártok tagjai, képviselői vitassanak meg egy-egy kérdést előzőleg, azután kerüljön pártközi konferenciára, nem megfordítva. (Somogyi Miklós [MKP]: *A Dénes-pártban esetleg nem így van!*) T. képviselőtársam, én csak egyet látok, amit eldöntenek hatan a pártközi értekezleten, az jön ide és itt mindenkinek hallgatnia kell, és meg kell szavaznia. Ez nem Parlament.”²⁴

1947 áprilisában a Nagy Ferenc-kormánynak az 1946/47-es év állami költségvetésének végrehajtására adandó felhatalmazásról folyó parlamenti vita messze túlnyúlt a gazdasági ügyeken. Emlékeztetésképpen: két hónappal vagyunk Kovács Bélának, a kisgazdapárt főtitkárának az elhurcolása után, a háttérben pedig már folyik az ún. köztársaság-ellenes összeesküvés per. A parasztpárti Kovács Imre a nemzetgyűlésben azt fejtegette, hogy a kommunista párt „örök mozgásával igyekszik szétbontani a nem kommunista társadalmat demokratákra és reakciósokra, azután a demokratákat »jó« demokratákra és »rossz« demokratákra, a jó demokratákat »kemény« demokratákra és »puha« demokratákra és így tovább; a hóeke állandóan dolgozik, a malom őröl; dinamikus magatartásával, direkt-akcióival, kollektív programjával újabb párthíveket akar szerezni; reménykedik, hogy mind

²⁴ NN 1945-1947. VII. kötet. 121. ülés, 1947. április 11. 504-505.

többen és többen csatlakoznak hozzá. Ez rendben is van, de addig, amíg nem tudja egyedül vezetni az országot, nem biztosítja egyeduralmát, feltétlenül számolnia kell más pártokkal, más erőkkel és más törekvésekkel, s ha valóban az együttműködés híve, akkor tudomásul kell vennie az övétől eltérő véleményeket és elgondolásokat is a politikában.”²⁵ Szavait élénk taps kísérte a szabadságpárt és a pártonkívüliek soraiban, valamint a kisgazdapárt egy részén.

Végül a baloldali képviselők klotúrt alkalmazva rövidítették le a költségvetés végrehajtására adandó felhatalmazásról szóló parlamenti disputát. (A vitát hatvan képviselő 1947. április 18-án írásban beterjesztett indítványára április 22-én lezárták.) Ez a házszabályok szerint azt jelentette, hogy az adott tárgyalási napon kívül már csak egy nap állt a szólni kívánczók rendelkezésére, és beszédidejüket is 15–15 percben maximálták. Az ellenzék nem hagyta szó nélkül a vita befagyasztását. Milassin Kornél (MSZP) például így nyilatkozott: „Rövidre kell szabnom beszédemet, mert az igen t. koalíciós mamuttöbbség nem bírja tovább a kritikát, nem engedi meg az építő kritikát az ellenzék részéről. Az én felfogásom szerint a beszédidőnek ez a megrövidítése mutatja a hatalmi túltengést, a hatalmi gőgöt”. Majd hozzátette: „Kérem különösen a Magyar Kommunista Pártot, vonuljon szépen vissza az ő 17 százalékos arányszámába. Elismerjük, legyenek ők a demokrácia motorja, (*Slachta Margit [pk] gúnyosan: Ökle!*) szívesen elismerjük és elfogadjuk őket motornak, de maradjanak a 17 százalék mögött,²⁶ és ne akarjanak többségi akaratot érvényesíteni Magyaror-

²⁵ NN 1945–1947. VII. kötet. 125. ülés, 1947. április 18. 712.

²⁶ Utalás az MKP 1945. november 4-i választásokon szerzett szavazatainak arányára.

szágon.” Majd egy fordulattal visszatért a beszéde elején felvetett hiányossághoz: „Azért mondtam beszédem elején, hogy szerettünk volna a politikai újjáépítésre a koalíciós kormánytól programot, tervet kapni, hogy megértsék a nép képviselői itt a nemzetgyűlésben és megértse a nép az országban, miért kell ennek így lennie, miért kell a többségi pártnak a kisebbségi párt szerepét játszani. Amikor én felszólalok, akkor őszintén megmondom, tulajdonképpen a többségi párt nevében is beszélek, akár elfogadják ezt, akár nem, mert tizenöt esztendő's benső barátság fűz a független kisgazdapárthoz.”²⁷

Milassint Némethy Jenő párttársa követte, aki arra hívta fel a figyelmet, hogy a hosszúra nyúlt költségvetési vitából és a sok hozzászólásból az egyszerű polgár, a „jámbor adófizető” azt a következtetést vonhatta le, hogy a „nemzetgyűlés igen alapos munkát végzett, alaposan megvizsgálta és korrigálta a költségvetés minden tételét, úgyhogy a magyar nemzetnek kiegyensúlyozott tökéletes költségvetést adott át. Ha azonban a jámbor adófizető megtudja, hogy a nemzetgyűlés egyetlenegy állami autót sem állított le azért, hogy az így felszabaduló pénzből mondjuk száz hadirokkant havonta öt forinttal többet kapjon, hanem változatlanul elfogadta a költségvetés minden tételét úgy, ahogyan azt a kormány benyújtotta, akkor a korábbi gondolatait biztosan megváltoztatja és megkérdezi, hogy miért volt akkor a sok beszéd, a hosszú szöveg és vajon – hogy egy triviális kifejezést használjak – nem volt-e kár a benzinért?” Majd egy csavaros fordulattal így folytatta: „T. Nemzetgyűlés! Innen, az elenzék oldaláról megállapítom, hogy nem értek egyet ezzel

²⁷ NN 1945–1947. VII. kötet. 126. ülés, 1947. április 22. 740–743.

az adófizetővel. Igenis, a nemzetgyűlés a költségvetési vita során jó, hasznos és különösen példaadó munkát végzett. Azt a szót, hogy »példaadó«, aláhúzni kívánom. Ugyanis ebben a teremben, ezek közt a falak között, ha az eredmény nem is mutatkozott nagynak, a módszer, az eljárás teljesen megfelelőnek, teljesen demokratikusnak mutatkozott. Meg kell állapítanom, hogy itt ezek között a falak között az ellenzék szabadon mondhatta el véleményét, kritizálhatott, támadhatott, ez a diszkussziónak, a szabad diszkussziónak ülésterme volt. Amikor ezt megállapítom, meg kell állapítanom azt is, hogy a tiszta demokrácia, sajnos, csak ebben a teremben jelentkezik ebben a formában, és hogy ezen a termen kívül vannak pártok, politikai tényezők, amelyek nem a tiszta demokráciát élik módszereikben, hanem attól igen-igen eltérnek.”²⁸ Némethy nyíltan beszélt arról, hogy a kommunista párt valós célja a diktatúra, eszköze pedig a direkt akció. Ezután rátért a demokrácia különböző értelmezésére: „Aki ma Magyarországon politizál, annak ezeket a tételeket tudomásul kell vennie, vagy le se üljön a magyar demokrácia póker játékasztalához. (Vásáry József [MSZP] gúnyosan: *És aki nem fogadja el, az fasiszta! Ez egész természetes!*) Ezt a megállapítást egyszer már nyíltan meg kellett tenni itt a nemzetgyűlésen, mert maguk, kommunisták, erről nem beszélnek. (Vásáry József [MSZP]: *Miért!*) A taktika ma más, mint ami 1919-ben volt. Most nem mondják azt, hogy »minden a mienk«, most a demokráciáról beszélnek. [...] Megállapítom azonban, hogy amikor ma a demokrácia kalózlóbogója alatt hajóznak, a hajón az iránytű a diktatúra kikötőjére van irányítva. (Vásáry József [MSZP]: *Kis diktátorfiókák!*)”.

²⁸ NN 1945–1947. VII. kötet. 126. ülés, 1947. április 22. 743–744.

Ezután Némethy sorolta azokat az akciókat, amelyeket a kommunista párt a helyi hatalmi harcokban alkalmazott, végül feltette a kérdést: „hol ülnek a fasiszták, melyik oldalon? Joggal mernek-e bennünket vádolni a másik oldalról, hogy mi fasiszták vagy valami neofasiszták lennénk? Ezt a vádat e beismerések, kijelentések és felsorolt tények alapján a szabadságpárt részéről visszautasítjuk, (*Úgy van! a szabadságpárt oldalán.*) mert mi mindig a tiszta demokráciát éltük és a jövőben is a tiszta demokráciát fogjuk élni. (*Mozgás a kommunista párt oldalán.*)”²⁹

A Nagy Ferenc miniszterelnök elleni puccs után, 1947. június 12-én Sulyok Dezső a nemzetgyűlésben elmondott beszédében így jellemezte a hazai állapotokat: „Nem igaz, hogy Magyarországon utcai harcok folynak, csak éppen nincs gyülekezési szabadság sem. Nem igaz, hogy forradalom van Magyarországon – csak éppen nincs sajtószabadság. Nem igaz, hogy felfordulás van Magyarországon; csend van itt és nyugalom, csak éppen nem az élet ütemének megszőkott és kedves csendje, hanem a félelem és terror csendje! [...] Rendőrállammá alakultunk át, valóságos rendőrállammá, ahol a rendőrség befolyása nemcsak a közéletre, hanem az egyes ember magánéletére is elviselhetetlenül ránehezedik és rászűlyosodik.” Ennek ellenére Sulyok akkor még bizakodó volt, együttműködést ajánlott minden demokratikus erőnek: „még meg lehet csinálni a magyar belpolitika összeegyeztetését is, még egy nevezőre lehet hozni a marxista elvi alapon álló tömegeket a nem marxistákkal, még lehet egy olyan szintézist találni, amely forradalmi zökkenők és megrázkódtatások nélkül viszi előbbre ennek az országnak

²⁹ Uo. 744–745.

az életét. Mindenkinek, aki ezt akarja, aki demokráciát akar egyértelmű magyar külpolitikával, felajánljuk szolgálatainkat, segítségünket [...] Aki nem ezt akarja nyíltan vagy álcázva, aki demokratikus köntös alatt diktatórikus törekvéseket követ vagy ilyen törekvések kiszolgálójává adja oda magát, azt nem tudjuk támogatni.”³⁰

Pattantyús-Ábrahám Dezső, a Független Magyar Demokrata Párt képviselője 1947. október elején – már az országgyűlésben – a második Dinnyés-kormány programjának vitáján figyelemre méltó gondolatot vetett fel: „Nem lehet ebben az országban kétféle társadalmi osztályt teremteni: őrzőket és őrzötteket. *(Úgy van! Úgy van! – Taps a magyar demokratapárton. – Parragi György (FMDP): Ki vigyáz az őrzőkre!)* Mert ha ezt fogjuk megvalósítani, akkor nem fogunk itt egyebet találni, mint szuronyos embereket és azokat, akiket becsuknak.”³¹

Supka Géza (PDP) ugyanebben a vitában kritizálta a kormányprogramnak a következő tételét: „a demokrácia szelleme megköveteli, hogy onnan vegyünk el, ahol van”. Ezzel szemben Supka kiemelte, hogy ez nem meghatározása a demokráciának, hanem „ellentétben van a demokrácia elvével”. Supka egymás után sorolta a kormányprogramban található ellentmondásokat. Azzal kezdte, hogy a miniszterelnök azt mondta, a közellátás terén nincs ok különösebb aggodalomra, majd néhány mondattal később arról beszélt, hogy kevés a kenyér, az ország lakosságának a fele ellátatlan. Egy másik helyen Dinnyés miniszterelnök azt mondta, hogy a „demokrácia kötelez a dolgozók életszínvonalának

³⁰ NN 1945–1947. VII. kötet. 129. ülés, 1947. június 12. 854–855.

³¹ ON 1947–1949. I. kötet. 9. ülés, 1947. október 9. 211–223.

emelésére”, valamivel később pedig ez hangzott el: „Az általános színvonalat nem tudjuk a kívánatos mértékben és ütemben emelni, a kenyérgabona-hiány kényszerít, hogy leszállítsuk a fejadagokat.” Megint máshol az szerepel a kormánynyilatkozatban, hogy a „kormány híve a kiskereskedelemnek”, majd pár mondattal lejjebb mindezt cáfolja az az állítás, hogy „összpontosítani kell az áruellátás és áruelosztás irányítását”. Supka állította, nem lehet ugyanazzal a kézzel az áruelosztást központosítani, és a kiskereskedelmet is megvédeni. A kormányprogramot a következő képpel summázta: „valahogyan úgy fest, mint Madách Ember tragédiája, ahol Lucifer tizennégy képen keresztül folyton elrontja, elveszi az ember kedvét az élettől: nem érdemes élni, gyerünk innen stb., és a végén jön a kedves, jó Arany János és hozzáfűzi – hogy mégis valami happy endingje legyen ennek a drámának –, hogy: »Ember küzdj és bízva bízzál!«” Ekkor a szociáldemokraták közül többen bekiabálták: „Ezt Madách írta, nem Arany!”, de Supka Géza felvilágosította őket, hogy „Arany János vállalta »képviselőtárs» Madách Imre kéziratának kijavítását, ő tette ezt hozzá a végén, mert annyira sötétnek érezte az Ember tragédiáját.”³²

Az országgyűlés idején is megmaradt a felhatalmazással rendeleti úton történő kormányzás. Annyi változás történt, hogy mindjárt a ciklus elején több ponton is megváltoztatták a kapcsolódó jogszabályt. Míg eddig a kormánynak közvetlenül az országgyűlésnek kellett bemutatnia jóváhagyásra a felhatalmazással hozott rendeleteket, ezután az országgyűlés politikai bizottságának. A politikai bizottság pedig a rendeletekről az országgyűlésnek a bizottsági tárgyalást kö-

32 Uo. 277–286.

vető legközelebbi ülésen volt köteles jelentést tenni. A törvényjavaslatot 1947 októberében tárgyalta az országgyűlés.³³ A törvényjavaslat parlamenti előadója, Dulin Jenő, az iparügyi minisztérium kiskgazdapárti politikai államtitkára mentegetőzéssel kezdte beszédét, szabadkozott, hogy a felhatalmazás állandó vitát vált ki a parlamentben, „ennél a törvéynél a törvényhozás a maga szuverén törvényhozói hatalmából mindenkor átenged – bár csak átmenetileg – bizonyos részt a végrehajtó hatalomnak. [...] Ezt az átengedést egyesek olyképpen értelmezik, mintha itt az alkotmánynak súlyos sérelme következne be, mintha ezzel a törvényhozás önmagát lekisebbítené, mintha a törvényhozás nem akarna élni azzal a gyönyörű és hatalmas joggal, amelyet a nép ráruházott. Mindez azonban csak az első pillanatban tűnik így fel.” A felhatalmazás szükségét többek között azzal indokolta, hogy a törvényhozás működése a házszabályok miatt nehézkes, szerinte a törvényalkotás még sürgősségi tárgyalás esetén is lassú, ráadásul az országgyűlés nem is folyamatosan ülésezik.³⁴ Ellenzéki oldalról a Demokrata Néppárt főtitkára, Barankovics István azzal utasította vissza a felhatalmazást, hogy a választóktól a képviselők törvényhozásra kaptak megbízást, és „eszük ágában sem volt, hogy a képviselőknek ne törvényhozásra, hanem olyan szervek kijelölésére adjanak megbízást, amely szervek a jogszabályokat ténylegesen megalkotják”. Logikailag vezette le, hogy a parlamentarizmus lényegéhez tartozik az ellenzék részvé-

³³ ON 1947–1949. I. kötet. 11. ülés. 536., Uo. 14. ülés, 1947. október 30. 698–722.; Uo. 17. ülés, 1947. november 11. 872. Az elfogadott törvény: 1947. évi XXVI. tc. a Magyar Köztársaság Kormánya részére rendeletek kibocsátására adott felhatalmazás újabb meghosszabbításáról.

³⁴ ON 1947–1949. I. kötet. 14. ülés, 1947. október 30. 698–703.

tele a törvényalkotásban. A rendeleti felhatalmazással történő kormányzás azonban sokszor kizárja az ellenzékét a törvényalkotásból, és ez sérti a demokratikus elveket. Emlekeztetett a legutóbbi emberöltő parlamenti jelenségeire, amelyek arról tanúskodnak, hogy a demokratikus elvek lecsépülése vagy eljelentéktelenítése végül is a demokratikus formaságok mögé rejtett diktatúrához vezet. Hozzátette: a „diktatúras szándékok rendszerint mindenütt rangrejtve járnak (*Úgy van! a néppárton*) és a rangrejtve járó szándékok sokszor a demokratikus formaságok mögött elég ügyesen tudják egy ideig elbujtatni a diktatúras lényeket. [...] Demokráciában az állami akarati kijelentések a törvényekből, diktatúrában pedig elsősorban a rendeletekből olvashatók ki.”

Barankovics a továbbiakban azzal érvelt, hogy 1946 elejéhez képest a politikai viszonyok stabilizálódtak, már nem lehet a rendkívüli körülményekre hivatkozni, hiszen megfékeztek az inflációt, sikeresen lezajlott a stabilizáció, ratifikálták a békeszerződést, mindezért nincs szükség a kormány rendkívüli hatalommal történő felhatalmazására. Nem támogatta, hogy az országgyűlés politikai bizottsága kezébe tegyék le a kormányrendeletek jóváhagyását, mert az a pártok vezetőiből alakult, tehát hangsúlyozottan politikai szerv, míg a rendeletek megítélése pedig nem pusztán politikai, hanem jelentős mértékben alkotmányjogi kérdés.³⁵

Hat héttel később Lévay Zoltán mint a Független Magyar Demokrata Párt képviselője azt vetette fel, hogy szerencsés volna, ha az „új és fiatal demokrácia valami törvényben vagy deklaráció formájában végre vitathatatlanul megállapítaná a demokrácia fogalmát, amelyet azután elfogadna az ország,

³⁵ Uo. 704–720.

elfogadnák a pártok és mérceként, zsinórmértékül ezt a mindnyájunk által közösen értelmezett demokráciát fogadnánk el bárki demokratikus magatartásának megítélésénél.”³⁶ Maga is kísérletet tett egy tömör definícióra. Eszerint „a demokrácia: a nép uralma vagyis a nemzet tagjainak az uralma és a kisebbség jogainak tisztelete [...] Ahol ennek az egyenletnek, ennek a meghatározásnak bármelyik tényezője hiányzik, tehát például nem a többség, az ország valódi, tényleges, hamisítatlan többsége uralkodik, az már nem demokrácia. Ahol a többség uralkodik ugyan, de nem tiszteli a kisebbség jogait, az sem demokrácia. (*Ilku Pál [MKP]: De inkább ez legyen...*) Még kevésbé demokrácia t. uraim – aki demokratának tartja magát, az el kell hogy ezt fogadja – (*Ilku Pál [MKP]: Kérdés, mit csinál a kisebbség?*) mondom, még kevésbé csúfolható demokráciának az az állapot, ha netalán valahol az történnék, hogy nemcsak hogy nem a többség uralkodik és nem tiszteli a kisebbség jogait, hanem a kisebbség uralkodik és a többség jogait sem tartja tiszteletben. (*Taps a magyar demokratapárton. – Felkiáltások a kommunista párton: Mint a múltban!*)” Lévy Zoltán hozzátette: „A demokráciának azonban nemcsak célkitűzéseiben, hanem eszközeiben is demokratikusnak kell lennie, (*Úgy van! – a magyar demokratapárton.*) mert hiába szónokol valaki az elérhetetlen messzeségben óhajtott, vágyott demokráciáról, ha közben minden cselekedete, életének minden lépése esetleg éppen ezeket a demokratikus elveket tiporja sárba. (*Úgy van! – a kommunista párton. Egy hang ugyanott: Jó lesz megszívlelni!*) Eszközeinkben, intézményeinkben, törvényhozásunkban, tehát mindenben valóban demokrati-

³⁶ ON 1947–1949. II. kötet. 29. ülés, 1947. december 11. 219.

kusaknak kell lennünk”, a parlamentben pedig biztosítani kell, hogy a konstruktív ellenzék is teljesíthesse kötelességét.³⁷ Léway felszólalását bekiabálások kísérték, azonban a felvetése, hogy definiálják a demokrácia fogalmát, süket fülekre talált.

1948 februárjában Zoltán Pál párton kívüli képviselő nagyon óvatos fogalmazással arra a következtetésre jutott, hogy a parlamentben van egy csoport, amely „– talán nem is tudatosan – nem is azért a demokráciáért küzd, amely a köztársaság alaptörvényében le van szögezve, hanem azon túlmenően, a totalitásért, a kollektivitásért, esetleg átmeneti diktatúráért. (*Felkiáltások a kommunista párt soraiban: Honnan szedi ezeket?*)”³⁸

Az 1947 és 1949 közötti ciklusban utoljára érdemben az 1948. április 27-i ülésnapon került szóba a diktatúra fogalma. Pócza Lajos párton kívüli képviselő a kormány részére a rendeletekkel történő kormányzáshoz adandó felhatalmazásról szóló vitában azt vetette fel, szeretné, ha tisztáznák: „ha valaki más véleményen van, mint a kormányzat, vagy egyes politikai pártok, az még egyáltalán nem jelenti azt, hogy a reakció szolgálatában áll. (*Úgy van! Úgy van! a néppárton. – Közbeszólás ugyanott: Sőt ellenkezőleg!*) A demokrácia az egész népnek a kormányhatalmi gyakorlásában való részvételi jogát jelenti. (*Úgy van! Úgy van! a néppárton.*) Ezt egyetlen párt sem sajátíthatja ki magának, (*Slachta Margit [KNT]. Mert akkor diktatúra!*) mert nem bizonyos párthoz vagy pártokhoz való tartozás jelenti a demokráciát. (*Úgy van! Úgy van!*) Amint ezt bármelyik párt önmagának sajátí-

³⁷ Uo. 220–222.

³⁸ ON 1947–1949. II. kötet. 43. ülés, 1948. február 11. 872.

taná ki, és csak azt tartaná demokratának, aki az ő pártjához tartozik, abban a pillanatban nem lehetne demokráciáról beszélni, hanem diktatúráról. A kritika – még az erős kritika is – feltétlenül az újjáépítést és a haladást szolgálja. Mindenki, aki erősnek érzi magát, feltétlenül el kell hogy bírja a kritikát; így a kritika építő kritikává válik.”³⁹

Nemcsak a parlamentben a képviselők, hanem az utca népe is érzékelte, hogy a demokrácia talaja igencsak ingoványos. B. Péter kecskeméti gazdálkodó 1947 tavaszán egy kiskgazdapárti népgyűlésen a következőket mondta: „A mai politikai rendszer nem demokratikus, mert egy maroknyi kisebbség akarja rákényszeríteni akaratát egy más pártállású többségre. [...] A mi demokráciánk olyan, mint egy homokos, vizes talajra emelt épület, előbb-utóbb összeomlik.” B. Pétert a budapesti népbíróság ötévi börtönre és vagyona felének elkobzására ítélte államellenes izgatás miatt, a Népbíróságok Országos Tanácsa a büntetést egy év és négy hónapi börtönre mérsékelte.⁴⁰

N. Balázs kiskunfélegyházi gazdálkodó sem járt jobban, két év börtönnel és egy hold föld elkobzásával sújtották egy magánbeszélgetés során 1949 februárjában elhangzott szavaiért: „A kommunisták mindig azt hirdetik, hogy mindent adnak, én pedig azt látom, hogy mindent elrabolnak. Azok a kommunisták, akiket kitüntetnek, megdicsérnek, meg az élmunkások és mintagazdák, azok a legnagyobb marhák, mert azok sokat termelnek, hogy azzal támogassák a demokráciát. [...] Olyan diktatúra van Magyarországon, amilyen piszkos diktatúra még sosem volt.” A NOT az ítéletet

³⁹ ON 1947–1949. IV. kötet. 63. ülés, 1948. április 27. 68.

⁴⁰ MNL OL XX-4-b 78. d. Elsőfokú ítélet: 1947. október 22., másodfokú: 1948. december 21.

1950. február 25-én jóváhagyta.⁴¹ Ennyiben igazolta az idő a – korábban idézett – szabadságpárti képviselőt, Némethy Jenőt, aki azt konstataálta, hogy csak a parlamentben szabad a diszkusszió. Ám ez 1949-től kezdődően ott is a végét járta.

⁴¹ MNL OL XX-4-b 113. d. Elsőfokú ítélet: 1949. december 9.

PETRÁS ÉVA

A nemzeti kommunizmus egy polgári olvasata

Kovrig Béla szociológus kommunizmusképe

A pályátv

Kovrig Béla a világháborúk közötti Magyarország jeles szociológusa és szociálpolitikusa volt, akinek neve szorosan összefonódott a magyar kereszténydemokrácia történetével is.

Kovrig 1900. április 8-án született Budapesten, erdélyi gyökerű örmény-magyar család gyermekeként.¹ Pályafutása a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem államtudományi és jogi doktori fokozatának megszerzésével kezdődött 1920-ban, illetve 1921-ben. Utána a berlini *Hochschule für Politik*on, valamint Párizsban a *Sorbonne*-on és az *École des Sciences Politiques*-on hallgatott előadásokat.² Hazatérve 1923-tól Bethlen István miniszterelnök személyi titkáráként,

¹ Családja az örmény Kovrigok leszármazottja. Ősei a 17–18. század folyamán települtek Erdélybe. Vö. Kerekes Jenő: Kovrig Béla. In: Somai József (szerk.): *Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás múltjából*. II. kötet. Romániai Magyar Közgazdász Társaság, Kolozsvár, 2004. 263.

² Borbély István: *Kovrig Béla társadalompolitikája. Szociálpolitikai hivatás*. In: Babóthy Ferenc (szerk.): *Félbemaradt reformkor. Miért maradt el az ország keresztény-humanista megújítása?* Detti, Róma, 1990. 359–367.

majd a miniszterelnökség nemzetiségi és kisebbségi osztályán fogalmazóként dolgozott. Egyidejűleg a *Társadalompolitika* és a *Munkaügyi Szemle* című lapok szerkesztőjeként is tevékenykedett. 1927-től a Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium munkatársaként behatóan foglalkozott a szociális biztosítás ügyével, majd az Országos Társadalombiztosítási Intézet (OTI) aligazgatója lett. Az öregségi és rokkantsági biztosításról szóló 1928. évi XL. törvény³ egyik kidolgozójaként áttekintette a társadalombiztosítás helyzetét, az európai szociálpolitikai tendenciákat, és azokat Magyarország viszonyaira alkalmazta. Az 1930-as évek második felétől politikusi pályája is felfelé ívelt: Imrédy Béla miniszterelnök 1938-ban felkérte a Miniszterelnökség akkor alakuló új ügyosztálya, az V. Társadalompolitikai Osztály vezetésére.⁴ Emellett ő állította össze a mezőgazdasági öregségi biztosításról szóló törvényjavaslatot, amelyet az országgyűlés az 1938. évi XII. törvényként cikkelyezett be.⁵ Miután Teleki Pál miniszterelnökként a Társadalompolitikai Osztályt beolvasztotta a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumba, Kovrig a Nemzetpolitikai Szolgálat létrehozásában mint annak kijelölt vezetője vett részt. Teleki halála után a Nemzetpolitikai Szolgálat is megszűnt, ő pedig a kolozsvári egyetem dékánja, majd rektora lett. A kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem utolsó, 1940–1944 közé eső időszaka Erdély és az erdélyi magyar tudományosság szempontjából külön-

³ 1928:XL. tc. „az öregség, rokkantság, özvegyesség és árvaság esetére szóló kötelező biztosításról.” A törvény teljes szövege elérhető: 1000 év törvényei. www.complex.hu/1000. (Letöltés ideje: 2017. június 25.)

⁴ Hámori Péter: Kísérlet egy „propagandaminisztérium” létrehozására Magyarországon. A Miniszterelnökség V. Társadalompolitikai Osztályának története 1938–1941. *Századok*, 1997/2. 356–357.

⁵ Hámori Péter: Uo. 360–361.

nösen fontos és eredményes volt.⁶ Kovrig kolozsvári kinevezéséig csak Budapesten volt szociológiai katedra, ezért a magyar tudománytörténet egésze számára is jelentősége van annak, hogy kolozsvári munkásságán keresztül új helyszínnel gazdagodott a magyar felsőfokú oktatásban a modern társadalomtudományos képzés.

Kovrig azonban nemcsak szociálpolitikus és egyetemi tanár volt, hanem kiemelkedő tudós is, az 1920-as évek óta folyamatosan publikált. Olyan – sok szempontból úttörő – művek fűződnek nevéhez, mint az összehasonlító megközelítést alkalmazó *A munka védelme a dunai államokban*⁷ vagy a *Szociálpolitika*⁸ című elméleti áttekintő mű, továbbá több más kötet, illetve folyóiratcikkek és tanulmányok sokasága.⁹ Tudományos munkásságában különleges jelentősége van *Magyar társadalompolitika (1920–1945)* című művének, amely a Horthy-kor szociálpolitikai gondolkodásának és jogalkotásának összegző-elemző értelmezését nyújtja. Ebben szerzője egy merőben új programot, a háború után útjára induló magyar kereszténydemokrata gondolkodás szociális

⁶ Incze Miklós: Magyar történet- és társadalomtudományi műhelyek a kolozsvári magyar egyetemen (1940–1949). In: *Erdélyi Múzeum*, 59. köt. 1997/3–4. füzet.

⁷ Kovrig Béla: *A munka védelme a dunai államokban*. Minerva Nyomda, Kolozsvár, 1944.

⁸ Kovrig Béla: *Szociálpolitika*. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1936.

⁹ Ezeken kívül Kovrig Béla legfontosabb kötetei: *Az új Oroszország: 1917–1926*. Franklin, Budapest, 1926.; *Az antiszociális áradattal szemben*. Athenaeum Nyomda, Budapest, 1930.; *A magyar szociálpolitika igaza a liberális és szocialista eszmerendszerek küzdelmében*. Wodianer, Budapest, 1932.; *Fasizmus – hitlerizmus: új államfelfogások – társadalmi szemlélet és politika*. Városi Nyomda, Szeged, 1934.; *Korfordulón*. Egyetemi Nyomda, Budapest, 1940.; *Nemzeti kommunizmus és Magyarország. Egy eszme története*. Szerk. Petrás Éva, Barankovics István Alapítvány – Gondolat Kiadói Kör, Budapest, 2016.

programját is megfogalmazta.¹⁰ Kovrig különböző szerepvállalásait ugyanis alapvetően meghatározta katolikus hite és az, hogy az 1930-as évek reformkatolikus közéleti szereplőinek egyikeként tevékenykedett. Így nem csodálkozhatunk azon, hogy 1943. augusztus 23-án kulcsszereplője lett annak az Apor Vilmos győri püspök által összehívott megbeszélésnek, ahol az 1944 őszén útjára induló Kereszténydemokrata Néppárt előzményének tekinthető, Katolikus Szociális Népmozgalom nevű szervezet megalapításáról döntöttek.¹¹ Kovrig harcolt a szélsőjobboldal magyarországi előretörése ellen, németellenes politikai-közéleti körökkel tartott kapcsolatot és a világháború során részt vett az antifasiszta ellenállásban.¹² Miután Serédi Jusztinián hercegprímás engedélyezte katolikusok részvételét is a kommunistákkal együtt tevékenykedő Magyar Frontban, Kovrig ennek működésében tevékeny részt vállalt: röpcédulákat nyomtatott és terjesztett, embereket bújtatott.¹³ Fontos szerepet játszott a Kereszténydemokrata, majd Demokrata Néppárt indulása körüli eseményekben is. 1944–1945 telén maga is bujkálni volt kénytelen, de már 1945 januárjában a munka újrafelvételére jelentkezett a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban. Egy ideig itt, majd az Újjáépítési Minisztériumban

¹⁰ Új kiadása: Kovrig Béla: *Magyar társadalompolitika, 1920–1945*. Szerk., jegyzetek és utószó Petrás Éva. Gondolat Kiadó, Budapest, 2011. Kovrig életrajzát először a *Magyar társadalompolitika* utószava számára állítottam össze. Uo. 317–336.

¹¹ Gergely Jenő: A Kereszténydemokrata Néppárt előtörténete. *Műhely*, 1984/3. 3–21.

¹² Szecskó Károly: Kovrig Béla feljegyzése a II. világháború alatti ellenállói tevékenységéről. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 2008/3–4. 99–102.

¹³ László T. László: *Egyház és állam Magyarországon, 1919–1945*. Szent István Társulat, Budapest, 2005. 268–274.

dolgozott. Később a Műszaki Egyetemen, majd az Agrártudományi Egyetemen, végül 1947-től az egri székhelyű Magyar Katolikus Állam- és Jogtudományi karon – közkeletű nevén: az egri Jogakadémián – oktatott.

Magyarországi munkássága

A két világháború között Kovrig Béla nézeteit alapvetően meghatározta az, hogy katolikus közéleti szereplőként tevékenykedett. Noha saját gondolkodásában nyomon követhető az elmozdulás – a klasszikus konzervativizmustól a korporatizmust preferáló reformkonzervatív irányba, majd az 1940-es években már a modern kereszténydemokrácia képviselője –, kitartott a keresztény világnézet, a nemzeti gondolat és a szociális igazságosság hármasság mellett. E pozícióból vizsgálta és értékelte a marxizmust, a munkás- és szakszervezeti mozgalmat, a kommunista eszmék 20. századi alakulását, a Szovjetunió és a magyar kommunizmus történetét is.

Az *új Oroszország* című, 1926-ban megjelent munkájában „a bolsevik köntösbe öltözött Oroszország”-ként definiált Szovjetunió politikájában mutatta fel az Európa felé irányuló orosz expanziós törekvések folytonosságát. „...[Az] új Oroszország támadásának lendületétől, expanzív erejétől függ a latin-germán civilizáció sorsa, a mi sorsunk.” – írta. Magyarország számára azért fontos ennek tudatosítása, „[h]ogy megismerjük azt a rendszert, amely nemzeti egyéniségünket, sőt pusztán létünket is megsemmisüléssel fenyegeti, hogy belepillanthassunk azokba a mélységekbe, amelyhez a »világmegváltó« politika vezet, végül, hogy megismerjük annak a hatalomnak gazdasági felkészültségét,

termelési, pénzügyi eredőjét, amely a bolsevik ideológia harcos hordozója...”¹⁴ Kötetében ezután a „szlavofil imperalizmus” és a „cári angolelles gazdasági imperializmus” örököseként tekintett a Szovjetunióra, amelyet mint „proletár-kapitalizmust” jellemzett, olyan társadalmi-gazdasági rendszerként, „amelynek irracionális összefüggéseibe hol erőszakosan, hol ideológusok agyában fogant normákkal időnként az államhatalom otrombán beavatkozik.”¹⁵ Végiglemezte a szovjet gazdaságpolitikát a hadikommunizmustól kezdődően a NEP-en át saját jelenkoráig, ezeken belül pedig a munkások társadalmi és gazdasági helyzetét, életszínvonalát, valamint – szűkebb szakterületének megfelelően – a társadalombiztosítás rendszerét. A vizsgálatból levont következtetése szerint „a munkások és parasztok kormányzata alatt az orosz városok munkásainak helyzete a cárizmus alatti munkásviszonyokhoz képest mitsem javult, sőt, ami a vidéki, belpolitikailag kisebb jelentőségű munkásréteget illeti, az ahhoz tartozók életszínvonala az 1913. évihez viszonyítva lényegesen süllyedt.”¹⁶ Végül így összegez: „Háborúban a direktóriumok, a szovjetek hatalmát csak anarchia, vagy – győzelem után – egyeduralom válthatja fel. [...] Ez az út a bolsevizmus útja, amely anarchia és eszeveszett centralizmus, szindikalizmus és etatizmus, szocializmus és kapitalizmus, termelési és fogyasztási válság szakadécai között vezet.”¹⁷ Ezekből a jelenségekből arra következtetett, hogy Lenin halála után az „Új Oroszország” előtt az expanzió hagyományos orosz útja áll majd, s civilizációk összeütközését

¹⁴ Kovrig Béla: *Az új Oroszország*. I. m. 4.

¹⁵ Uo. 372.

¹⁶ Uo. 341.

¹⁷ Uo. 388.

prognosztizálta: „Róma bukása után a vandálok pusztították végig az antik kultúra szent földjeit. A jelen barbárai Európa kapujában állnak, London bukására várnak, hogy a Nyugat meghasonlott fiaival együtt letiporják a nemzeti kultúrák szellemével táplált európai civilizációt.”¹⁸

Kovrig mint a szociális kérdés megoldása iránt elkötelezett társadalomtudós egész életében figyelemmel kísérte a Szovjetunióban zajló társadalmi folyamatokat, azonban célja túlmutatott a proletárállam viszonyainak vizsgálatán: voltaképpen a magyar társadalom előtt álló kihívások és lehetőségek foglalkoztatták. 1945 előtti munkáiban – katolikus társadalomtudósként – a hivatásrendiségben megfogalmazott organikus társadalomfelfogást tekintette Magyarország számára is ideálisnak: „Csak az lehet jó társadalmi forma, amelyet a társadalom – miként csiga a maga házát – saját természetétől, erejéből, tulajdon lényegéből alakít ki” – írta 1940-ben, *Korfordulón* című művében.¹⁹ A Szovjetunió gazdasági és társadalmi berendezkedése és politikája mint a katolikus társadalmi tanításból kibomló, elsősorban az 1930-as években és a világháború időszakában preferált hivatásrendi társadalom pandantja került Kovrig figyelmének homlokterébe.

Az 1941-ben íródott *Embersors a szovjetéletben* című könyvében tehát tovább rajzolta a Szovjetunióról időközben kibővült tudása alapján a már előzőleg kialakított képet. A Szovjetuniót ezúttal „roppant laboratóriumként” láttatta.²⁰ Mint írta: „Társadalmi kísérletet csak az valósíthat meg, aki számos embertársával sokszor, gyakran és tartósan kísérletezhet. [...] Politikai hatalom nélkül tehát erre nin-

¹⁸ Uo. 390.

¹⁹ Kovrig Béla: *Korfordulón*. Egyetemi Nyomda, Budapest, 1940. 362.

²⁰ Kovrig Béla: *Embersors a szovjetéletben*. Athenaeum, Budapest, 1941. 10.

csen lehetőség. Hatalomra kell tehát szert tenni, meg kell hódítani az államot, hogy ennek birtokában zavartalanul lehessen kísérletezni az állam minden polgárával. [...] Még a marxizmus tanítványai sem voltak hajlandók bevárni azt a történelmi pillanatot, amikor mesterük tanítása szerint, a társadalmi fejlődés belső logikája értelmében megvalósul reményeik tárgya, az ember anyagi boldogulását elősegítő osztálymentes társadalom. Ehhez a ma állama kellett: a mindinkább totálissá váló, az élet minden rezdülésébe avatkozó, az összes társadalmi élet megnyilatkozásokat szabályozó állam.”²¹ Ezután részletesen bemutatta a kolhozosítást, a munkások sorsát mint „ipari jobbgyságot” elemezte, írt az „orosz nő kálváriájáról” (ti. az emancipáció felemás eredményeiről), majd a „szerelem a bolsevizmusban” cím alatt a keresztény erkölcs fellazulását, illetve a családok szétesését tárgyalta, amelynek következménye az általa „emberordasoknak” nevezett elhagyott gyermekek sokaságának létrejötte. A Magyarország hadba lépése utáni légkörben saját félelmeit így szólaltatta meg: „Az apró emberordasok immár felnőttek. Az elhagyott gyermekek ma a vörös hadsereg (sic!) tagjaiként harapnak embertársukba, skalpolnak és mészárolnak ott, ahol a társadalom kivetettjeiként az emberiséggel szemben megbosszulhatják gyermekkoruk, fiatalságuk minden gyötrelmét. A Komszomolban nevelt fanatikuskok, az iskolák tanulósejtjeiben eldurvult hatalmaskodók, a férfivá izmosodott, elvadult kóbor gyermekek, ma a Vörös Hadseregbe terelve élik ki minden pusztító szenvedélyüket.”²² Sztálin mellett Lenin ekkorra már ördögi tulajdon-

²¹ Uo. 9–10.

²² Uo. 72.

ságokat öltve szerepel írásában, miközben Sztálin jellemzése is komoly félelmeket tükröz. „Leninnél legalább szellem volt, ha mindjárt a szellemi erők tagadásának a szelleme. Mágijával sokszor az illúziók fényével övezte a forradalom máglyáit és egy történelmi pillanatra ezzel eltakarta hekatombáit. Utóda, Sztalin (sic!) azonban csak szellemtelen és nem szellemellenes. Az ideológia nála elenyészik, az illúziók elillannak, eszme, gondolat, varázslat nem Sztalin fegyvere. Övé az öncélú szervezet, az önkielégítő hatalmaskodás, az önmarcangoló terror. A szellem azonban még a szellem tagadásának szelleme is, ha pillanatnyilag gyengébb is, tartósan veszélyesebb. Ezért volt a világra vészt hozóbb Lenin, mint a húsnak, az izomnak, a vérnek lomha mozgatója, a georgiai kolosszus, Sztalin.”²³ Mérlegelve, hogy mit nyert, illetve mit veszített a munkásság a proletárdiktatúrával, Kovrig elismerte az állandó munkaalkalmat, a fejlettebb egészségügyi gondozást, az olcsó tömegszórakoztatást és „a nép nevében gyakorolt uralom illúzióját”. A veszteségek közé sorolta azonban a szakszervezkedés szabadságának megszűntét, a klasszikus családmodell szétesését, a szabad költözködés és munkahely-változtatás ellehetetlenülését és az orosz értelmiség legjavának elvesztését.²⁴ Konklúziója pedig az, hogy „[a] bolsevizmus megsértette [...] az isteni és az emberi erkölcsi törvényeket és ezért kollektívizmusának nem tudott emberi értelmet adni. Márpedig az emberség, a humánus minden emberi intézmények egyetlen biztos alapja. Embertelenül az embert nem lehet boldogítani. Ez a bolsevizmus tanulsága.”²⁵

23 Uo. 102.

24 Uo. 119.

25 Uo. 124.

Disszidálás az ÁVO szorításából

Kovrignak ezek az írásai és következtetései akkor kerültek elő ismét, amikor 1946 szeptemberében a Magyar Államrendőrség Politikai Rendészeti Osztályának közegei egy igazoltatást követően az Andrássy út 60-ba kísérték. Az államvédelmi szervek által készített jelentések szerint két hónapon át puhatolózta utána, beszerezték könyveit, írásait, köztük a fentebb idézetteket is, és ezek alapján – az antifasiszta ellenállásban való tevékeny részvétele ellenére – „a magyar nemzet kárára elkövetett háborús és népellenes cselekedettel” vádolták meg.²⁶ A kihallgatás-széria végén pedig „pressziós alapon” beszervezték. Kovrig ezt követően két éven át – emigrálásáig – „Bihari” fedőnéven jelentéseket adott elsősorban a magyar egyházpolitikai élet eseményeiről, illetve egyes katolikus közéleti személyiségekről.²⁷ Az egyházi vonalon 1946-ban még nem nagy biztonsággal mozgó politikai rendőrségnek Kovrig valóban kimerítő információtömeggel szolgált. Az egyes emberekről szóló jelentései azonban egy-két kivételtől eltekintve nem tartalmaznak negatív információkat. Jelentéseinek oldalain a katolikus közélet alakjai példás életű, feddhetetlen embe-

²⁶ ÁBTL 3.2.4. K-384/1. 19.

²⁷ A témáról lásd: Tabajdi Gábor – Ungváry Krisztián: *Elhallgatott múlt – a pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon, 1956–1990*. Corvina – 1956-os Intézet, Budapest, 2008. 193–200.; Petrás Éva: *Menekülés az emigrációba. Kovrig Béla kereszténydemokrata szociálpolitikus és az állambiztonság*. In: Gyarmati György – Palasik Mária (szerk.): *A Nagy Testvér szatócsboltja. Tanulmányok a magyar titkosszolgálatok 1945 utáni történetéből*. Budapest, ÁBTL – L'Harmattan, 2012. 245–262. Legújabbban: Kurecskó Mihály: *Dekonspiráció az „egyházi reakcióban” – Egy beszervezés története Kovrig Béla, az áldozat szemszögéből*. *Archivnet*, 2017/3. (Letöltés ideje: 2017. június 30.)

rek, németellenesek, antifasiszták, a baloldali eszmék katolikus-keresztény élharcosai, és körülbelül annyit lehetett róluk ezekből a jelentésekből megtudni, amennyit egy, a katolikus közéletben jártas ember amúgy is tudott.

Eközben már 1946-ban igyekezett minden követ megmozgatni azért, hogy elhagyhassa az országot. Borbély István jezsuita tartományfőnök 1946-os római útján a jezsuiták általános rendi gyűlésén kapcsolatba került páter Peter A. Brooks-szal, a milwaukeei jezsuita fenntartású Marquette University akkori rektorával, és támogató levelet írt Kovrig érdekében.²⁸ Kovrig így meghívást kapott, hogy tanítson az egyetem szociológia tanszékén.²⁹ Mivel legálisan nem tudott távozni az országból, végül 1948 októberében Steve Koczak, az Egyesült Államok budapesti nagykövetségének követ-ségi tanácsosa segítségével, feleségével együtt disszidált.³⁰ Először Olaszországba mentek, majd 1949-ben sikerült az Amerikai Egyesült Államokba jutniuk, ahol Kovrig elfoglalta tanári állását a Marquette University-n és 1951-ben az amerikai állampolgárságot is megkapta.

Az Államvédelmi Hatóság csak 1950-ben, egy másik ügy kapcsán rekonstruálta Kovrigék szökésének körülményeit. Eszerint³¹ „[a] disszidálás technikai lebonyolításában a le-

²⁸ Borbély István levele P. Peter Brooks SJ-hez. Budapest, 1947. február 2. In: Slavic Institute, Bela Kovrig Papers. Marquette University, Raynor Memorial Libraries, Department of Special Collections and University Archives. (A továbbiakban: Bela Kovrig Papers.) 1. doboz. Correspondence.

²⁹ Bela Kovrig: *Despite Leading Career Abroad Abroad, Is "Proud" to Be Part of MU*. In: *Marquette Tribune*, 1962. július 13. In: Bela Kovrig Papers, 1. doboz. Correspondence. ÁBTL 3.2.4. K-384/1. 55.

³⁰ ÁBTL 3.2.4. K-384/1. 55.

³¹ ÁBTL 3.2.4. K-384/1. 45. Steve Koczak segítette például a Demokrata Néppárt emigrációba kényszerülő tagjait is.

tartóztatásban lévő dr. Takáts Ágoston segített, aki Kerkai mellett dolgozott a jezsuitáknál és innen ismerte Kovrigot. Dr. Takáts 1949. febr. 20-i vallomásában elmondja, hogy 1948 végén Kovrig Béla elmondta neki, hogy találkozott Koczakkal és megbeszélték kiszöktetését. [...] Egy pénteki napon elkíserte Kovrigot és feleségét a Hidegkúti útra, megelőzőleg csomagjaikat elhelyezték a Keleti pu. ruhatárában. A ruhatári nyugtát Takáts átadta Koczaknak. A Hidegkúti úton Kozak gépkocsijába szállt Kovrig és felesége. A kocsi Steussy, az USA-követség beosztottja vezette. Kozak Kovrigot és feleségét a csomagtartóban rejtve szöktette ki az országból. Csomagjait is kivitte úgy, hogy Kozak váltotta ki a Keleti pu. ruhatárából.”³²

A politikai rendőrség azonban az 1950-es években, az amerikai akklimatizálódás időszakában is igyekezett Kovrig nyomára bukkanni. Címét Budapesten maradt idős édesanyjától próbálták megszerezni, akit nyugdíjmegvonással zsaroltak. Mivel nem jártak eredménnyel, az ÁVH washingtoni rezidentúrájának segítségével kísérelték meg utolérni. Miközben ő aktívan részt vett a Marquette University életében, tanított, kutatott és írt,³³ édesanyja csak közvetítőkön keresztül értesíthette a folyamatos fenyegetésről. Kovrig

³² ÁBTL 3.2.4. K-384/1. 56–57. Ugyanezt megerősíti Kovrig a milwaukeei *Marquette Tribune*-nak adott interjújában. *Bela Kovrig: Despite Leading Career abroad...* I. m.

³³ Hagyatékában több megjelent, illetve kéziratban fellelhető tanulmány datálható ebből az időből. Pl. *La lutte antireligieuse facteur de la révolution sociale*. In: *Lumen vitae*, vol. VI. 1951. 264–280.; *Magyar társadalompolitika, 1920–1945*. A Magyar Nemzeti Bizottmány kiadásában, 1954.; *Patriotism, nationalism and the International Political Order*. (kézirat), 1955.; *Catholic Democratic and Social Reformation Movement in Hungary*. (kézirat), é.n. In: *Bela Kovrig Papers*, 1. és 2. doboz.

azonban ezúttal már nem állt kötélnek: a megkeresésekre nem reagált és egyre aktívabban vett részt a demokratikus magyar emigráció politikai tevékenységében is. Az 1956-os forradalom híre már életének ebben az Amerikában jól etablirozott szakaszában érte.

*1956 mint – emigráns nézőpontú – nemzeti kommunizmus*³⁴

Kovrig a *Nemzeti kommunizmus és Magyarország* című munkájához 1957-ben kezdte el kutatásait, első eredményeit pedig először 1958-ban a Marquette University-n, a nemzeti kommunizmusokról szóló konferencián ismertette. Munkáját azonban egészen 1962-ben bekövetkezett haláláig folytatta. Kutatásának alapját egy 16 oldalon 125, többnyire nyílt végű kérdést tartalmazó kérdőív képezte, amelyet a terjesztők 7730 példányban osztottak szét Amerikában és Európában az 1956-os menekültek között.³⁵

A kérdőíveknek mintegy fele érkezett vissza 1958-ig, amelyekből Kovrig 1300 válasz kódolt adatait használta fel munkájában. Emellett ő maga egy sor fókuszcsoporthoz is készített a forradalom résztvevőivel, s néhány kiemelkedő szereplővel részletekbe menő személyes interjút

³⁴ Kovrig Béla: *Nemzeti kommunizmus és Magyarország. Egy eszme története*. Szerk., jegyzetek és bevezető tanulmány: Petrás Éva. Gondolat Kiadó – Barankovics István Alapítvány, Budapest, 2016.

³⁵ A magyar állambiztonság pontos információkkal rendelkezett Kovrig kutatásáról. Ezek alapján feltételezték, hogy Kovrig a CIA megbízásából és finanszírozásával végezte munkáját. Az 1956. évi magyarországi ellenforradalom az állambiztonsági munka tükrében. III. kötet. ÁBTL 3.1.9. V-150352/2. 177–179.

is felvett. Az interjúk nyolc amerikai városban, valamint Torontóban zajlottak.³⁶

Sok szempontú vizsgálatai a kérdőívek és az interjúk mellett a következő elsődleges forrásokra épültek:

- a) felhasználta a Magyarországon 1956. október 23. és november 9. között sugárzott összes rádióközleményt tartalmazó, New Yorkban, 1957-ben megjelent kiadványt;³⁷
- b) a müncheni Magyar Levéltár '56-os vonatkozású magyar dokumentumait;³⁸
- c) A Kongresszusi Könyvtárban hozzáférhető, 1956 második felétől kezdődő magyar folyóiratanyagot;
- d) az 1956-ban megjelent, jelentős társadalmi és politikai utalásokat tartalmazó magyar versanyagot, magyar írók számára elérhető közleményeit, valamint az 1950-es évek végén a vizsgált tárgykörben a ten-

³⁶ A magyar állambiztonság információi szerint Kovrig „akciója kiterjedt azon tengeri hajókra is, melyeken Európából az USA-ba disszidenseket szállítottak. Így például 1957. január 2-án a „General Haan” elnevezésű USA katonai hajón lévőket is a fenti szempontok szerint hallgatták ki.” ÁBTL 3.1.9. V-150352/2. 177.

³⁷ *A Magyar Forradalom és Szabadságharc a Hazai Rádióadások Tükrében 1956. október 23. – november 9. c. ún. Szürke könyv.* Magyarországi Események, New York, Ann. VIII., No. 10–11. 1957.

³⁸ Kovrig kéziratában nem adja meg, pontosan mit ért „müncheni Magyar Levéltáron”. A Müncheni Magyar Intézetet Kovrig halála idején, 1962 decemberében alapították, anyagait így Kovrig nem ismerhette. Valószínűsíthető, hogy a németországi magyar emigrációval kapcsolatot tartva anyagát Henney Gusztávtól, a második világháború utáni németországi magyar emigráció tekintélyes alakjától kapta, akinek gyűjteményében szerepelnek 1956-os vonatkozású források is. Lásd: Henney Gusztáv irathagyatéka: www.ungarisches-institut.de (Letöltés ideje: 2017. július 3.)

gerentúlon hozzáférhető szociológiai, politológiai és történeti szakirodalomat.³⁹

Empirikus vizsgálódásai elméleti posztulátumok irányába mutatnak: megkísérli az 1956-os forradalom és szabadságharcot „elhelyezni” a magyar forradalmak, szociális mozgalmak és általában véve az ország modern kori történelmében, beleértve ebbe „a magyar nemzeti kommunizmus” karakterizálását is. Három hipotézise szerint

1. 1956 *társadalmi rekonstrukcióra irányuló mozgalom*, vagy
2. többé-kevésbé a patriotizmus által meghatározott *hazafias felszabadító mozgalom*, vagy
3. a magyar nacionalizmus által meghatározott *nemzeti felszabadító mozgalom* volt.⁴⁰

Kovrig munkája ezeknek a hipotéziseknek a verifikálása, illetve cáfolata, mígnem – konklúzióként – saját definíciót javasol 1956 jellegének megállapítására. Írását egy Lenintől vett idézettel kezdi: 1956 „ellenforradalomként” való meghatározását az 1921-es kronstadti lázadás után megfogalmazott bolsevik ellenforradalom-tézis egyik alkalmazásaként mutatja be. S bár „a szovjet politikai doktrínát alkotó meglehetősen összefüggő tételek [...] racionalizálják, igazolják, hogy a szovjet kormány korlátozás nélkül beleavatkozhat bármely »szocialista ország« bármiféle belügyébe,”⁴¹ Kovrig amellet érvel, hogy Magyarországon 1945–1946-ban de-

³⁹ A kutatáshoz kapcsolódó bibliográfiájában 514 tételt sorol fel. *Bibliography on Revolution and Rebellion*. In: Bela Kovrig Papers. 1. doboz.

⁴⁰ Kovrig Béla: *Nemzeti kommunizmus...* I. m. 85.

⁴¹ Uo. 187.

mokratikus, forradalom jellegű változás zajlott le. 1956 ehhez, nem pedig a Horthy-rendszerhez kívánt kiindulópontként visszatérni, s ezért nem ellenforradalomnak, hanem forradalomnak nevezhető. Következésképpen, a kronstadti ellenforradalom-tézis nem tartható.⁴²

A menekültek értékorientációit elemezve Kovrig arra a következtetésre jut, hogy a forradalmat a magyar társadalom szovjetizálásával szembeni ellenállása szülte, és a felkelők meg akarták őrizni az 1945 utáni változásokat. Meggyőződése, hogy a forradalom nem volt nacionalista, nem tartalmazott olyan historizált értékorientációt (például Trianon-revízió vagy etnocentrikus antiszemitizmus), amelynek alapján az 1919 és 1945 közötti nacionalizmus újjáéledését lehetne benne diagnosztizálni. Kovrig tehát miközben elutasítja '56 „ellenforradalom”-ként való stigmatizációját, hipotézisei közül végül az első (a társadalmi rekonstrukcióra irányulást és a másodikat, a patrióta felszabadító mozgalom jelleget) látja bizonyíthatónak. Megállapítása szerint a felkelők ideológiai profilja a nacionalizmus helyett leginkább a „hazafias népiség – népi hazafiság” kategóriájával írható le.

Gondolatmenete mindvégig fontosnak tartotta a különbségtételt a kötetben „nemzeti kommunista”-ként aposztrofált párt és kulturális elit ideológiája, másrésről a „hazafias népiség – népi hazafiság” eszmei tartalma között is.

⁴² Érvelése így egybecseng a fogalomtörténetnek később a „forradalom”-ra használt definíciójával, mely szerint a forradalom (révolution, revolution, Revolution) szó eredeti értelme, hogy visszatérést, illetve olyan fordulatot jelöl, „amely egy adott mozgást önnön kiindulópontjához vezet vissza.” In: Reinhart Koselleck: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 2003. 78.

A nemzeti kommunizmus definíciójánál ismét szovjet meghatározásból indult ki. A szovjet hivatalos állásfoglalásokból a nemzeti kommunizmus negatív konnotációjára következtetett. E szerint egy *par excellence* nemzeti kommunizmus tagadja, hogy a nemzetközi kommunista mozgalom előbbre való a nemzetinél; tagadja, hogy a Szovjetuniónak vezető szerepe van az egyes szocialista országok között; és tagadja, hogy megbonthatatlan volna a nemzetközi kommunista mozgalom ideológiai egysége.⁴³ A negatív definíción túl azonban fluktuáló tartalmú fogalommal állunk szemben a szovjet érvelésben. „A kettős mérce nyilvánvaló: amennyiben olyan közösségi irányultságról és a hozzá kapcsolódó érzésekről van szó, amelyek – a dolgukat értő szovjet párt- és állami hatóságok szerint – a világ társadalmainak forradalmi átalakítását szolgálják, még ha azok bárhol a világon erőszakos és romboló viselkedésformában nyilvánulnak is meg, nem mások azok, mint »tisztá és fennkölt« proletár vagy szovjet, vagy kommunista hazafiság érzései (akár helyiek vagy nemzetiek), de mindenképpen »haladóak«, hisz gyengítik az imperialista tábort. Ezzel szemben, ha olyan közösségi irányultságról és a hozzá kapcsolódó érzésről vagy lojalitásról van szó, amely – ugyanezen szovjet párt- és állami szervek véleménye szerint – akadályozza a proletariátus harcát a szocialista világ átalakításban, akkor nem más ez, mint »burzsoá« vagy »kisszerű-burzsoá nacionalizmus«, amelyet (körülmények nem határolt) »osztályellenség« vagy »tengerentúli imperialista körök« szítanak.”⁴⁴

.....
⁴³ Kovrig Béla: *Nemzeti kommunizmus...* I. m. 30.

⁴⁴ Uo. 31.

A szovjet meghatározással szemben Kovrig abból indul ki, hogy a nemzeti kommunizmus több mint „egy adott ország kommunistáinak kollektív reflexjelensége [...], amely védekező reakció egy nagyobb és erősebb szocialista állam hatalmi eliteje által hozott politikai döntések okozta nehézségekkel szemben...”⁴⁵ Véleménye szerint mindenképpen tekintetbe kell venni az akkulturáció jelenségét is. „Amikor egy (vagy több) idegen kultúrában létrejött és szervezett ideológiai rendszer behatol egy ország saját kultúrájába, elkezdődik egy bizonyos »adok-kapok«-folyamat, az akkulturáció folyamatán belül a két kultúra összeolvadása. Minél távolabb áll a bevezetett normatív ideológiai rendszer a helyi kultúrától, annál hevesebb védekező reakció váltódik ki a betolakodó nem-rokon kulturális elemekkel szemben. [...] Állandó küzdelem folyik a betolakodó normatív gondolati mintázatok és az azokhoz kapcsolódó viselkedésformák, illetve a helyi kulturális rend között. [...] Akárhogy is, ha egy normatív ideológiai rendszer fokozatosan beépül a többségi kultúrába, vagy csak a társadalom egyik szubkultúrájába, vagy akárcsak egy társadalmi csoportba is, nemcsak az ideológia hozza létre a kisebb-nagyobb változásokat, hanem maga is elszenvedti az akkulturációt.”⁴⁶ 1956 magyar kommunista felkelőinek és vezetőinek szerepét ilyen akkulturációs ötvözetként definiálta. Megállapítja, hogy „azok viselkedése a »nemzeti kommunizmus« minden standardját teljesítette, akár a vélhetőleg tárgyilagos fogalmak, akár a szovjet ideológia fogalmai alapján ellenőrizzük e jegyek (kritériumok) meglétét.”⁴⁷

⁴⁵ Uo. 32.

⁴⁶ Uo. 33.

⁴⁷ Uo. 187.

Az akkulturációt a kommunizmus nemzeti gyökerei segítik, ezért Kovrig továbbmenve a magyar nemzeti kommunizmus történetét a 19. századi kezdetektől Frankel Leó, Kun Béla és Rákosi Mátyás szerepéig tekinti át azzal a céllal, hogy elhatárolja a szovjet „importkommunizmust” az autochton magyar mozgalomtól.⁴⁸ Ennek eredményeként leválasztja Rákosi Mátyás „álcanacionalizmusát” a magyar nemzeti kommunizmus organikus történetéről. „A nacionalizmus tetőzése 1948-ban mintegy kirakatként a politikai korszakváltás kőkemény tényeit leplezte, úgymint: a magánkézben lévő vállalatok államosítása, a felekezeti oktatási intézmények államosítása, határozott lépések a parasztgazdaságok téésztítése felé, és a parlamentáris demokrácia maradványainak teljes megsemmisítése. Mindez a »fordulat« évében történt a Kossuth-címer, a nemzeti zászlók, és a politikai piactér nacionalista és szocialista hangos szónoklatai mögött. A nemzeti zászló egy nagy tradíció szimbólumát ábrázolva lobogott a nemzet nagy történelmi alakjának frissen megásott sírja felett. Egy formájában szocialista, tartalmában orosz nemzetet akartak fenntartani és manipulálni, melyet megfosztottak korábbi identitásától.”⁴⁹

Mondhatni a fentiek folyománya, hogy empatikusan szól a magyar nemzeti kommunizmus emblematisz alakjáról, Nagy Imréről: „A széles körben terjesztett imázs úgy ábrázolta őt, mint a magyar népnek és összes hiteles értékeinek a miniszterelnökét. Ő végül hűen vissza is tükrözte ezt a képet, majd hű maradt önmagához haláláig.” – írja.⁵⁰ Az 1956-os forradalom éppen a magyar (nemzeti) kommu-

⁴⁸ Uo. 45–84.

⁴⁹ Uo. 84.

⁵⁰ Uo. 178.

nisták meghatározó szerepe miatt sem lehetett a kronstadti értelemben *ancien regime* visszaállítására irányuló ellenforradalom, állapítja meg.

De a kommunizmus magyarországi akkulturációs eredményét vizsgálva nem áll meg a vezetők, vagy a pártelit szintjén. Visszakanyarodva a menekültek között végzett felmérésének eredményeire, Kovrig ismételt az 1956-os forradalom baloldali jellegét hangsúlyozza: „Az értékorientációk terén megnyilvánuló túlsúly arra utal, hogy a felkelő tömegmozgalom Magyarországon, társadalmi ellenállásnak is fittyet hányva, valódi szocialista átalakulást tűzött ki célul, mégpedig demokratikus eljárások útján. Ám hogy ez a rendkívül preferált szocializmus valójában miféle társadalmi-gazdasági rendszer legyen, az tisztázatlan maradt.”⁵¹ Az idő rövidsége 1956-ban nem tette lehetővé ennek tisztázását, ám Kovrig – elsődleges forrásaira támaszkodva – mégis megkísérli rekonstruálni a különböző társadalmi rétegekhez tartozók szocializmus- és demokrácia-vízióját. Elemzése szerint a forradalom „meg akarta szabadítani a népet a szegénységtől, az állandósult szenvedéstől, a szocialista törvényesség hiányától, az erkölcstelen eljárásoktól (beleértve az embertelen bánásmódot is), a minden szinten megtalálható zsarnoki önkénytől, az általános hazudozástól, a kivételezéstől, a vezetői alkalmatlanságtól, a szégyentelen opportunizmustól, a klikkrendszertől, a korrupciótól és az erkölcselenségnek a közigazgatási és a pártbürokráciában, valamint a nemzetgazdaság szocialista szektorában tapasztalt többi kirívó esetétől. Szintén meg akarta szabadítani a népet mindezeknek a lelki következményeitől, a bizonytalanság-

⁵¹ Uo. 91.

tól, a csalódottságtól, a szorongástól, a reménytelenségtől, a szüntelen megaláztatással és szégyentelen kizsákmányolással szembeni tehetetlenség gyalázatától.”⁵² Következtetése pedig az, hogy „[a] felkelésnek nevezett közös erőfeszítés értelmében a demokrácia mítosz jelentette a legkisebb közös nevező definícióját.”⁵³

Végül azt javasolja, hogy „a »kommunista felkelő« társadalmi mentalitásának és kapcsolódó viselkedésének vélhetően uralkodó típusát »nemzeti kommunizmus« helyett nevezzük inkább »magyar szocialista népiségnek«”,⁵⁴ amely az akkulturáció folytán egyfajta szintézise a kommunista eszmerendszernek és a magyar népi gondolatnak. „E magyar szocialista népiségben a szocializmussal szimbolizált elképzelések olyan társadalmi-gazdasági preferenciákat is tartalmaznak, amelyek *ideológiai átmenetet képeznek* egyrészt a még mindig szocializmusnak nevezhető szocialista minimalizmus, másrészt a kormány irányította nemzetgazdaság (*»l'économie dirigée«*) egy maximalista változata között. Ez utóbbi már egyfajta »harmadik út«, amely az ideáltipikus »kapitalizmus« és »szocializmus« között helyezkedik el, és nem a szocializmus egy változata. Úgy tűnik, ilyen marginális ideológiai elgondolások jelentették annak a magyar népiségnek a szocializmusát, amely a magyar ideológiai spektrumban fokozatosan bizonyos »harmadik utas« elképzelések tartományába megy át. Ezek az elképzelések részben a politikailag élen járó, stratégiai körzetekben lakó említett társadalmi szegumentumok gondolkozásában je-

⁵² Uo. 151.

⁵³ Uo. 159.

⁵⁴ Uo. 206.

lennek meg, részben más népies szegmentumokéban (parasztság, önálló iparosok, fehérgallérosok, vidéki szabad foglalkozásúak), akik együttesen az ország népességének túlnyomó részét teszik ki. Nem voltak olyan látható és mély ideológiai hasadások, amelyek akadályozták volna a nemzet egybeforrását; ezt az egybeforrást indította el, majd gyorsította az országos méretű, részben erőszakos kollektív harc előbb a szovjetek által kikényszerített és fenntartott *status quo*, majd – főleg és közvetlen módon – e *status quo* szovjet-orosz szavatolói ellen.”⁵⁵

1956-ra emlékezve így összegez: „A nemzeteket ért nem is egy katasztrófa – utólag visszatekintve – későbbi látványos újjászületésük legnagyobb esélyének bizonyult. Kétségtelen, hogy ama becstelenség és indokolatlanul brutális eljárás mellett, ahogyan a szovjet-orosz kormány a látszólag diadalmas felkelést szörnyű kudarccá változtatta – a maga végzetes és szívszorító következményeivel –, ugyanez a kormány öntudatlanul is nagy szolgálatot tett Magyarországnak azzal, hogy ez utóbbi rövidéletű demokratikus közéletének a szellemét, mentális klímáját megszilárdította és tartóssá tette. Ez a közélet az alapértékeket illetően, a nemzeti egység terén már komoly haladást ért el, ugyanakkor alkalmazint bizonyos visszafejlődésnek lett volna kitéve a választási kampányban, amelynek kezdete már kilátásban volt. A magyarokat a felkelés „mézeshete” alatt általuk megközelített nemzeti egység tapasztalata, majd a saját és nemzetük szabadságát ismét könnyörtelenül szétzúzó közös ellenség iránti halálos megvetés és bűsz harag a (fő értékekre vonatkozó) társadalmi integráltságnak és a nemzet politikai egységének

⁵⁵ Uo. 208–209.

olyan fokába cementezte össze, amelyet újabb kori történelmük során soha nem értek el.”⁵⁶

Kovrig, az emigráns polgári társadalomtudós kutatási eredményeiből saját szakmai éthoszának megfelelő elkötelezettséggel vonta le ezeket a következtetéseit. Elemzően közelített a nemzeti kommunizmus témájához, és korábbi írásait, illetve egész életét végigkísérő kereszténydemokrata világnézetét, élettörténetének eseményeit nem megtagadva az emigrációban született műve olyan – máig megfontolásra érdemes – állításokat fogalmazott meg, amelyekre a honi társadalomtudományban még évtizedeket kellett várni.

⁵⁶ Uo. 209.

A. SAJTI ENIKŐ

„Tito megmondja, mit gondol a nép”

A Tito-kultusz kialakulása és funkciója

Egy ma már nem létező ország „abszolút uralkodója” volt – dalokat, verseket írtak hozzá, (egyik) születésnapján ifjúsági staféta köszöntötte, képei, szobrai ott virítottak nemcsak az állami intézmények, iskolák és kocsmák falán, de oltárképként magánházakban is gyakran kitették portréját. A nép fia, egyben atyja, partizán néphős, marsall, tévedhetetlen katonai stratégia és ideológus, nemzetközi tekintélyű külpolitikus (mint az el nem kötelezett mozgalom egyik alapítójának, képe ott volt a Guineai Köztársaság legnagyobb címletű pénzén), az ország függetlenségének lánglelkű védelmezője, jövőt teremtő messiás, a párt és a jugoszláv állam egységének szimbóluma volt, hogy csak néhány korabeli jelzőt említsünk, – akit soha nem látott pompával helyeztek 1980-ban a Virágok Házában örök nyugalomba. Halála után azonban őt is utolérte a diktátorok örök sorsa: lerántották a saját rendszerre által felépített hamis piedesztálról, dicső portréját feketére festették. „Horvát renegát”, „szerbfaló jugoszláv”, gyilkos, brutális diktátor lett, akinek még a születési dátuma sem igaz (15 különböző születési dátumról szól a fáma). Egyre több és egyre vadabb városi legendák kötődnek nevéhez: nem is Kumrovecen született, szülei nem is parasztemberek voltak:

házasságon kívül született gyermek volt, anyja lengyel grófnő, apja pedig egy gazdag zsidó földbirtokos volt, akinek tejében Szeged környékén voltak birtokai. Ennek szerényebb változata így hangzik: anyja ugyan valóban a szlovén Marija Javrošek parasztlány volt, de apja nem Franjo Broz földműves, hanem a Bécsben élő Samuel Mayer gazdag lengyel zsidó iparos, akinél anyja egy rövid ideig szolgált. És folytathatnám: nemcsak Miroslav Krleža, a nagy horvát író, de Hitler is (!) iskolatársa volt a pécsi hadapród-iskolában, a CIA embere volt, a tetejében gyáva is, mert 1948-ban Svájcba akart menekülni a várt szovjet támadás elől, ahová titokban menedékjogot kért. S íme az egyik legújabb gyöngyszem: a Koránt olvasva, muszlimként hunyt el.¹ A nevéhez fűződő feketelegenda mellett azonban virágzik a Tito-kultusz is – rajongói oldala van az interneten, születésnapját (immár a valódit, május 7-ét) hívei rendszeresen megünneplik a kumroveci szülőházánál mindmáig megőrzött emlékháznál és szobornál, nyughelyét ismét rendbehozták és megnyitották a Virágok Házában, számos városban, faluban napjainkban is utcák, terek őrzik a nevét. De ami számunkra, történészek számára a legfontosabb: politikusi pályáját, tevékenységét egyre több új forrást feldolgozó komoly, magas színvonalú szakmai monográfia örökíti meg.²

¹ Momčilo Jokić: *Tajni dosije Josip Broz*. Arandelovac, 2004. 26–27. http://www.titomanija.com.ba/index.php?option=com_frontpage&Itemid=1. (Utolsó letöltés: 2017. március 14.) Aleksandar Matunović: *Enigma Broz. Ko ste Vi družje predsteniče?* Beograd, 2000. 128., 162–163. <http://www.avaz.ba/clanak/148639/ko-je-bio-josip-broz-tito-jevrej-mason-ili-trostruki-agent-koji-je-umro-kao-musliman?url=clanak/148639/ko-je-bio-josip-broz-tito-jevrej-mason-ili-trostruki-agent-koji-je-umro-kao-musliman> (Utolsó letöltés: 2017. március 18.)

² Csak néhány fontosabb munkára utalok: Todor Kuljić: *Tito. Sociološkoistorijska studija*. Beograd, 1998. Pero Simić: *Svetac i magle. Tito i njegovo vreme u novim dokumentima Moskve i Beograda*. Beograd, 2005.

Tanulmányomban a jugoszláv szocialista ikonográfia legfőbb elemévé váló Tito-kultusz eredetét és egyes elemeit mutatom be a szakirodalom legújabb eredményei és a korabeli sajtó segítségével. Abból indulok ki, hogy a Tito-kultusz létrejötte, virágzása, állandó és változó elemei a Jugoszláviában 1945 után kiépített szovjet típusú államszocialista rendszer, illetve annak „emberarcúbb” jugoszláv változata, az önigazgatási szocializmus strukturális, politikai és ideológiai jellegzetességeinek terméke volt, amely az új állam hatalmi legitimációjának szerves részévé vált.

1941-ben, az általa vezetett partizán ellenállás kibontakozásakor az ismeretlenségből bukkant elő, egy illegális, üldözött, törpe kommunista párt vezetője volt, és személyével kapcsolatban több találgatás volt forgalomban. Az egyik szerint Tito azonos lehetett Lebegyevvel, a Szovjetunió belgrádi nagykövetségének tanácsosával, aki a Simović-kormányral³ együtt hagyta el Belgrádot, de még Jugoszlávia területén eltűnt mellőlük. Mások Kosta Naš⁴ partizántábornokkal azonosították, aki a spanyol köztársasági hadsereg balkáni

Kosta Nikolić: *Tito govori što narod misli. Kult Josipa Broza 1944–1949*. Beograd, 2006. Jože Prijevec: *Tito i drugovi I–II*. Beograd, 2013. (Eredeti szlovén kiadás: Jože Prijevec: *Tito in tovariši*. Ljubljana, 2011.) Bojan Dimitrijević: *Jugoslovenska narodna armija 1945–1959*. Beograd, 2014.

³ Dušan Simović (1882–1962) szerb, jugoszláv hivatásos katonatiszt, a Balkán háborúk és az első világháború résztvevője. A jugoszláv légierő parancsnoka, hadseregtábornok, az 1941. március 27-ei németellenes puccs egyik szervezője, miniszterelnök. Jugoszlávia katonai lerohanása után emigrál, majd 1945-ben visszatér Belgrádba.

⁴ Kosta Nad (1911–1986) hivatásos altiszt, a spanyol polgárháború, majd a partizán ellenállás résztvevője. A Vajdaság Népfelszabadító Hadseregének és Partizán Egységeinek parancsnoka, hadseregtábornok a Jugoszláv Kommunista Párt Központi Bizottságának és a Föderáció Tanácsának tagja.

zászlóaljának volt a parancsnoka. A New York Times egy 1944. decemberi cikkében még azt a képtelen találgatást is megemlítette, amely szerint Tito nő. A lap szerint ez az „utóbbi mese valószínűleg abból a tényből ered, hogy bizonyos Mitra Mitrović,⁵ Đilas⁶ Crna Gora-i partizánvezér felelőse Tito tanácsadójának magas tisztségét tölti be.” Marosy Ferenc (1893–1986) zágrábi magyar követ 1943. november 19-én kelt, Ghyczy Jenő (1893–1982) külügyminiszterhez intézett jelentésében Tito személyével kapcsolatban így írt: „A legendás »Tito« személyi kilétét illetően itteni hivatalos körök elvetik úgy a belgrádi teóriát, mely szerint fenti álnév mögött Tihomir Tomić volt szerb tiszt rejtőzik, mind a legutóbbi angol propagandahírt, mely szerint Tito mint személy nem is létezik, hanem több partizánvezér gyűjtőneve. A partizánvezetés egy kézben összpontosított, zseniálisnak mondható egyéni irányításához a katonai akciók átgondoltsága és gyors elhatározása alapján kétség nem férhet. A horvát falusi lakossággal szemben való kíméletesebb fellépés, valamint Draža Mihailović-tyal⁷ szemben megnyilvánuló el-

⁵ Mitra Mitrović (1912–2001) szerb irodalmár, politikus, a JKP tagja, a népfelszabadító háború résztvevője. 1945 után Szerbia Kommunista Pártja Központi Bizottságának tagja, a Szerb Népköztársaság kormányának kultuszminisztere, szerb és szövetségi parlamenti képviselő. Milovan Đilas első felesége volt.

⁶ Milovan Đilas (1911–1995) montenegrói kommunista politikus, partizánvezér, író, a Jugoszláv Föderatív Népköztársaság alelnöke, a szövetségi parlament elnöke, a párt fő ideológusa. A rendszert bíráló írásai miatt kétszer letartóztatják, rövid ideig külföldön él, de visszatér Jugoszláviába. Számos könyve közül a legismertebbek: *Az új osztály*, *Beszéltetések Sztálinnal*, és az *Új osztály bukása*.

⁷ Dragoljub (Draža) Mihailović (1893–1946) hivatásos szerb tiszt, a Balkán-háborúk és az első világháború résztvevője. A második világháborúban a királyhoz hű csetnik ellenállás vezetője, a Jugoszláv Honi Hadsereg főparancsnoka, az emigráns kormány hadügyminisztere.

keseredett gyűlölet pedig alátámasztja azt a feltevést, hogy a partizánmozgalom vezetője, ha elsősorban pravoszlávokra támaszkodik is, végeredményben mégis csak horvát és nem szerb leszármazott.

Itteni hivatalos körök ragaszkodnak azon felfogáshoz, az illető Josip Broz nevű szlavóniai születésű, Moszkvába szökött szociális agitátor, akinek 1927-ben készült rendőri fényképét a partizánfogságból hazakerült személyek állítólag identifikálták.” Jelentése végén a követ még hozzátette: „Horvátországra nézve a partizánmozgalom titka és legnagyobb vonzereje abban áll, hogy a horvát psziché hagyományosan ellenzéki és Tito jelenleg a meglévő elleni lázadásnak egyetlen látható tömörülési pontját jelenti. A fennálló regime-mel szemben az elégedetlenség igen széleskörű, mondhatni általános. Macsek⁸ hallgat – Tito cselekszik – a tömeg tehát benne látja a regime-mel szemben való negáció zászlóvivőjét.”⁹ 1942 decemberében még a megszálló németek sem tudták a partizánok élén álló Titót azonosítani.¹⁰

Egy évvel később a hajdani vasmunkás, az illegális kommunista párt vezetője már a királyság romjaiból újjáépített új Jugoszlávia nemzetközileg elismert, tekintélyes katonai, politikai vezetője volt, aki a háború győztes nagyhatalmainak vezetőivel, Churchill-lel és Sztálinnal tárgyalta. Hiába

1946-ban kollaboráció vádjával halálra ítélték és kivégezték, 2015-ben rehabilitálták.

⁸ Vladimir (Vladko) Maček (1879–1964) jogász, 1928 és 1945 között a Horvát Parasztpárt vezetője, 1939–1941-ben a Jugoszláv Királyság miniszterelnök-helyettese. 1945 után Franciaországba, majd az Egyesült Államokba emigrált.

⁹ A. Sajti Enikő: Tito. In: Polonyi Péter: *Mao – A. Sajti Enikő: Tito*. Pannónia Kiadó, 2000. 253.

¹⁰ Jože Pirjevec: *Tito i drugovi. I deo*. Laguna, 2013. 192.

ígérte meg Nápolyban Churchillnek, hogy „nem vezeti be a kommunizmust” Jugoszláviában, hiába voltak érvényes megállapodások közte és az emigráns jugoszláv kormány között, hiába intette őt kezdetben óvatosságra Sztálin is, mindenki számára világos volt, hogy a háborúból kinövő új rendszer lényegében szovjet típusú uralmi rend, annak minden strukturális elemével, társadalmi, politikai és ideológiai következményével, tartozékával együtt.

Az antifasiszta front intézményes kereteit Tito eleve kalodának és nem a demokrácia színterének szánta a nem kommunista politikai erők számára, amelyek a hatalom kisajátításának hatékony eszközeként funkcionáltak. Igen rövid idő alatt végrehajtották a tőke és a tulajdon kisajátítását, államosítását, amely a szovjet típusú államszocializmus alapzatát képezte, hiszen az „össztőkés” pártállam így kézben tarthatta a bővített újratermelés minden mozzanatát.¹¹ Gyorsan átállították a gazdaság irányítását, bevezették a tervgazdaságot és modernizációs perspektívaként a Szovjetunió nehézipari fejlesztési modellje lett a példakép. 1944 őszétől megkezdődött a társadalom „szőnyegbombázása” is: az elemi iskolások Tito nevével tanultak meg írni, olvasni, a társadalom legalsó sejtjéig lehatoló pártszervezetek segítségével a hatalom igyekezett befolyásolni az emberek gondolkodását. Egy olyan új elit került hatalomra, amelyet a közös ideológia és saját partizán mítosza tartotta össze. Az az ideológia azonban, amelynek a fiatal Tito évtizedekkel ezelőtt szolgálatába szegődött, már régen nem az volt, mint megszületésének idején, a 19. században, vagy akárcsak a

¹¹ A rendszer részletes elemzését lásd Kornai János: *A szocialista rendszer. Kritikai-politikai gazdaságtan*. Budapest, 1993.

20. század elején. Megtörtént a paradigmaváltás Marxtól Leninig, majd Sztálinig: utóbbi „izmusa” lett egy elmaradott, totalitárius állam fejlesztő ideológiája, ortodoxiává merevítve és az orosz nacionalista, birodalmi érdekek szolgálatába állítva. Az új jugoszláv hatalmi elit – a többi szovjet típusú államszocializmust kiépítő kelet-közép-európai országhoz hasonlóan – tulajdon nélküli réteget alkotott, társadalmi rangjuk, anyagi jólétük a „szolgálattól”, a rendszerrel történő azonosulástól függött. Eltökélttségüket megsokszorozta a vezetőikbe, elsősorban Sztálinba, s adott esetben a Titóba (kezdetben Sztálinba és Titóba) vetett vak hit.

Ezt az új jugoszláv partizán elitet az a nem lebecsülendő közös érzés is összetartotta, hogy „megszenvettek” a hatalomért, egy győztes antifasiszta harc részesei voltak, s hitték, hogy áldozataikért kárpótlás jár, sőt joguk van a Balkán jó részén társadalmilag is elfogadott bosszúra. Mindezeket a legfelsőbb parancsnokság és maga Tito tudatos propagandával táplálta, s már a háború és a polgárháború idején is rájátszottak a terror-ellenterror pszichológiájára. Tito több írásában is visszaköszön, hogy az ellenség szerbek elleni terrorja a partizánok malmára hajtja a vizet, s azt a partizánmozgalom megerősítése érdekében ki kell használni.

Kezdetől fogva hangsúlyozta, hogy az árulóknak, akik közé a királyi Jugoszlávia egész politikai garnitúrája beletartozott, beleértve a királyt és a csetnik ellenállás egészét, a kollaboránsokat, az árulókat, a nép ellenségeit, közöttük az egész német népcsoportot, meg kell lakolniuk, tetteikért fizetniük kell. A kollaboránsok és árulók fogalma nem jogi, hanem bárkire alkalmazható, bármeddig tágítható politikai kategória volt. Gyakorlatilag mindenki beletartozott, aki „nem ment az erdőbe”, azaz nem volt partizán. A demokrá-

cia iránti kezdeti retorikai elkötelezettségüket szónoki akrobatamutatványokkal próbálták fenntartani: messianisztikus küldetéstudattal hirdették a „nép hatalmán” kiépülő, földi paradicsom eljövételét, s egy harmóniában élő – jövőbeli – társadalom vízióját is. Az új pártelit a szakrális tudás birtokában lévő papság módjára lépett fel, amelynek olyan karizmatikus vezetőre volt szüksége, aki különleges tulajdonságokkal rendelkezik, és személyében testesíti meg ezeket a nagyratörő társadalmi célokat.

Tito esetében ezt a karizmát nem is volt nehéz kialakítani. Nem a Vörös Hadsereg fegyvereinek árnyékában tért haza Moszkva protezsáltjaként (mint például Rákosi), hanem önjogon volt/lett egy győztes háború és polgárháború rátermett katonai, politikai vezetője. Kultuszának kiépítése, intézményesítése az első esztendőkből elsősorban erre alapozódott. Ma már tudjuk, hogy egyik legközelebbi munkatársa, Milovan Đilas 1942 tavaszán, „valahol a hegyekben”, legszűkebb vezetői körben, azaz Tito, Ranković¹² és Kardelj társaságában vetette fel, hogy, Dobrica Ćosić szavait idézem: „Nem eléggé népszerűsítjük Titót. Kell legyen egy vezérünk, egy olyan ember, aki mögé a tömegek felsorakozhatnak, egy katonai vezető [vojskovoda]. A párt titkára. Mint az oroszoknak Sztálin. Ettől kezdve kezdtük építeni Tito kultuszát.”¹³

A hatalom eszközeinek birtokában – a hadsereg, az állami intézmények, a társadalmi szervezetek, a sajtó, a rádió, az

¹² Aleksandar Ranković (1909–1983) szerb, jugoszláv kommunista politikus, partizánvezér, néphős, Tito egyik legközelebbi munkatársa. Belügyminiszter, a Népvédelmi osztály (OZNA), majd az Állambiztonsági Szolgálat (UDBA) létrehozója és vezetője, a szövetségi kormány alelnöke. 1966-ban Tito lehallgatásával vádolták, megfosztották minden funkciójától és kizárták a pártból. Hátralévő éveiben emlékiratain dogozott.

¹³ Dobrica Ćosić: *Piščevi zapisi 1969–1980*. Beograd, 2001. 238.

oktatás stb. – hatékonyan, bár nem nehézségek nélkül (lásd a királyi Jugoszlávia feldarabolásából, a területi változásokból, majd a kegyetlen polgárháborúból fakadó súlyos társadalmi feszültségeket) építették fel a tévedhetetlen, győztes katonai vezető, a bátor harcos, az első számú néphős képét, amely ekkor még nem homályosította el Sztálin generalisszimusz katonai, politikai zsenialitását. Titót olyan vezérré formálták, aki a lehetetlent hajtotta végre, felszabadította és egyesítette országát a nála sokkal erősebb, diabolizált ellenséggel szemben. Fontos lépés volt, hogy 1943. november 28-án, az AVNOJ (Jugoszlávia Népfelszabadító Antifasiszta Tanácsa) második ülésén megkapta a legmagasabb katonai rangot: Jugoszlávia marsallja lett. A hadsereg mindvégig kultuszának legszilárdabb bázisa maradt – egyenruhás képei pedig jól szolgálták ezt a katonai, partizán mítoszt. Arról nem is szólva, hogy a háború utáni első évek párttagságának zöme a hadseregben szolgált, a 141 ezer párttagból mintegy 100 000 katona volt.¹⁴ (Az ország lakossága ekkoriban kb. 15 millió.)

Az új állam és az új rendszer legitimációs igényei azt diktálták, hogy a hivatalos propaganda gyorsan továbblépjen a tévedhetetlen partizán hadvezér, az ellenséggel kíméletlenül leszámoló néphős képétől, és Titót olyan államférfivá, pártvezetővé formálják, aki megváltoztatja a történelem menetét, és aki modern messiásként bizton vezeti el népét a földi paradicsomba.

Belgrád felszabadítása után (1944. október 20.) a vezérkultusz építése valóban kilépett a szűk, katonai, partizán keretek közül – és megkezdődött Tito rendszerspecifikus ikonográfiájának kiépítése. Az idol-kreálásban a tömeg-

¹⁴ Dušan Bilandžić: *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb, 1999. 214.

gyűlések, a gyárak munkásai, a nők, de különösen a gyermekek és az ifjúság kiemelkedő szerepet játszottak. Két hónappal Belgrád felszabadulása után – amelyet az első napokban, hetekben Rankovics OZNA egységei alaposan „megtisztogattak” – két napig tartó királyellenes, Tito melletti tömegtüntetést tartottak. Jelszavai – a *Politika*¹⁵ tudósítója szerint – így hangzottak: „Nem akarjuk a királyt, Titót akarjuk, le a királlyal, éljen Tito marsall!” A tömeg ugyanitt esküt tett „szeretett Tito elvtársának”, hogy „minden áron megőrzi a nehezen megszerzett szabadságot” és minden erejével támogatja az új, demokratikus, föderatív Jugoszlávia felépítését.¹⁶ Tito és környezete világosan felismerte a külsőségek, a dekoráció, „a zászlóerdő”, a gyűlések, a manifesztációk koreográfiájának jelentőségét, a marsalli egyenruhában feszítő vezér lépten-nyomon látható képének jelentőségét. Ezek az államilag vezérelt események mindenkor impozánsak voltak, és egyre fontosabb szerepet kaptak benne a fiatalok.

Tito már 1945 márciusában fogadta a pionírok delegációját (melynek legifjabb tagja 5, legidősebb pedig 11 éves volt), akiket Tito a partizán köszöntéssel üdvözölt: „Halál a fasizmusra, szabadság a népnek.” A gyerekek a pionírok napja (március 22.) alkalmával tartózkodtak a fővárosban, ahol a *Politika* című lap szerint tízezren tették le katonás körülmények között a pioníresküt, amelyet ezekkel a szavakkal zártak: „A hazáért, Titóért előre!”¹⁷

¹⁵ A *Politika* a Balkán legrégebben – 1904-től – megjelenő napilapja.

¹⁶ *Politika*, 1945. január 15.

¹⁷ *Politika*, 1945. március 23. Tito átvette a szerb királyi dinasztia, a Karađorđevićék szokását, hogy ha egy családban megszületett a tizedik gyermek, akkor annak a keresztapja lett.

Külön kell szóljunk az ifjúsági stafétáról, amely Jugoszlávia egyik legfontosabb ünnepévé vált. Az első 1945-ben, Tito születésnapján, május 25-én, az utolsót 1987-ben tartották. Ezt a napot később az ifjúság napjának nyilvánították (Dan mladosti). A staféta eleinte mindig más-más városból, köztársaságból indult, ekkor még nem volt ún. össz-szövetségi staféta, a központi manifesztációt pedig stílusosan a Jugoszláv Néphadsereg stadionjában tartották, ahol Tito egy kiválasztott ifjú kezéből vette át a stafétát. A korabeli tudósítások szerint 1945-ben még csak mintegy 12 ezer fő vett rajta részt, és az út csupán 9 ezer km-t tett ki. Tíz évvel később már 1 millió 400 ezer ifjú 96 ezer kilométeres távot teljesített. A részvételnek hatalmas presztízsértéke volt – az eseményt közvetítette a rádió, a TV, és tele volt vele a helyi és az országos sajtó is. A stafétát átadása (amelyet vörös csillag, jókívánságok és fáklya díszített) egyrészt Tito és a nép, a hatalom és a nép közötti egységet, valamint Jugoszlávia nemzetei, nemzetiségei közötti testvériséget, egységet szimbolizálta.¹⁸ A stafétafutásnak, már jóval Tito halála után, egy különös plakát vetett véget: egy ljubljana-i dizájner stúdió egy náci plakát másolatával hívott fel a staféta lebonyolítására. Kitört a botrány – ami az ifjúsági napi staféta végét jelentette 1987-ben.¹⁹

1948–1949 fordulatot jelentett nemcsak Jugoszlávia történetében, de a Tito-kultusz históriájában is. Megbomlott a Sztálint és a Titót övező kultusz egysége, harmóniája – a Tito-kultusz a Moszkvával szembeni dacos ellenállás, az or-

¹⁸ Kosta Nikolić: i. m. 311–315.

¹⁹ <http://mondo.rs/a797734/Info/Drustvo/Dan-mladosti-1987-poslednja-stafeta.html>. (Utolsó letöltés: 2017. április 2.)

szág függetlenségének szimbólumává vált. A kelet-európai és a balkáni szovjet expanzió vezető erejének tartott Jugoszlávia és a Szovjetunió összetűzésének okait most nincs lehetőségünk elemezni – de annyi bizonyos, hogy a Jugoszláviára zúduló katonai, gazdasági, ideológiai és propagandanyomás egyértelműen a Tito-kultusz felerősödéséhez vezetett és új elemekkel bővült. Megjelent benne az antisztálinizmus (nem tévesztendő össze a szovjetellenességgel!), amely jelentősen hozzájárult a sztálinizmus nemzetközi kommunista mozgalmon belüli kritikájához. Tito Sztálin-ellenességét azonban meghamisították, mivel kiterjesztették a múlt olyan időszakra is, amikor Tito még a szovjet vezér hű követője volt.

A korabeli sajtó tele volt a gyárak, munkáskollektívák, pártszervezetek és egyszerű emberek Tito melletti hűségesküjével („Tito elvtárs, fogadjuk Neked, hogy utadról nem térünk le!”), amely az ország nemzetei, a társadalom és a vezér egységét volt hivatva demonstrálni. Aki pedig a legkisebb mértékben is hitelt adott a Szovjetunió Jugoszlávia elleni vádjainak, rövid úton a Goli otokon (Kopár sziget), egyéb munkatáborban, vagy börtönben találta magát. 1948 novemberében Titót a Szerb Tudományos Akadémia első tiszteletbeli tagjává választották,²⁰ és még ugyanebben a hónapban, Horvátország Kommunista Pártja 2. kongresszusa alkalmával felavatták a horvát nép „legnagyobb fiának” első szobrát is szülőfalujában, Kumrovecen.²¹

A vitát az igazi szocializmusért (lásd önigazgatás) vívott harcként aposztrofálták, amelyet immár egyedül, Tito vezetésével építettek fel. A Tito-kultusról élesen leválasztották

²⁰ *Politika*, 1948. november 12. 1.

²¹ Uo. 1948. november 22. 1.

Sztálint, és megkezdődött Tito „pogány istenné” formálásának korszaka.²² A „marxista gondolat tisztaságának harcosa”, a bürokrácia elleni harc bajnoka, az új, megtisztított szocializmus létrehozója és védelmezője lett – azaz benne testesült meg immáron minden: a dicső hadsereg, a párt, a népfront, a kormány, a hatalom, sőt az egész nép. Ő mondta meg, hogy mit gondol a nép. S végül hadd utaljunk kultuszának nemzetközi vonatkozására is. A „béketáborból” történő kiűzetés után kultusza újabb dimenzióval bővült: a kétpólusú nemzetközi rend megváltoztatásának nemzetközi tekintélyű vezetője lett, amelyet Jugoszlávia nemzeti külpolitikájaként aposztrofáltak.

Kultusza a negyvenes évek végétől a jugoszláv állam és társadalom önképének alapvető faktorává válik. Dobrica Ćosić (1921–2014), az egykori partizán politikai komisszár, majd a kommunizmus renegátja, Kis-Jugoszlávia első elnöke, a modern szerb nemzet „atyja” ezt így fogalmazta meg: „Hát nem mi hittünk el mindent, amit ő mondott, nem mi csodáltuk eléggé, talán nem adtunk meg minden tiszteletet neki, amit emberi teremtménynek meg lehet adni, [...] nem téptünk le minden virágot és dobtuk autója elé, születésnapján nem istenként köszöntöttük [...]? Talán nem mi neveztük a legnagyobb forradalmárnak és kommunistának, a legnagyobb hősnek, a legnagyobb katonai vezérnek és államférfinak, a legnagyobb humanistának, a legjobb szónoknak, a legügyesebb vadásznak, kiváló öntőmunkásnak, remek sofőrnek, példaképpül szolgáló szőlész-borásznak, kiváló állat-, kutya-, ló- és galambtenyésztőnek?”²³

²² Kosta Nikolić: i. m. 287.; Todor Kuljić: i. m. 1998. 302–308.

²³ Dobrica Ćosić: i. m. 233.

A sztálinista pártállamból az ötvenes évekre megszületett az orosz forradalom legélhetőbb szocialista variánsa, a jugoszláv önigazgatási szocializmus, s végül Jugoszlávia, megtartva etatista jellegét, policentrikus állammá transzformálódva. Dilas találó kifejezésével élve ekkor már Tito volt a rendszer egyetlen működő intézménye.

Élete vége felé luxushoz való vonzódása, udvartartásának külsőségei, a halmozódó társadalmi, nemzeti feszültségek áthatolhatatlan falat építettek Tito és a nép közé. Többé már nem tudta megmondani, mit gondol a nép. Kultusza kiürült és növekvő társadalmi viszolygást váltott ki. Jugoszlávia széthullása után a Tito-kultusz elvesztette eredeti funkcióját, kiemelték eredeti, jugoszláv környezetéből, és az új délszláv államok nacionalista emlékkultúrájának részévé vált. Neve ma vagy az ősgonoszt, vagy az eredendően jót jelenti. A hagyatékáért folytatott „birtokper” azonban még korántsem ért véget, de úgy tűnik, hogy a délszláv államok historiográfiája mára már túllépett a fekete-fehér ábrázoláson, és megkezdődött Tito politikusi pályájának kritikai számbavétele.

GYARMATI GYÖRGY

Sztálin-epigonból kegyvesztett lakáj

Az „etalon Rákosi” kultuszának jelentésrétegei

*Lombikban éltünk valamennyien,
a nagy kísérlet egérkéi és patkányai.”*

Hajdu Tibor¹

Személyi vagy személytelen kultusz?

Rákosi Mátyás regnálásának hatvan éve leáldozott. Bár az eltelt bő fél évszázad még a kommunikatív emlékezet terminusán belül van, nevezett személye és országglása szinte feledésbe merült. Terroruralmának rekvizitumai két generációváltás nyomán jórészt kikoptak a közösségi emlékezetből. A koncentrált rablét nagyobb légereit – Recsk, Hortobágy, Tiszalök – a közelmúltban történetpolitikai aktusokkal „nemzeti emlékhelyekké” adjusztálták ugyan, ám a megpróbáltatások tucatnyi más telepeit csak a múltat búvárolók szűk köre tartja számon. Ezek közismertsége az autópályák menti régészeti feltárások public history hozadékával vetekszik: elfeledni sincs mit, mert nem lettek a történelmi emlékezet helyei.

¹ Hajdu Tibor: Kérdőjelek R. M. hiányzó portréjához. *Élet és Irodalom*, 1983. február 11.

A Rákosi-korszak kollektív amnéziába süllyedéséhez képest nevezett „személyi kultusza” út át alkalmanként a múlt kárpitján. Összehasonlító vizsgálódások egyikeként szokott volt szóba kerülni, merthogy az idolképzés – a tágabb tér-időben – számos más történelmi figurához is társult.

Kérdés azonban, hogy mennyire volt ez a kultusz „személyi”? Még nem voltak Rákosi-biográfiák, nem lopódzott be hazánkba a linguistic turn vagy a pszichohistória, amikor nevezett halála után 12 évvel Hajdu Tibor egyik esszéjében azt vetette fel, hogy Rákosi Mátyás „személyi kultusza bizonyos értelemben személytelen volt.” Gondolatmenete szerint a tollhegyre tűzött meggyőződésből köteleződétt el életre szólan a szocializmus/kommunizmus eszméi iránt, mígnem annak megcsúfolt, sztálinista derivátumát – az esetlegesen megmaradt moszkovita emigráció visszatérő maradékával – adaptálta a második világháború után újra körülmetélt magyar szállásterületre. Történt mindez a Carpe diem! kettős értelmezése szerint,² s lett annak hozadéka a többértelmű „másik gettó”. 1953 után viszont már Magyarországon sem kizárólagosan alakította Rákosi az eseményeket. 1956-os tényleges bukásáig mindinkább defenzívában reagált a szovjet világfertály rapszodikus fordulataira: „három éven át a halott Sztálin kísértete volt, s maga is tudta ezt.”³

A személyi kultusz délibábján felderengő Rákosit már többször és többen megidéztük.⁴ Vegyük most szemügyre

² A Carpe diem! egyik fordítása, értelmezése: „Ragadd meg a napot!”, ≈ tégy minden nap valami hasznosat. Másik, profánabb átültetése: „Élj a mának!”

³ Hajdu Tibor: i. m.

⁴ A Rákosi személyi kultusza tárgykörben született írásokból válogatásra szorítkozunk. 1990 előtt: Szabó Bálint: *Az „ötvenes évek”*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1986.; Molnár Marianna: *A vezérkép és funkciói*

a „személytelen kultusz” olvasata felől. Ez a *karizma és intézmény* kérdéskörhöz tereli a nyomkeresést, méghozzá két párhuzamos szálon. Rákosi Mátyás profán szakralizálásához egyfelől igencsak kevés muníció állt rendelkezésre, akár a világháborút – iszonyatos emberáldozattal bár, de – megnyerő J. V. Sztálin vezérkultuszához, akár a partizánvezérséget és az unikális jugoszláv önfelszabadítást tényleges biográfiai komponensként kínálni tudó J. B. Titóhoz képest.⁵ Rákosi esetében már a kultuszgyártás kiindulópontja is közelített a „személytelenséghez”, mivel pályarajzából egy – rá alig ha-

az ötvenes évek Magyarországon. In: *Studium XVII.* (Szerk: Biróné Kaszás Éva) KLTE. Debrecen, 1986. 115–144.; Nemes János: *Rákosi Mátyás születésnapja.* Láng Kiadó, Budapest, 1988.; Korom Mihály: A személyi kultusz és legfőbb következményei az európai népi demokráciákban. In: *A szocializmus koncepciói és gyakorlata az 1950-es években.* Szerk: Csonka Rózsa és Harsányi Iván. MSZMP Politikai Főiskola, Budapest, 1989. 99–143. 1990 után: Pütkösti Árpád: *Rákosi a csúcson, 1948–1953.* Gondolat, Budapest, 1996.; Kocsis Piroska: Rákosi Mátyás hatvanadik születésnapjának megünneplése. ArchivNET 2006. 2. sz. www.archivnet.hu/politika/rakosi_matyas_hatvanadik_szuletesnapjanak_megunneplese.; Apor Balázs: A Rákosi-kultusz kialakulása és megnyilvánulásai. 1945 után. *Sic itur ad astra*, 1999. 1. sz. 97–128.; Pütkösti Árpád: *Rákosi, Sztálin legjobb tanítványa.* Európa, Budapest, 2004.; Apor Balázs: The „Secret Speech” and its Effect on the „Cult of Personality” in Hungary. *Critique*, 2007. No. 2. pp. 229–247.; Uő: A Rákosi-kultusz. *Rubicon*, 2007. 9. sz. 28–37.; Uő: Hagiográfia és kommunista vezérkultusz: Rákosi Mátyás életrajzai. In: *Mindennapok Rákosi és Kádár korában.* Szerk: Horváth Sándor. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2008.; 132–153. Gyarmati György: Hadigazdasági túltermelés, rejtőzködő transzformációs veszteség és a személyi kultusz. *Századok*, 2011. 1. sz. 75–116.; Uő: *A Rákosi-korszak.* ÁBTL – Rubicon, Budapest, 2011.; Fejős Zoltán: „Rákosi elvtárs élete” – egy hatvan évvel ezelőtti sztárkiállítás rétegei. *Etnographia*, 2012. 1. sz. 1–47.

- ⁵ Rákosinak nem létezett az előbbiekhöz hasonló, „önjogon” hasznosítható életrajzi panelje. Amit e téren a korabeli párt-PR menedzserek összeesküabtak – nevezett „kiemelkedő” szerepéről a Tanácsköztársaság idején, benne a „salgótarjáni hőssel” –, az az e műfajtól nem idegen bérdfias háryjánoskodás volt.

sonlító – képzeletbeli mesehős figurája desztillálódott a kultuszalkimisták lombikjában. Másfelől figyelemmel kellett lenni a kultusz hierarchikus rendben történő prezentálására szovjet–magyar, azaz birodalom–provincia viszonylatban: Sztálin ateista hagiográfiájához képest Rákosit legfeljebb a – szeszélyesen preferált vagy mellőzött – kommunista aprószentek kórusának egyikeként lehetett promotálni. Ezt volt hivatva némileg patinásabbá tenni a „Sztálin legjobb magyar tanítványa” formula, ami a művi presztízsek ingadozása közepette nehezen tette kiszámíthatóvá, hogy az ilyen szóvirágok mikor ázsiónövelők és mikor kompromittálók.

Több tekintetben is egy származtatott, szekunder jelenséggel van dolgunk. Birodalom és provincia aszimmetrikus viszonyában – Sztálinra is tekintettel – kellett Rákosi vezér- és Pater patriae maszkját formázni, hogy a magyar róna reinkarnálódott megváltója lehessen. A kultuszeremtés gondját már feltűnésének egyik profán változata is érzékelteti. Noha kétségtelen, maga is mindent megtett azért, hogy a No. 1 pozíciójába kerüljön, ennek elérése inkább volt egy – vörös keleti számummal érkező – politikai klímaváltozás hozadéka, semmint személyes érdemei honorálása. A rövid időn belül egymást követő két rendszerváltást ekkor a világháború kimenetele, illetve Európa hidegháborús újrafelosztása generálta. A horizonton feltűnő ex oriente lux legátusaként zakatolt be Rákosi 1945 januárjában Debrecenbe, majd egy hónap múlva Budapestre, ám azt a városi flaszterfolklór úgy formulázta, hogy míg Árpád és Horthy anno fehér lovon vonult be, Rákosi Vorosilovon érkezett.⁶

.....
⁶ Kliment Jefremovics Vorosilov szovjet tábornok 1945–1947 között a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnöke volt.

A glorifikálást célzó látvány- és szómágiák kifundálása egy erre hivatott propagandaipari vertikumot igényelt. A sztálini modell adaptálása hozta magával a vezérközpon-tú mindenhez értés kopírozását, indoktrinálását, s az azt szolgáló „egyenirányított” PR-struktúra kiépítését. A párt-állami hierarchiában domináns titkársági és agitprop me-nedzsment, az instruáló-közvetítő apparátus, „az ige testté lőn” kivitelező stáb, a sajtó – külön említendő a vidéki párt-lapok – slapajhada együtt alkotta a kultuszopera létrehozá-sán reszortszerűen összedolgozó káderkollektívát. Ebben a szertartásrendben a személy mindinkább szublimált: az idol „titokzatos tárgya” került a mágia centrumába. S lett belőle mindennapi kenyérünk verbális-képi étrend-kiegé-sztője – vagy éppen kalóriaszegény pótléka.⁷ A know-how-t illetően leginkább Sztálin birodalmi léptékű ikonkombinát-ját volt kíváncsi tanulmányozni.⁸ A kultuszépítés aktusa, tervutasításos-újraelosztásos ápolása intézményesült, lett belőle elszemélytelenedett sorozatgyártás, szériaproduk-tum, üzemszerű technológiai licence, köz- és ünnepnapokra egyaránt. Ezt idézi fel az akkor a Dekorációs Nemzeti Vállalatnál alkalmazott Szász Endre grafikus, festőművész: „Már úgy csináltuk Sztálint, hogy megfordítottuk a képet és fejjel lefelé festettük, így oda tudtunk figyelni. Később normában akarták csináltatni velünk a képeket. Azt akarták, hogy le-

⁷ Ekkoriban azt is megszabták, hogy ki jogosult kenyérért sorban állni. Kuláknak, papnak például még e sorálláshoz sem volt joga, miközben azok se tudták, hogy jut-e nekik az aznapi szállítmányból, akiknek egyébként járt volna. Oravecz Imre: Ókontri. *Élet és Irodalom*, 2017. december 20. 26.

⁸ Az egyik korabeli kultusz-asszisztens visszaemlékezésében részletezi, hogy Sztálin 70. születésnapjának (1949. december) „forgatókönyvét” hogyan igyekeztek 1952-ben, Rákosi 60. születésnapja környékén újra-hasznosítani. Nemes János: i. m. 12–14.

gyen kabátfestő, fejfestő, bajuszfestő, ki, mit tud a legjobban. Az éberség éveiben például az etalon Rákosit, amelyről másoltuk a Rákosikat, mindig be kellett tenni a páncélszekrénybe.”⁹ Szegeden híd, az ország munkásfellegvárában („Vörös Csepel”) a legnagyobb ipartelep kapta a nevét – Rákosi Mátyás Művek, Miskolcon ugyancsak róla keresztelték el a frissen alapított Nehézipari Műszaki Egyetemet. Kiemelt ösztöndíjprogram, tanulmányi verseny, emlékérem és túlóra-műszakok névadója lett.¹⁰ Olykor másokkal is megesk, hogy – többnyire haláluk után – intézményeket nevesítenek az utókor tisztelete következtében. Itt viszont az élő, *regnálása okán lett a kultuszteremtés kiindulópontja*. A személy intézményesülése egyik – vagy sokszorosított – lenyomata lett a metamorfózisnak, hogy más műfajú rásegítő gazsulálásokkal övezve induljon a profán oltári szentséggé magasztosulás felé. A rituálé bárhová behelyettesíthető Jolly Joker-ként sokszorosította – el egészen a napenergia hasznosításáig.¹¹ Számolatlan változatban történő megidézése mintegy a kommunizmus építésének Paracelsus-fémévé próbálta varázsolni. Marx-tagadó metafizika, avagy – szűkség törvényt bont – aprópénzre váltott, alkalmazott „dialektikus materializmus”?

⁹ Koltay Gábor – Riskó Géza: *Szász Endre*. IPK. Budapest, 1983.

¹⁰ Kocsis Piroska: Rákosi Mátyás hatvanadik születésnapjának megünneplése. *ArchivNET*, 2006. 2. sz. www.archivnet.hu/rakosi_matyas_hatvanadik_szuletesnapjanak_megunneplese.; Voigt Vilmos: Rákosi születésnapja. *Magyar Múzeumok*, 2012. 03. 13. http://archiv.magyar-muzeumok.hu/kiallitas/506_rakosi_szuletesnapja

¹¹ „Ahol Rákosi elvtárs van, ott csak a nap süthet.” Határeset, hogy ez kultuszpanel, vagy csupán egy IQ-val takarékosan ellátott lelkes párt-statiszta „nagy ember” iránti elfogultság-lenyomata – egy viharfelhős választási nagygyűlésre készülve. Lásd *Izinger Pál életútja*. Hanák Gábor interjúja alapján szerkesztette Izinger Anna. Osiris, Budapest, 2014. 82.

A kultusz rendszerlegitimáló funkciója

A személycentrikus karizma/piedesztál intézményesítésének kiteljesítésére egy „kultusz-vetélytárs” előtti tisztelgés adta az apropót. Kossuth Lajos születésének 150. évfordulóján, 1952 őszén lecserélték a nevezett tiszteletére a Parlament előtti téren 1927-ben felállított szoborcsoportot, mert az – úgymond – pesszimizmust árasztott.¹² Az 1948-as centenárium emlékeztetpolitikai újrafazonírozásához hasonlóan ezúttal is Révai József volt a ceremónia vezérszónoka. A Kossuth helyére Rákosit montírozó beszéde azok számára is világossá tette, akik maguktól nem jöttek volna rá: „a hazáért, a magyar függetlenségért, szocialista építésünk vívmányaiért népünk Rákosi Mátyás vezetésével kész dolgozni és harcolni, nem rosszabbul, mint egy évszázaddal ezelőtt Kossuth Lajos vezetésével.”¹³ Ez mintegy ráerősített Gerő Ernő Rákosit fél évvel korábban hozsannázó – születésnap – köszöntőjére, mely szerint „Rákosi és a párt – egy! Rákosi és a magyar munkásosztály – egy! Rákosi és a magyar nép – egy!”¹⁴ A szükségesnek gondolt őszi nyomatékosítás köz-történeti háttéréhez tartozik, hogy Rákosi 1952 augusztusától már nem csupán pártja főtitkára volt, hanem az ország

¹² Lásd erről Gyarmati György: Kossuth kultusza – post mortem. *Korunk*, 2003, 12. 35–50., *Korunk*, 2004. 1. 100–108. Újabban, uő: *A Király-hágón innen és túl*. Komp-Press Kiadó, Kolozsvár, 2016. 19–70.

¹³ *Szabad Nép*, 1952. szeptember 9.

¹⁴ Gerő Ernő: Rákosi elvtárs 60. születésnapjára. *Társadalmi Szemle*, 1952. 2–3. 100–106. Újraközlés: *Nehéz esztendőkről krónikája 1949–1953. Dokumentumok*. Szerk. és bev.: Balogh Sándor. Gondolat, Budapest, 1986. 391–397. Az amnéziában nem szenvedő kortársakban könnyen ébreszthetett ez asszociálást az „Ein Volk, ein Reich, ein Führer!” rossz emlékü szlogenre.

miniszterelnöke is. Pszeudo vallásként – mintha csak Robespierre Legfőbb Lénye kelt volna életre¹⁵ – intézményesített az állampárti/pártállami diktatúra hatalmi hierarchiájában addig is meglévő – onnipotens és omnikompetens – informális hatalma. Ez mintegy transzformálódott az aktuálisan tobzódó terror kultuszába. Ebben a kontextusban értelmezhető Bihari Mihálynak az a distinkciója, mely a „vezérmológia” fordulattal különíti el a rendszerlegitimáló funkciót Rákosi „személyi” kultuszától.¹⁶

Amiként Krisztus „átlényegült” a keresztény hit és testvériség, majd az intézményesült (állam)vallás korpuszává, úgy próbálta a propagandaipar Rákosit a kommunizmust vizionáló államiség szimbólumává kanonizálni.¹⁷ A kommunista berendezkedési terv azonban kezdettől rapszodikusán váltott valóra az előzetesen beharangozott menetrendhez képest.¹⁸ A politikai intézményrendszer teljes körű átalakítását az új alkotmánynak már 1948-ban meg kellett volna koronáznia, holott annak szerkesztéskész tető alá hozása – formálisan is – csak 1950 végére teljesült. A mezőgaz-

¹⁵ Fehér Ferenc: A Legfőbb Lény kultusza és a politikum szekularizálásának korlátai. *Politikatudományi Szemle*, 1994. 1. sz. 5–42.

¹⁶ Bihari Mihály: *Magyar politika 1944–2004*. Osiris, Budapest, 2005. 102.

¹⁷ Kossuth esetében egy masszív társadalmi és egy változékonny interpretálható állami kultusz egyensúlytalan kondomíniumáról beszélhetünk, s e mellé kívánták Rákosit konfirmálni. A kultusszal övezett régebbi – államiséget is megszemélyesítő – kultuszidolok esetében (Szent István, illetve Mária kultusza – versus Szent István Királysága, illetve Regnum Marianum) „a múltat végképp eltörölni” ambíciója érvényesült, itt nem melléjük, hanem helyükre applikálva próbálkoztak Rákosi profán szakralizálásával, mint aki a rendszer, illetve az államiség letéteményese is.

¹⁸ *Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok, 1944–1948*. Szerkesztette és az utószót írta Izsák Lajos, Kun Miklós. Századvég, Budapest, 1994. 262–264.

daság kollektivizálását – két-három év alatt – 1951-re hitték keresztülvihetőnek, ám egyharmadának tévesztése volt/ maradt a csúcs Rákosi 1956-ig elhúzóódó regnálásának teljes időszakában. Az eredendően is megalomán, 1954-gyel záruló első ötéves tervet oly mértékben írta felül Sztálin 1951 eleji, új háborúval kalkuláló – „Mindent a hadigazdaságba!” – korrekciós ukáza, hogy a második ötéves tervnek még az előzetes koncepcióvázát is csak 1956 nyarára – éppen Rákosi megbuktatásának napjára – sikerült összeeskábálni. Más területeket pásztázva: az akadémiai tudományos intézményrendszer, az egyetemek államosítása, hozzá a „burzsoá áltudományok” ideológiai találmánya, százezrek pánik-emigrálása, vagy a nyugati nyelvek tanításának beszüntetése együttesen sem becsülhetett többre, mint káló: leírható, kalkulált veszteség. (Akkoriban a volumenében sokszorta nagyobb és sok komponensből összeálló *transzformációs veszteség* még közgazdaságilag és politikailag is ismeretlen fogalom, így nem vizsgált jelenség volt.¹⁹) A „tűzzel-vassal” történő institucionalizáltság mellé erőltették Rákosit, mint az államrendszer szimbolikus letéteményesét.

Próbálhatjuk a hőskultusszal rokonítani a személyi kultuszt – annak egyik variánsaként –, ám az Rákosi esetében a napi gyakorlat során intézményesen idegenített el magától a dicsfénybe öltöztetni szánt személytől. A személyi kultusz példaszerű sulykolásának tekinthetnénk, midőn a *Szabad Nógrád* című megyei pártlap egyik számának címlapján *harmincszor* sikerült ajnározni Rákosit a legkülönbözőbb kontextusban. Eszerint az ipar és a mezőgazdaság szerte-

¹⁹ Gyarmati György: Hadigazdasági túlterhelés, rejtőzködő transzformációs veszteség és a személyi kultusz. *Századok*, 2011. 1. sz. 75–116.

ágazó reszortfeladataitól kezdődően a „hős észak-koreai nép” szabadságharcán át a külső és belső reakció diverziós ármánykodásainak leszereléséig mindenben „Rákosi elvtárs bölcs útmutatásai” szerint kívánatos eljárni, mert így érdekeljük ki „szerető, atyai gondoskodását.” Épp e határtalan polihisztorság forszírozása árulkodik leginkább a személyt metafizikus mindenhatóvá mantrázni igyekvő kultuszmechanizmusról.²⁰ Ez a túllihegett szervilizmus alighanem már a maga idején is kontraproduktív lehetett, mert azt mégsem feltételezhetjük, hogy a szemet szűrőan túlbuzgó glorifikálás mögött valamifajta lejáratási szándék húzódott volna meg.

Az ellenség-barát „éberség” kultuszelem és annak bumerángja

Közelíthetünk témánkhoz egy másik Rákosi copyright sztereotípiára felől is. Országlásának emblematisztikus justizmordja, a Rajk-per összeamalgámozása – saját bevallása szerint – „sok álmatlan éjszakájába került”. Ez az éberség-jogar, a vezéri idoneitás öndokumentálása, a szakralizáláshoz kívánatos egyéb attribútumok hiányát próbálta mérsékelni. A jó és rossz (Isten és Sátán, üdvözlők és kárhozatra ítélték) duális hiteltvi képletét újrashaknosítva emelte be önmapa és a rendszer együttes legitimálásába a „fokozott éberség” meghirdetésével generált folyamatos konfrontációt. A vezér-promóció ez esetben ugyanannak a duális (ellenség/barát) világ- és rendszermagyarázó rutinnak lett a része, mint a *sztahanovista*, a *traktorista lány* dicshimnuszba komponálása, s hozzájuk képest

²⁰ Szabad Nőgrád, 1950. november 6.

az osztályidegen, a kulák, a klerikális reakció verbális és képi elagyabugyálásán túl, annak tömeges, adminisztratív és/vagy peresített diszkriminálása.²¹ (Határon túlnyúlóan így lett korabeli ötágú csillagos hungaricum „az imperializmus láncos kutyája” formula, Titónak a „békétáborból” történő kiebrudálására.) Rákosi ezt az összetevőt – saját kiválóságát demonstrálандó – maga adományozta a kultuszgyártáshoz, csakhogy végsőleg ez is visszájára sült el. A kirakatperrel koronázott Rajk–Tito-koholmány négy évvel későbbi lelepleződése ad acta tette kultuszát, fejére hullott vissza mint rendszerhazugság, s – főként az utóbbi következményeként – a hatalomból való kitessékelésében is szerepet játszott.²²

Eme végkifejlet még várat magára. Egyelőre ott tartunk, hogy bármennyi volt az ihlető „álmatlan éjszakák” száma, aligha lehetett kevesebb, mint – előtte is, utána is – rémálomban töltött időszakai, amikor pszichésen maga is osztozni volt

²¹ Azt a szovjetunióbeli gyakorlatot, miszerint „mint osztály irtjuk ki a kulákokat és a burzsujt”, s ezzel indokolva milliós nagyságrendben mellőzték az egzekúciók személyenkénti jegyzőkönyvezését, Magyarországon Rákosi terroruralmának tobzódása időszakában sem követték. Az ÁVH regisztrált ugyan 1,4 millió „ellenséges elemet”, s azt idővel 27 „ellenség” kategóriába csoportosították, de a diszkriminálásnak – akár „csak” internáltak valakit, akár börtönnel vagy halálos ítélettel végződött az ügy – személyenként nyoma maradt. Az más kérdés, hogy erről legalább családja kapott-e értesítést, vagy hogy – a személyi kultusz leáldozásával – az ún. szocialista törvényesség helyreállítása úgy történt, hogy ezen dokumentumok egy részét utólag eltüntették. Lásd erről Nicolas Werth: Egy állam a nép ellen. Erőszak, elnyomás, rémuralom a Szovjetunióban. In: *A kommunizmus fekete könyve*. Nagyvilág, Budapest, 2000. 110–111., illetve a *Bűnbak minden időben* című tanulmánykötet (Szerk. Gyarmati György – Lengvári István – Póka Attila – Vonyó József. Kronosz – MTT – ÁBTL, Budapest, 2013.) több, az 1945 utáni időszakra vonatkozó tanulmányát.

²² Gyarmati György: Egy hazugságtákolmány tündöklése és bukása. Rajk–Tito-perek Magyarországon, 1948–1956. *Rubicon*, 2015. 10. sz. 44–53.

kénytelen általa rettegésben tartott alattvalói közérzetében. A hatalomhoz való küldetéstudatos – idővel ámokfutó – ragaszkodása, illetve az emiatti paranoia persze nem azonosítható másoknak a meghurcoltatástól való félelmével. Rákosi esetében a délibábos kultusz és a nehezen kalibrálható – de bízonságerodáló – félelemérzet egyazon karakter komplexer jellemezőjeként is felidézhető. A mintakövetést is elváró, ám Magyarországon mégiscsak általa kiépített terroruralom a hatalombirtokosokra is visszahatott. Legfeljebb a személyiségtorzulás mértéke, alkalmasint annak képmutatással, hübrisszel kompenzálása lehetett különböző. A pápai csalatkozhatatlanság profán kollektivizálása húzódott meg „a párt sohasem téved” talmi szentencia mögött, ám regulává tétele az eszerint ügyködő káderek és ennek elszenvedő alanyai esetében egyaránt gerjesztette „tettes és áldozat” – mindenkinél egyedi módon fellépő – identitászavarát, közérzet-traumáját. A terrorral ekézett mindennapok közepette ezt a rettenetet jelenítette meg a kortársi közbeszédben a „krampusz”, a „csengőfrász” metaforája. Ám a kiszámíthatatlanná lett/tett rendszermechanizmus intézményesítői, üzemben tartói sem kaptak védőoltást a társadalmi méretben elharapódzó fruszt-ráltság, illetve tudathasadás ellen. A kultusz felől nézve ez is kettősséget mutat: egyik szálon Rákosi glorifikálásának elszemélytelenedő intézményesülését, míg a másikon az időközben felerősödő személyes paranoiát.²³

²³ A diktatúra rendre – és rendre tévesen – előszeretettel kalkulál a félelem/megfélemlítés különböző fokozataival, mint rendszercementáló összetevővel. Másképp bajos lenne már a kiépítése, beüzemelése is. Rákosi terroruralma idején a rettenet jószerivel országos – osztársadalmi – méretű közérzet volt, s nemcsak a szintén országos hatókörű ÁVH hivatásos fogdmegjei és többtízezres számban bedolgozó hálózati fürkészei okán. A különböző vizsgálati és büntető eljárások (már akko-

Ebből egyelőre annyi konstatálható, hogy „a rajongással övezett, szeretett vezér” maga is félt. Nem tudhatni, hogy mitől: Rákosi elleni merénylet tervéről nem maradt fenn érdemi információ.²⁴ Arról viszont tudni lehet – Péter Gábor egyik Moszkvába küldött jelentéséből –, miszerint 1950. augusztus 14-én este „Rákosi magához hívatta az ÁVH Kormányőrség vezetőjét, Moravec ezredet, és megbízta, hogy készíttesen az MDP KV-beli dolgozószobájába egy páncélozott ajtót. A páncélozott ajtónak a dolgozószoba felől kellett nyílnia, úgy, hogy amennyiben valami történik, és be akarnak törni hozzá, ő kb. öt percet nyerjen a védekezésre való felkészülésben.”²⁵ A római császárkor időszakában volt arra példa, hogy

riban) hivatalosan összesített közel milliós számát, valamint a figyeltetések 1,4 milliós kartonszámát említve – és a másfajta hatósági végzések nem randomírozva –, a megfélemlítettség a korabeli (felnőtt) lakosság negyedét-harmadát közvetlenül érintette, családi relációban is legalább a felét. Önmagában ez a nagyságrend is sokkoló. Az egyedi frusztráltság egyfelől aggregálódik, másfelől arról szólnak a visszaemlékezések és a szociálpszichológiai leírások, hogy nem lehet a nap 24 órájában egyvégtében félelemérzetben létezni.

- ²⁴ 1949. október 23-án Cinkotán a pártfőtitkár gépkocsija egy minisztériumi szolgálati kocsival ütközött. „Mindkét gépkocsi bal első sárhányója megrongálódott” – olvasható a jegyzőkönyvben –, ami azt jelenti, hogy nagyobb roncsolódás, illetve személyi sérülés nem történt. A kocsiban ülő vezető beosztású – tehát a koccanásig „megbízható káder” mérnököt ennek ellenére előbb Kistarcsára internálta az ÁVH. Később, mert semmi vétséget, netán Rákosi személye elleni eltervezett atrocitást nem tudtak ellene összeeszkábálni, a recski rabmunkatáborba zsúpollták tovább. Onnét viszont azért nem engedték szabadon, mert őt szemelték ki, hogy spicliként „építsék be” az addig „hálózatilag átfogni nem tudott” ott raboskodó mérnökök csoportjába. Ez a kísérletük sem sikerült. ÁBT. 3.1.9. V-107 373. Az pedig még kevésbé életszerű, hogy Rákosi az eset alapján – egy személye elleni merényletet vélelmezve – csak közel egy év elteltével rendelkezett volna arról, hogy páncélajtót építsenek munkaszobájába.

- ²⁵ Az intézkedésre az időpont sem ad közelebbi támpontot. Tágabb összefüggésben, másfél hónapja robbant ki a koreai háború; itthon két

az imperátornak leginkább saját testőrségétől kellett tartania. A marxizmus klasszikusai közül egy helyütt, Friedrich Engels Marxhoz írott egyik levelében találni utalást arra, hogy „olyan emberek uralmát értjük rémuralmon, akik rémületet keltenek, pedig megfordítva, olyanok uralma ez, akik maguk vannak megrémülve. A terror nagyrészt haszontalan kegyetlenkedésekből áll, amelyeket olyan emberek követnek el önmaguk megnyugtatására, akik maguk félnek.”²⁶

E „félelem” vonulathoz egyetlen kortársi megerősítésre bukkantam: Kovács Imre, a korabeli Nemzeti Parasztpárt országos titkáráként koalíciós partner – nem mellesleg politikai ellenlábás –, többször volt együtt Rákosival Vorosilovnál alkalmi, protokolláris rendezvények mellett „munkamegbeszéléseken” is. Rákosiról szóló portrévázlatai papírra vetése közben visszatérően említi azt a benyomását, hogy a moszk-

nappal később véteti majd őrizetbe Rákosi Marosán Györgyöt, s indít hajtóvadászatot az addig partner-baloldaliként regisztrált volt szociáldemokraták ellen is; emellett küszöbön állt, hogy a püspöki kar „megdolgozása” nyomán aláírassák velük a rájuk kényszerített ún. megállapodást. Ugyan ki juthatott volna el Rákosi pártközpontbeli dolgozószobájáig ellenséges szándékkal, midőn irodáját is, személyét is többszörös biztosító gyűrű védte. Igaz, ezt követően nem sokkal indul majd meg Farkas Mihály feljelentése nyomán az ÁVH vezetőjének helyettese, a speciális szovjet titkosszolgálati kapcsolatokkal rendelkező Szűcs Ernő elleni koncepciós eljárás, mely nevezett agyonveretésével végződött, ám erről – a fennmaradt dokumentumok szerint – Rákosi csak a „páncélajtóról” való intézkedése után három héttel, Karlovy Varyban töltött szeptemberi szabadsága idején kapott tájékoztatást. A dokumentumot közli: *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez*. 1. kötet. Szerk: Horváth Ibolya, Solt Pál, Szabó Győző, Zanathy János, Zinner Tibor. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1992. 312–314. Huszár Tibor: *A pokol malmái. Szűcs Ernő ÁVH ezredes ügye és elágazásai, 1946–1955*. Corvina, Budapest. 2009. 33–34., 54–58.

²⁶ K. Marx és F. Engels Művei. 33. kötet. (Levelek, 1870–1874) Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975. 51.

vai felsőbbtség színe előtt nevezett rendre szorongott. „[Sztálin] Kelet-Európát hódításként kezelte, mivel azonban tudta, hogy a kelet-európai népeknek nem kell a kommunizmus, nem akarta az oroszokkal rájuk erőltetni. A piszkos munkát ráhagyta olyan gyökértelen emigránsokra – ahogy nevezték őket, a moszkovitákra –, mint Rákosi Mátyás vagy a román Pauker Anna, akik félelmükben, rettegésükben rendezkedtek be önkényuralomra. [...] Rákosi félt Sztálintól, minden kommunista félt tőle; az általános félelem mozgatta őket, nem a parancsa. [...] Persze, Sztálin parancsolt is, ami azonban csak rutin volt; valójában ki kellett találni, hogy mit vár alantasaitól, miként lehetnek jó kommunisták. Rákosinak nem volt közvetlen vonala Sztálinhoz, a titkársága közvetített hozzá is, tőle is. Gerő bármikor felhívhatta Manuilszkijt, [Rákosi] többé Sztálint Magyarországról nem. Farkas Mihály Berija megbízottja volt, fontos esetekben és ügyekben felszengethette. Révai, Vas, Nagy Imre a moszkvai vonalra volt utalva, Rákosi félelmét fokozta, hogy nem volt tisztában, e közvetlen vonalások miről beszélgettek gazdáikkal.”²⁷

Az „etalon Rákosi” hús-vér alteregója pártfőtitkárként, a budapesti minisztertanács (akkor még) helyettes elnökeként, nem mellesleg Moszkva helytartójaként páncélszobává alakította a magyar Parlamenttel szomszédos pártközpontbéli kvartélyát. Éppen akkortájt, amikor – egy diktátor szemüvegén át nézve – azt hihette: maga alá gyűrte a kommunista vazallusként szolgálati helyéül rendelt provinciát. Azt is mondhatnók, hogy Rákosi Mátyás „Sztálin legjobb magyar *paranoiás* tanítványa” lett. A kezdeti évek mester-

²⁷ Kovács Imre: *Magyarország megszállása*. Katalizátor Iroda, Budapest, 1990. 209., ill. 257.

kélten közvetlenkedő nép közé járása agorafóbiába váltott át. A görögtüzes látványceremóniák közötti hétköznapiakon felhasadozott a fedőlepel, elő-elővillant a gyári hibás instrumentum kontúrja, rángatózó döcögésbe váltott át a szocializmus defektes Pobedája.

Az ellenkultusz politikai és köznapi folklórja

A futószalagon gyártott kultusz egyszerre volt önlegitimáló rendszerpropaganda, s egyúttal a „centralizált anarchia” (© Bibó István) bornírtságainak ellensúlyozására szánt reklámoffenzíva. Akkoriban is népámítással próbálták elfedni a leginkább szemet szűrő köznapi visszasságokat. Mivel azokat közvetlenül tapasztalták saját bőrükön a honi alattvalók, érthető, hogy ezek – és a kultusz – ellen csak kellően biztonságos távolságból szólalhattak fel „önkéntes ombudszmanok.” Köztük az emigráns író, Márai Sándor. Nevezett 1952 tavaszán – midőn éppen elszabadult Rákosi Mátyás 60. születésnapja alkalmából az országos ünneplés szököárja –, a Szabad Európa Rádió hullámhosszán próbálta ellensúlyozni „népünk bölcs tanítójának” profán szentté avatását. „A veszett második világháború után a Vörös Hadsereg szuroinyainak védelme alatt Moszkvából Magyarországra érkezett egy kommunista, aki a magyar nemzet demokratikus életakarásának erőszakos elnémítása után átvette a korlátlan és feltétlen hatalmat az országban elevenek és holtak, testek és lelkek felett. Ez az ember, megint csak kizárólagosan az orosz szuronyok védelme jóvoltából, megérte sértetlenül és egészében hatvanadik születésnapját. A közben eltelt hét év alatt a magyar nemzet elvesztette nemzeti önállóságát, demokrati-

kus intézményei megsemmisültek, ősi életformáját feldúlták, a lakosság százezres tömegeit száműzetésbe kényszerítették, a dolgozó magyar társadalom életszínvonalát eddig még soha nem ismert mértékben a kényszermunkások életszínvonalára szállították le, a nemzet anyagi kincseit a Szovjetbe szállították vagy elkótyavetyélték külföldön, hogy devizát szerezzenek a szovjet fegyverkezés számára. [...] Az országból katonai bázist építettek a Szovjet részére, az emberi munkaerőt egy idegen hatalom katonai terveinek megvalósítására kényszerítették, tisztességes és ártatlan emberek tízezreit koncentrációs táborokba zárták, illetve bitóra küldtek magyar állampolgárokat. S amikor Rákosi elérte a hatvanéves korhatárt, a magyar írók lantot, töltőtollat és írógépet ragadtak, hogy ünnepeljék azt az embert, aki mindezt tetteleg elkövette. [...] A Rákosi-ódákat, melyeket a magyar írónemzedék olyan gátlástalan ömlengéssel kiált világgá, lehetetlen másképpen magyarázni, mint egyféle irodalmi tudathasadással. Nem lehet elhinni, hogy költők, még hozzá tehetséges költők önként lealacsonyodjanak e szolgai szerepre. [...] Nem lehet feltételezni, hogy önként, külső erőszakos behatás nélkül adták fel ilyen módon önmaguk és a nemzet becsületét.”²⁸

Az viszont később is csak szóbeli információként vált tudhatóvá, hogy a különböző rendszer-önünneplések, kultuszrendezvények, katonai parádék költségeit – a panem et circenses második felét – rendre a közérzetjavító kiadások közé iktatták, mondván: azok is a nép jólétét szolgálták.²⁹

²⁸ Márai Sándor: *Fedőneve: Ulysses I. (1951–1953.)* Helikon Kiadó, Budapest, 2014. 165–168.

²⁹ Vajda Imre, az Országos Tervhivatal egykori elnökének elbeszéléseként említette ezt Ránki György, az MTA Történettudományi Intézetének egyik műhelyvitáján (az 1970-es évek második felében), mondván,

Mit ne mondjak, ilyenek voltak Örkény István és Esterházy Péter késő Kádár-kori adomái is. Utóbbi nem takarékoskodott a Rákosit szarkazmussal felidéző – „nem biztos, hogy úgy volt, de jól hangzik” – történetekkel. A kommunista panteonból kiebrudalt vezér ilyesfajta utólagos pellengérré állítása aligha lehetett ellenére hivatalban lévő utódjának. Most csak egyet idézünk példaként „a kis magyar pornográfia” tucatnyi karaktergyilkos fantázia-nekrológiájából. „Valamely kideríthetetlen oknál és az imperialisták kitartó aknamunkájánál fogva Rákosi lejjebb ereszkedett a népszerűségi listán. Mátyás épp egy békenagygyűlésre készülődött, s a hivatalos emberek mindent elkövettek, hogy a fogadtatás minél fényesebben üssön ki. Gerő elvtárs fölkérte Déry Tibort, mondjon neki valami tervet a fogadtatáshoz, ne kerüljön valami sokba, a főtitkárt lepje meg, s a népnek is örömet szerezzen.

Déry, aki igen nagymérvű volt akármilyen helyzetben, kelletlenül vállat vont, s odavetőleg mondta, nem tudok semmit. Egy kis szünet után elkezdte, tán mégis. Gerő örömtől sugárzó szemekkel biztatta, nos, nos?

A drága Mátyás a hídon hajtát át?

Da.

Tehát a hídfőnél arra a két oszlopra?

Da, da.

Akkor az egyikre akasztasd fel Farkas Mihályt, a másikra magadat. Nem is kerül valami sokba, s a drága embert meg fogja lepni, s a népnek is örömet szerez. Ezzel vette a kalapját és távozott.

hogy Vajda – egy kéziratra reagálva – börtönből való szabadulása után tette ezt a megjegyzést.

Megtörtént-e ez a beszélgetés vagy sem, azt nem tudhatom, de hogy közbeszéd tárgya volt, s minden magyar ember örömmel hallotta: az már szent igaz.”³⁰

Rákosi szuverén, sőt ötletgazdag bozótharcos csapatkapitány volt a hazai politika kispályás szpartakiádján. 1945 után felívelő karrier-szlalomja idején mindvégig azt ambicionálta, hogy a hidegháborús Európa-, illetve világbajnokság sztálini ligaválogatottjában lehessen frontember, vagy legalább Köztes-Európa regionális „béketábor-csapatának” a tréner. Mások által is respektált képességeit túltengő egója rendre felülértékelte: kulisszák mögötti balfogásai, ismétlődő nyilvános ballépései ebből a mérték-, illetve aránytévesztésből eredeztethetőek. Pontosítva abból, hogy Magyarország pozicionálását méretezte el a geostratégiai sakktáblán, s hozzá önmagát országa omnipotens és nélkülözhetetlen megtestesítőjének hitte. Holott azzal, amit képviselt, s amiként azt tette, évtizednyire elnyúlt „ideiglenes állomásozásának” időtartamára megmaradt egy – a honlakosok többsége számára – idegen eszme és hatalom kreatúrájának. Lakájsztálinizmusnak tekintett uralmi rendjét a millió körüli párttagság egy része is averzióval vette tudomásul, miközben e viszolygók is szerepjai voltak a nómenklatúrának, illetve vastaps-statisztái a kultuszceremóniáknak.

A rituális felmagasztalás köznapí ellensúlyozásának itthoni nyomait csak utólag lehet – naplókából, memoárokból, szóbeli emlékezésekből – összegereblyézni: ebből idéztünk már eddig is néhányat. Álljon itt egy a nyelvi kétértelműség szófacsarásai közül is: „Rákosi elvtárs több beszédében mondta:

³⁰ Esterházy Péter: *Kis magyar pornográfia*. Magvető Kiadó, Budapest, 1984. 67.

csak a javunkat akarja! Mi meg több válaszukban mondtuk: nem adjuk! Így azután kénytelen volt többször elvenni...” Az ország-világnak mutatott korabeli Rákosi – mint politikai PR-termék – leginkább ott hibádzott, hogy az adott pillanatban mindent tudó (sőt, „mindent jobban tudó”) szentenciái, iránymutatásai a napi gyakorlatban kontraproduktívak (lásd például magyar gyapot), más esetben alkalmazhatatlanok voltak. Habitusát, céltételezett kommunista elköteleződését tekintve az is kérdéses, hogy ismételt feltűnése e tájon hazatérés volt-e? A moszkovita kommunisták internacionalista küldetéstudattal programozott misszióvezetőjeként érkezett a határait nyugatra tolni igyekvő szovjet birodalom Duna menti gyepűvidékére, s teljes odaadással dolgozott azon, hogy az általa dirigált provincia Moszkva előretolt helyőrsége legyen.

Rákosi esete a személyi kultuszon túl annak elszemélytelenedett, kiüresedett parafrázisával, itt véget ér. Mégis itt kezdődik eddigi elbeszélésünk újabb paradoxona. Hullámvasút regnálásának következő három évében a dicshimnuszoktól egyre inkább mentesítve tűnt elő újra – majdnem azt írtam – mint a hús-vér földi halandó. Noha az volt, ez így mégsem igaz. 1953 kora nyarán, a moszkvai pártprezídium purgatóriumában való kényszerű megmártózása után valami más történt. Olyasmi, amit a népmesék kulcsmozzanatából ismerünk. Ő is átbucskázott a fején, s lett belőle – földre szállt angyal helyett – vonakodó, rátarti úrhatnám szolga. Annál is diabolikusabb, mint ami kultuszba pácolásával együtt volt ismerhető. Az persze csak visszatekintő – tudálékosan „történelmi” – perspektívából látható, hogy Sztálin halála után Rákosi helyzete nemcsak egyik – miniszterelnöki – pozíciójának elvesztése miatt módosult. A szocreálra fazonírozott kultuszjelmezektől olyan könnyen szabadult meg, mint a

színész – a tapsok lecsengése után – parókától, sminktől. Ám egykor birtokolt hatalmából – önszántából – egy jottányit sem engedett. A kultusz elillant, maradt a hübrisz.

Sztálin és a „fiókák” kultusza pártpolitikai gyakorlattá szervesítve karikírozta a marxizmust. Intézményesült, elszemélytelenedett szériatermékként volt forgalomban. E kultuszparádében a látszatra helyeződött át a hangsúly, mely elfedni volt hivatott a ténylegesen történeteket. Éppúgy, mint az államszocializmus-kori „választások” esetében, melyek közül egyet egy korabeli körzeti állatorvos memoárja őrzött meg az utókornak, 1953-ból. „A hivatalos jelentés szerint rendbontás nem történt sehol. [Hejő]Kürtön se, mert szégyenkezve eltakarták azt a hivatalos emberek. Hogy baj van, csak akkor derült ki, amikor kinyitották az urnát a szavazás után. Jelentős számú szavazólapot ugyanis emberszarral kentek össze valakik. Gondolkodtak is a hivatalos emberek, hogy ez hogyan történhetett? Mondták, másként nem lehetett, egy szavazó nem tette be a borítékba, hanem kilopta a szavazócédulát. Aztán összekenték szarral, a következő azt vitte be, és az üreset hozta ki. És ez így történhetett még jó néhányuknál, amíg tartott a szavazás. Mesélték, hogy urnabontáskor olyan bűz támadt a teremben, mintha egy vécét nyitottak volna fel. Meg is szállták a falut a nyomozók, de nem jutottak semmire. A hivatalos jelentésben viszont 98%-os népfrontos győzelem szerepelt.”³¹ Akkoriban még a választási részeredmények is csak Rákosi előzetes jóváhagyásával kerülhettek nyilvánosságra. Sztálin halála után Rákosi eminens mintakövetőből vált vonakodó csatlóssá. Az erőltetett rendszerkonstruáláshoz hasonlóan lett illékony személyes/személytelen legitimációja is.

³¹ Zabos Géza: *Tiszahát*. Püski, Budapest, 1996. 229.

Köznapi fogadtatása az induláskor sem volt túl biztató. 1945-ben Egerben egy öt népszerűsítő választási plakát-portréját jól láthatóan felülírták: „Ha ez a feje, akkor min ül?”³² 1947 tavaszi hónapjaiban Kovács Bélának, a Független Kisgazdapárt főtitkárának – szovjet segédlettel történő – elhurcoltatását, illetve Nagy Ferenc miniszterelnök emigrációba szökését követően a fővárosi rikkancsok a frissen megjelent élclapot visszatérően úgy kínálták, hogy „Ludas a Matyi!, Ludas a Matyi!”³³ A konkrét szituációkhoz köthető nyelvköszörülést Pethő Tibor kiterjedtebb akciórádiusszal illesztette a Rákosi folklórba. „Borzas Mátyást, a pártfőtitkárt, mint seggfejbe [sic!] emlegette ifjú és öreg, asszony, gyermek és férfi szűk körben”, amikor nem kellett attól tartaniuk, hogy illetéktelen fülek is lehetnek a közelben.³⁴ Azaz, a különböző formaváltozatokban gyártani kezdett kultusz funkciói közé tartozott az is, hogy az averzióval fogadott vezérjelöltet szalonképessé sminkelje.

A Rákosi nevéhez kötődő személyi/személytelen kultusz-nak akkor kezdődött egy újabb fejezete, amikor nevezett végleg eltűnt a Duna mentéről. Bukását követően a Kádár-rend-

³² Izinger Pál *életútja*. I. m. 81.

³³ A nevezetes 1952. évi 60. születésnap egy újabb – a kultusz- és ünnep-léshistoriográfiában eddig nem regisztrált – adaléka. A Ganz Danubius Hajó- és Darugár 1952-ben bocsátott vízre egy egyedi gyártású kishajót, amely a keresztségben a Lúdas Matyi nevet kapta. A megajándékozott célszemély tetszését viszont nem nyerte el a tiszteletére gyártott vízi jármű, főként miután arról is értesült, hogy a név két tagja közé rendre egy „a” betűt biggyesztettek ismeretlen korabeli graffiti-pionírok. „A hajó orrán így »Lúdas a Matyi« volt olvasható.” Rákosi hajója a Helemba szigetnél. Bukovics Krisztián interjúja György Jánossal. *Hídlap*, 2007. szeptember 3. <http://oldhidlap.hu/news/view/1277/> (Utolsó letöltés: 2018. március 16.)

³⁴ Pethő Tibor: Rákosi Mátyás születésnapjára. *Magyar Nemzet*, 2017. március 9.

szer politikai síkon, párthatározatokban tette rendszer-bűnbakká,³⁵ miközben kegyvesztetté nyilvánítását a restauráció elfogadtatására próbálta hasznosítani. Visszatérő verbális elmarasztalásán túl viszont (büntetőjogi értelemben) nem vonták felelősségre. A „személyi kultusz” formula ekkoriban bizonyos mértékű jelentésváltozáson esett át. A Rákosi regnálását meghatározó terroruralom eufemizált körülírása, politikai metaforája lett, így viszont része maradhatott a folytatólagos rendszerlegitimálási kényszernek: „eközben is a szocializmus épült.”³⁶ Rákosi Mátyás pályájának detronizálás utáni alkonya azért fordult át örkenyes, hrabalos abszurdba, mivel akkor is tanítómestere nyomdokait vélte követendőnek,

³⁵ A kultusz nevesített alanyából kegyvesztettsége és exkommunikálása után lett Rákosi – külföldi szolgálattelre delegált – „rendkívüli és meghatalmazott bűnbak”. A Kádár-kori MSZMP párttagsága saját korábbi MDP tagsága idejéből való tetteitársi bűnrészességét hártotta át egykori vezérére. Ám saját megigazulásuk kárvallottja ez esetben nem egy „ártatlan bárány” volt – mint a bűnbakképzés hagyományos szcenáriójában –, hanem a bandavezér státusú főkolompos, a legfőbb bűnelkövető. Rákosi ilyen értelmű visszamenőleges újraminősítése az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottsága 1956. decemberi határozatával kezdődött, melyben az „október 23-án kezdődött események okai és előzményei” között elsőként „a Rákosi–Gerő-klikk” viselt dolgait állították pellengérré. *Az MSZMP határozatai, 1956–1962.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1973. 13–14. Öt évvel később, Kádár – a rendszerrestaurációt követően immár konszolidációt ambicionálva – egy nyakatekert című külön pártbullát szentelt a személyi kultusznak és az akkori justizmordoknak, részletesen sorolta Rákosi „különleges politikai felelősségét a személyi kultusz meghonosításáért... és a koncepciós perekért.” A dokumentum teljes címe: *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának határozata a személyi kultusz éveiben a munkásmozgalmi emberek ellen indított törvénytörések perének lezárásáról.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1962. 53–60., illetve az imént idézett *MSZMP határozatai...* kötet, 573–577.

³⁶ *A magyar forradalmi munkásmozgalom története.* Szerk: Nemes Dezső elnökletével működő szerkesztő bizottság. Kossuth Kiadó, Budapest, 1974. 551., illetve az 1948–1956 közötti évkört bemutató fejezet, 526–564.

amikor Sztálin megszűnt normaadónak lenni. Igaz, hatvanon túl az ember fia – ki megőszülve, ki megkopaszodva – ritkán adja a fejét érdemi önkorrekcióra. Rákosi esetében e „következetesség” mögött jó adag politikai számítás is meghúzódott.³⁷ Ahogy Feitl István írja egyik tanulmányában: „Rákosi Mátyás nem könnyen adta meg magát. Háromszor kellett ajtót mutatni neki, hogy egyszer távozzon, s még a távolban is azon töprengett, hogyan juthatna vissza a »nemzet házába«.”³⁸ Oda, ahol ő jószerivel csak vissza-visszatérő látogató volt, s a honlakosok is legfeljebb legátusként, regnálása és művi kultusza idején is birodalmi helytartóként könyvelték el.³⁹

³⁷ Így bármifajta törvényes eljárás, bírói végzés nélküli „deportálásként” minősíthette életfogytig tartó krasznodari, majd tokmaki (Kírgízia) száműzetését. (Budapest és a Fekete-tengerhez közeli Krasznodar távolsága légvonalban másfélezer kilométer, Budapest és a kínai határhoz közeli Tokmak távolsága légvonalban is több mint négyezer.) Sógornője rokonai együttérzéstől vezérelten papírra vetett memoárjában Rákosi önmagát egyfelől betegségekkel küszködő nyugdíjas korú páriaként, a (sztálinista) szocializmus mártírjaként identifika. Lásd Bíró Eugénia: *Száműzetésben*. Littoria Könyvkiadó, Budapest, 1994. A kommunizmus projekt magyar-szovjet viszonyrendszerében ugyanakkor unikálisnak tekinthető, hogy a budapesti magyar pártközpontból távvezérelhették az exkommunikált Rákosi sorsát, s ebben a Kreml mindvégig segítőkész közvetítőnek, Kádár döntései készséges fogatosítójának bizonyult, el egészen Rákosi szovjetunióbeli elhalálozásáig.

³⁸ Feitl István: A moszkvai emigráció és az MSZMP. Rákosi Mátyás 1956–1958 között. *Múltunk*, 1991. 4. sz. 3–29. Lásd még Feitl István: *A bukott Rákosi, 1956–1971. Politikatörténeti Alapítvány*, Budapest, 1993.; *Lehallgatott Kihallgatások. Rákosi és Gerő Pártvizsgálatának Titkos hangszalagjai, 1962*. Szerk.: Baráth Magdolna és Feitl István. Napvilág Kiadó – ÁBTL, Budapest, 2013. Feitl István: *A száműzött Rákosi*. Kosuth, Budapest, 2016.; Pünkössti Árpád: *Rákosi bukása, száműzetése és halála*. Európa, Budapest, 2001.

³⁹ A történelmi távolságtartást szegre akasztva lépek át a – meditálást is megengedő – kommunikatív emlékezet „műfajába” egy megjegyzés erejéig. 1956. nyári lemondatásához és azonnali Moszkvába távozásához képest a rákövetkező forró ős pecsételte meg Rákosi további – kívül tágasabb – sor-

„Izmusokat” – sztálinizmus, titóizmus, maoizmus – elvbarátok, illetve párttársak kreáltak az érintett nevét tárgyiasítva, adott esetben még renegáttá stigmatizálva is (trockizmus). Rákosinak – aki a maga idején a sztálinizmus egy provincia-beli exponált szolgálatvezetője volt – sem vezérkedése idején, sem kegyvesztettsége éveiben nem konstruálódott izmusa. „Rákoszizmus” címszó nem lelhető fel a politikai szótárakban, enciklopédiákban, de ez aligha hiányzik bárkinek is.

Összegzés

A Rákosi Mátyás nevéhez kötődő személyi kultusznak sokműfajú megjelenési formája és több, funkcionálisan elkülöníthető értelmezési síkja volt. A Kádár-korszak „posztkulturális” reformációja pedig jelentéstartalmát is rafináltan módosítva hasznosította újra. Genezise idején és „virágkorában” a kultusz egyszerre ment szembe a marxizmus személycentrikusság helyett közösségi ethoszt preferáló felfogásával – az osztály, mint történelemformáló ágens –, és személytelenítette, intézményesítette egyben a kultusz szakralizált alanyát. Szertartásrendje ugyanakkor számos elemében emlékeztetett a – materialista alapon tagadott és üldözött – keresztény szentkultusz rituáléira, ideértve az államvallássá lett kereszténység kizárólagossá tételének az utánzását is. (Hasonlóképpen vezettek szekularizált Sátán- és boszorkányüldözések konstruá-

sát. Az októberi forradalmas napok nélkül alighanem sikerült volna elérnie, hogy „hipertitóniás moszkvai gyógykezeléséből” előbb-utóbb visszaorganizálja magát, hozzá hűtlenné lett – ám a rendszert restauráló – budapesti ex-tettes-társainak illusztris pártpáholyába. Ha csak ennyi lett volna a – végül is vérbefojtott – forradalom hozadéka, „már akkor is megérte”.

lásához.) A Rákosival szembeni köznapi/köznépi averzió fel-fakadásai a kulisszák mögött kezdettől nyomon követhetők, mint egy – az engedélyezett nyilvánosság alatti – ellenkultusz fragmentumai. Erre erősített rá az 1956-os forradalom leverését követő rendszerrestaurálás hivatalos ideológiai-politikai regulává emelt kultuszellenessége. A személyi kultusz mint kiküszöbölt rendszerhiba szolgálta a kultusztól – és Rákositól – mentesített kádári államszocializmus elfogadhatóbbá tételét. Ez a megfontolás alighanem közrejátszott abban, hogy Rákosit – a Moszkvához való desztalinizációs vazallusi hűség „jegyajándékaként” – életfogytig akadályozták Magyarországra történő visszatérésében. A Sztálin-epigon Rákosi persona non grata végbizonyítványt kapott, miáltal – főként az 1970-es évektől kezdődően – az első nyilvánosságban is többszörösen elpáholható lett, mint Fazekas Mihály elbeszélő költeményének háromszor elnászpángolt urasága. E folklórszálat egybefűzve, az osztályharcosan burzsujaprító Ludas Matyiból lett idővel „Ludas a Matyi”, míg végül maga is Döbrögi uraságként végezte.⁴⁰ A legutóbbi magyar rendszercezurá óta eltelt bő negyedszázadban Kádár János – idő múltával – konszolidált regnálása fel-felbukkant mint a nosztalgia „titokzatos tárgya.”⁴¹ Ez Rákosi Mátyás, illetve országlása tekintetében fel sem merült. Esetében a forró, kommunikatív emlékezet áttűnőben van kulturális, történelmi emlékezeté – ha éppen nem elfeledettségé, közösségi amnéziává.

⁴⁰ Végső párttételtként az is megtagadtatott tőle, hogy a hozzá hasonló pedigrével bírók nyughelyére, az ún. munkásmozgalmi parcellába temessék – Moszkvából hazaszállított – hamvait.

⁴¹ Gyarmati György: A nosztalgia esete a Kádár-korszakkal. *Korunk*, 2013. 10. sz. 77–90. Újabbban, uő: *A király-hágón innen és túl*. Komp-Press Kiadó, Kolozsvár, 2016. 291–321.

Rendszerellenesség és rendszerhit

Az ember tragédiája az 1950-es években

Diktatúra idején nem ritka, hogy a véleménynyilvánítástól, publikálástól elzárt írástudók mindenki által ismert szöveg szatirikus hangvételű átírásával mondanak véleményt az utált hatalomról.¹ Madách művének travesztíája, az 1952-ben született *Az élmunkás tragédiája* ilyen textus. Szerzője – az írás keletkezése idején nevét bölcs előrelátással elhallgató – Szathmári Sándor² *Az ember tragédiája* első és második színének átírásával mondott kritikát a szovjet mintát követő Rákosi-korról. Szathmári a Trianon után helyüket

¹ 1953-ban valaki Gvadányi József *Falusi nótáriusának* mintájára obszcén rendszerbírálatot kreált, „H. H. Gibic, a történettudományok kandidátusa” álnevű szerző álcikkében a szovjet áltudományosságot tette nevet-ségessé, az ötvenhatos forradalom utáni megtorlás idején ismeretlenek a *Miatyánk* köntösébe bújtatták rendszerutálatukat. Az elsőre az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában bukkantam rá, a másodikat Murányi Gábor találta Ember Mária hagyatékában, a harmadik pedig már több változatban is megjelent.

² A szerző kilétét 2000 januárjában fedte fel a 2000 szerkesztőségének írt levelében Orbán Ottó, aki Keresztury Dezsőtől hallott Szathmári Sándor titokban terjesztett művéről. A folyóirat előző év novemberében adta közre bevezetőmmel az akkor még ismeretlen szerzőjű drámarészletet. Serf András *Az ismeretlen Szathmári Sándor. Egy utópista utóélete* című írásában *Az élmunkás tragédiája* szerzőjének megtalálásáról is beszámolt. HVG, 2006. április 7. 81–85.

kereső, tenni akaró, nehéz sorsú értelmiségiek közé tartozott. Matematikai tehetség volt, mérnök és író lett belőle. Egyaránt vonzotta a jobb- és a baloldali eszmeiség: Szabó Dezső és a szocializmus. Tagja lett az illegális kommunista pártnak, majd a második világháború után a legálisnak, amelyből 1948-ra ábrándult ki véglegesen. Ismeretei, tapasztalatai nyomán világképe már a két világháború között is egyre inkább Madáchéra hasonlított, amit antiutópiái, a *Hiába* regényciklus és a *Kazohinia* című regénye bizonyítanak leginkább. Megannyi kibontott, továbbgondolt madáchi falanszterábrázolás. Példaképe Karinthy Frigyes volt.

Az *élmunkás tragédiája* első színe a Pártközpontban játszódik, az Úr megfelelője az Elvtárs, így, nagybetűvel. A *Tragédia* arkangyalai a satírában Gábor, Mihály és Rafael termelési, oktatási és szakszervezeti felelősként dicsérik a mindenhatót. A nevét megtartó, rendszerellenessé, reakcióssá átformált Lucifer így pörlekedik az Elvtárssal, amikor az kijelenti: *Csak önkritika illet meg, nem bírálat!* Lucifer: *Dicsér eléggé káder és plakát, Hírlap és falújság, alapszerv és brigád. Te szülted őket, mint mirigy a nyálat. De régtől fogva jól ismerlek én, S ki így ismerlek, még hódoljak-e?* Az Elvtárs replikája: *Hah, gálád, fasiszta, sorba álló, halmozó! El veled! Kizárva hősi pártból és magyar-szovjetből, Száműzve harcos béketáborunkból, Mely bástya és nem rés [...], Mars a titóbandához, gyűlölt agresszor!* Lucifer visszavágása: *Nem úgy, ily könnyen nem löksz el magadtól! Add vissza negyven holdamat, mit elveve A téeszcsé csalárdul!* Az Elvtárs nagylelkű: *Legyen, mint kívántad. Tekints a kolhozomra. Azt a két fát Leálcázom, aztán tiéd legyen. S megint Lucifer: Fukar kezekkel mérsz, de pártvezér vagy, S egy talpalatnyi föld elég nekem, Hogy háborút uszítsak, gyújtogassak.* A második színben Ádám és Éva

agymosott, boldog kolhoztagok. A jelenet bevezető instrukcióját idézem: *Középen a Tudás és Nyugat fái. Ádám, élmunkás és Éva, traktorosnő, jönnek. Különféle elevátorok, kombájnok és transzformátorok szelíd bizalommal környezik őket. Az ég nyílt kapuján át nagy vörös csillag ragyog. Halk zsolozsma: népnevelők mozgalmi dalokat énekelnek a békekölcsönről és a fémgyűjtő hónapról. Emberpárunk így lelkendezik: Éva: Ah, versenyezni mi édes, mi szép! Ádám: És teljesíteni mindenek felett! Éva: Hallgatni oktatónknak búvszavát A szeminárban, röp-, tag-, béke- a pártülésen. Tárgyalni a Szabad Népnek zengzetit Baráti Kör-ben, túlidőben, lelkesen! Ádám: Jegyezni kölcsönt, felvonulni, falujárni! Éva: És dekorálni mind kaput s falat! És így tovább... A tudás fáját is a korabeli szovjet biológiaértelmezés szavaival teszi a satíráíró vonzóvá. Ádám mondja Évának: Nézd, mi csábosan Tekint ez élenjáró gyümölcs reánk. Ah, mi micsurini csáb! Az Elvtárs hangja visszarettenti őket. Szelroham jelzi Lucifer jöttét. Ádám: Hah nő, mi zúg? Nem hallék még hozzá hasonlót. Éva: Tán mozdony, autó, ventilátor, Vagy más orosz találmány. (Lucifer megjelenik. Éva elfut.) Lucifer: Megállj tünde békeharcos! Hadd csodáljam bájos dialektikád. Óh, e pártvonalak!... Lucifer így győzködi őket a szabadság bűnére: nagyon sok van még, mit te nem tudsz! Ádám: De azt tudom, hogy pártunk az esziünk, Becsületünk s jövőnk, miként vezérünk Mondá. Lucifer: Nem, de vészes önlábunkon állni, Lerázva csordaszellemet s az émelyes Típusdumát feledve ébredezni. Ádám: Nagy dolgokat mondsz, szédülök belé. Éva: Én bukom rád, snájdig osztályidegen. Ádám még mindig tiltakozik: De dolgozóknak tiltva van, mert köztulajdon. Lucifer: Sötét vagy, mint egy pártkiadvány. De tudd meg, óh, e két fa itt maszek! Az anygálok kara, vagyis a tagdíjbeszedők kórusa is figyelmeztet: Óh,*

jaj neked proli! Kísért az ellenség hangja S a tőke csábszava! Az Úr, vagyis az Elvtárs hangja rafináltabban próbálja Ádámot és Évát a bűntől visszaretteníteni: Légy éber és szabad, Na meg független, Ádám! Szabadon és Függetlenül kövesd a pártparancsot, Leplezd le ezt a szabadeurópát. Lucifer így nyugtatgatja őket: Hadd, csupán a rádió Szovjetgyönyöréről ad kopott lemezt. Környéken már kinőtt lefety. Önmagát, a renegát kommunistát így mutatja be: A pártvezérnek trónja mellett álltam És felvonult előttem a büdös proli Terelve végtelen sorokban, birkamód, Hordozva rúdon képemet s üvöltve Pártparancsra, hogy milyen szabadnak Érti most magát. Fogadva Nagy Sztálinnak, Dolgozni többet, enni még kevesbet. Így szórakoztának vezérid, ámde untam én E léha társaságot, szembefordulék Velök s kiléptem. Ádám szörnyülködik a kommunista hitét elhagyó Lucifer szavain: Óh, titóbandának Átkos ügynöke! S nem álltál pártszerűen Független munkásbíráid elé, emelve fejedet, Hogy váddal illesd önmagad s nyakadra kérj kötél? Lucifer tovább győzködi a lázadásra: Kötél a gyáva kap csupán kezére s majd Nyakára is, ha szolgamód meghajolva tűri. De láncidat veszítheted csupán. Ha szembeszállva zsarnokiddal engemet követsz. Ádám még mindig kitart: Távozz tőlem kullák! Vezérem ellen ily merényt Én nem teszek, mert hozzá köt a hála és a hűség. És az ÁVÓ.

A tudás fájánál Lucifer még vonzóbbnak állítja be a másikat: a Nyugat fáját. Aki eszik gyümölcséből, fütyülni fog pártvezérre, békeőrre, oktatóra, káderesre. Talpnyalókra, főcsahosra, járszalagra, pártnapokra. SZIT-re, DISZ-re, élhülyékre, százalékre, termelésre. Drága szovjetemberekre, kommunista jellemekre, Lágygerincű gennyesekre, fal mögötti szennyesekre, Boldog és szabad hazára, békeharcra, Koreára, Micsurinra, Nagysztalinra, élenjáró Komszomolra,

Hósi példamutatókra, dicső szovjetkutatókra, Versenyekre, kölcsönökre, fegyverekre, börtönökre, Mert az ÁVÓ is fütyölve lesz! – mondja Lucifer. Ádám még kitart: Gaz, áruló, pri-bék! Hisz tudhassuk, hogy boldog és szabad világ csupán A Szovjetunió vezette béketábor oldalán vagyon, Hol minden ember érzi, hogy szabad. [Ez a sor átvétel a szovjet himnuszából. – S. É.] S te képes vagy Vezérem oldaláról engem elrabolni és Nyugatra vinni tőkeszolgátságba? Az ősbűn végül elkövettetik, s az Elvtárs parancsára az ÁVO elvezetteti mindhármut: a fényhozó Lucifer is áldozatul esik a hatalmi önkénynek. Kiutat csupán az alávetettek engedetlen-sége mutathat: a szatíra azzal zárul, hogy az ávós visszajön a színpalak mögül, odalopakodik a Nyugat fájához, gyorsan letép egy almát, és mohón habzsolja.

Az ember tragédiája felújított bemutatásának ötlete a magyarországi sztálinizmus oldódásával függött össze. A kommunista irányítású Nemzeti Színház javaslatát a *Tragédia* felújítására némi hezitálás után jóváhagyta a legfelső kulturális vezetés: Andics Erzsébet a pártközpontban és Darvas József a Népművelési Minisztériumban. Mire a *Tragédiát* 1955 januárjában bemutatták, újra zorddává vált a politikai klíma. A kulturális életben érzékelhető pezsgést, a nyitást – a magyarországi sztálinizmust megelőző évek sokszínű, demokratikus szellemi, művészeti élete felé – ugyanakkor nem lehetett egyik napról a másikra semmissé tenni. A kemény diktatúrától megcsömörlött kommunisták és nem kommunisták élvezték a korábbi éveknél jóval szabadabb légkört, és nem mutattak hajlandóságot a visszarendeződésre. Az 1953-as politikai fordulatkor a kultúra vezető pozícióiba gyenge, gyáva vagy a változó pártirányvonalhoz ügyetlenül alkalmazkodó pártkáderek kerültek, akik – ellentétben Ré-

vai Józseffel, az 1949 és 1953 közötti évek kultúrdiktátorával – nem tudtak, nem mertek döntéseket hozni, s akik Nagy Imre eltávolítása után is a helyükön maradtak. Különösen nehéz helyzetben voltak az alsóbb szintek irányítói, akik korábban megszokták az egyértelmű felsőbb utasításokat. Ilyenekre a politika hullámhegyeinek és hullámvölgyeinek váltakozása időszakában nem számíthattak.

Madách színművét utoljára 1947–48-ban játszották, még a szovjet típusú kultúrpolitika bevezetése előtt, de már a kommunisták politikai hatalomátvétele után. Ez az időszak a rákövetkező négy évvel összevetve maga volt a nyitottság, a sokszínűség. A magyarországi sztálinizmussal elégedetlenségnek a diktatúra szorító keretei között első lépésként ehhez az átmeneti időszakhoz hátrálhattak vissza. Egy középszintű pártszerv, a Budapesti Pártbizottság kulturális osztályának jelentésében így magyarázták az előadás elsöprő sikerét: „Az emberek normális érdeklődését meghaladó »tömeghisztéria« kialakulásához hozzájárult, hogy a Népművelési Minisztérium és a Nemzeti Színház között hosszan húzódó vita a bemutatás körül nem maradt belső ügy. Hozzájárult az is, hogy folyóirataink, heti és napilapjaink a legnagyobb színházi eseményként üdvözölték a bemutatót, és szokatlan terjedelemben foglalkoztak vele. Végül, nem utolsósorban hozzájárult az ellenséges elemek hírverése és vita provokálása, [mely szerint] ’biztos meghamisítják Madáchot, a falangszter [sic!] jelenetet elsikkasztják. Így alakult ki véleményünk szerint a kispolgári elemektől kiindulva, hogy Az ember tragédiája megnézése »divatörületté« vált.”³ Az uralmon

³ Az 1955. március 5-i jelentést idézi Bános Tibor: *A Csárdáskirálynő vendégei*. Cserépfalvi, 1996. 117.

lévők aggódtak a *Tragédia* sikere miatt: megérezték az általuk piedesztálra emelt nép feléjük irányuló ellenszenvét. Az értelmiség rosszallása is aggasztotta őket.⁴ Nem merték levenni a műsorról a drámát, mert attól tartottak, hogy a betiltással csak olajat öntenek a tűzre. Az erejükben nem bízókra jellemző sunyi megoldást választottak: ritkították az előadásokat. A bizonytalan külső és belső körülmények – a szovjet és a magyar párton belüli csoportok közötti hatalmi harc, az erőszakszervek vezetőinek megosztottsága stb. – határozatlanná, döntésképtelenné tették őket. Ez utólagos következtetésnél izgalmasabb a korabeli legendagyártás a *Tragédia* betiltásáról, s abban Rákosi Mátyás szerepéről.⁵ A rémhírek eredője a félelem volt. A sztálinizmus magyarországi formájától megundorodott emberek attól féltek, hogy a változás ígéretét hozó Nagy Imre eltávolításával és Rákosi újbóli megerősödésével visszatérnek a padláslesöprős, börtönbe zárós, internálás idők. Ennek a félelemnek adtak hihető, konkrét tartalmat – más kifejezéssel: tárgyiasították szorongásukat –, amikor elhitték Rákosi dühöngését a *Tragédia* megnézésekor. Akik Rákosi közelében voltak azon az előadáson, amelyet a kommunista párt egyre kevésbé mindenható főtitkára is megtekintett, arra emlékeznek, hogy Rá-

⁴ A Debreceni Egyetem Irodalomtörténeti Intézete oktatóinak véleményéről így számol be a pártközpontnak 1955 májusában küldött hangulatjelentés: „Az intézet tagjainak jelentős része, párttagok a cikkből olyan következtetést vontak le, hogy a [szektás politikai visszarendezést deklaráló – S. É.] márciusi határozatok után, úgy látszik, félni lehet a balosságtól.” MNL OL 276. fond. 91. csoport. 149. őrzési egység.

⁵ Heltai Gyöngyi: „Divathisztéria” vagy „kontraprezentikus emlékezet”? Csárdáskirálynő (1954), Az ember tragédiája (1955). In: Uő: *Az operett metamorfózisa, 1945–1956. A „kapitalista giccs”-től a haladó „mimuszjáték”-ig.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2012. 107–141.

kosinak tetszett az előadás, s a pártvezér azzal dicsekedett, hogy iskolás korában kívülről tudta a drámát. S ha mindez csak tettetés volt, akkor is nehezen hihető, hogy a tapasztalt politikus szabadjára engedte volna indulatait, amikor nem szűk elvtársi körben volt. A képzelgés a válságidők jellegzetessége. Válságszindrómának minősíthető az is, hogy a letiltásról elterjedt rémhír hihetetlenül felcsigázta a nézői kedvet. Különvonatot szerveztek vidékről, és a jegyeket pillanatok alatt elkapták. Elindult egy öngerjesztő folyamat, amelybe betagozódtak más rémhírek is. Megnőtt az igény a közéleti rendezvények iránt, amelyek nem egyszer éles politikai jellegű vitákká fajultak. A társadalom egyre inkább feszült, izgalmi állapotba került. Utólag már könnyű belelátni mindebbe az ötvenhatos vihar előszelét. (A sztálini idők szellemisége a Kádár-érában is tovább élt. Az állampárt vezetőinek ülésén a szovjet nagykövet véleményére hivatkozva tette szóvá az egyik felszólaló, hogy a szocializmusellenessége és pesszimizmusa miatt nem kellene játszani *Az ember tragédiáját*. Aczél György, aki akkor a művelődési miniszter helyettese volt, így nyugtatta: csak a Rákosi-időkben vettek le a műsorról színdarabokat, a korszerű megoldás a rendszerkonform rendezés: „lehet úgy rendezni, hogy a burzsoázia ellen szóljon”, sőt a darabot is meg lehet változtatni. Kádár után a párt akkoriban legbefolyásosabb embere, Marosán György a falanszter-jelenet elhagyását, vagyis a dráma megcsonkítását javasolta.⁶)

A rendszerhívő Lukács György akkor tette közzé elítélő véleményét *Az ember tragédiájáról*, amikor a sztálini vonal-

⁶ Az MSZMP Központi Vezetőség 1958. július 25-i ülésének jegyzőkönyve. MNL OL 288. f. 4. cs. 18. ő. e.

hoz kötődő Rákosiék újra nyeregben érezhették magukat, miután szovjet jóváhagyással eltávolították a hatalomból Nagy Imre kommunista reformpárti miniszterelnököt.⁷ A *Tragédia* ekkor már túl volt a harmincadik előadásán. A reformer és a maradi kommunisták közötti küzdelemben a hithű filozófus ezzel a gesztusával akarva-akaratlanul a hazai sztálinisták táborát erősítette. Mivel ifjúkora óta ellenszenvvel viseltetett Madách drámája iránt, írása mindenekelőtt megjelenésének ideje és körülményei miatt érdekes. Lukács az 1949–1950-es Lukács-vitát követően⁸ kegyvesztettnek számított, 1953 nyarától viszont fő kritikusa, Révai József lett kegyvesztett. Lukács ekkor már egy éve újra részt vett a nyilvános szellemi életben, 1955-ben Kossuth-díjat is kapott.

Vajon etikus-e, ha a nagy szellemi befolyással rendelkező értelmiségi akkor sem mond le véleményének kinyilvánításáról, ha azzal a politikai-ideológiai küzdőtér általa sem kedvelt oldalának szolgáltatt muníciót? Lukács a nagy példányszámú, százezrek által olvasott központi pártlapban megjelent írásával egy platformra került az ortodox Nemes Györggyel, aki hozzá hasonlóan pesszimizmusban és népellenességben marasztalta el Madáchot, és kizárta művét a kommunisták által preferált haladó hagyományok közül. A kommunista doktrína szerint ugyanis a haladó műveknek a jövő iránti bizalmat sugallva közérthető módon kell a néphez szólniuk. „Ez a mű azt hirdeti – írja a vezető ideológiai pozíciót betöltő Nemes 1955-ben megjelent *A hazafiság kérdése és a jobbol-*

⁷ *Szabad Nép*, 1955. március 27. és április 2.

⁸ A filozófust elvtársai megbírálták azért, hogy a második világháború előtti és alatti években nem a szocialista realizmust, hanem az általa kreált ún. nagyrealizmust tartotta kora adekvát irodalmi stílusának. *A Lukács-vita*. Szerk: Ambrus János. Múzsák, Budapest, 1985.

dali jelenségek című brosúrájában –, hogy aki a tömegekben bízni merészel, annak tragédia az osztályrésze. A legjobb rendezés és a színészek legjobb játéka sem tudhat a mű alapjában népellenes jellegén változtatni.”⁹ Ha a kommunista hit, a marxizmus-leninizmus felől közelítünk a két véleménynyilvánítóhoz, nem fedezhetünk fel kettejük véleménye között különbséget. Egy kommunista csak optimistán nézhetett a boldog jövő elébe, ahová a munkásosztály pártja vezeti majd el a hajdani kizsákmányoltak, elnyomottak tömegét. Hitbéli meggyőződésük fordította szembe mindkettőjüket Madách alkotásával, ugyanúgy, mint harminc évvel korábban a keresztény-nemzeti kurzus Lukácstól és Nemestől eltérő világnézetű literátor ideológusát, Pintér Jenőt és püspökét, Prohászka Ottokárt. Az előbbi hitbéli ingatagsággal vádolta Madáchot, az utóbbi szerint pedig a költő megbotránkoztatja a vallásos lelkeket káromkodásával, cinizmusával.¹⁰

Lukács még kommunistává válása előtt Madách hitbéli gyengeségét vélte kiolvasni a bizánci színből. Ő Tankréddel ellentétben nem tartotta szórszálhasogatásnak a vallási dogma egységesítésért folyó harcot: az egyetlen „i” betű sorsa – homousion vagy homoiusion – fölötti vitát. „Mert azt éreztem akkor [gimnazista korában – S. É.], és érzem ma is, és érzi velem mindenki, akinek egy vallásos, egy metafizikai nívón élt élet iránt csak a legkisebb érzéke van: mi másért haljon meg valaki, ha keresztény, mint a hitért, mint azért, hogy Krisztus

⁹ Idézi Nyerges András: *Színünk és viszályunk. Írások magyar trókról*. Kronosz, Pécs, 2016. 59.

¹⁰ „Az igazán vallásos lelkekre Madách tragédiája kínos benyomást tesz, mint aki imádás helyett káromkodást, isteni tervek helyett inkább kontrárságot, nagy teremtdő stílus helyett inkább cinizmust érez ki.” A *Katolikus Szemle* egyik 1923-as számából idézi Nyerges András. I. m. 61.

Istennel egynemű-e vagy csak hasonló hozzá?”¹¹ Az alábbi sorokban – „Ah, épp a szent tan mindig átkotok, / Ha véletlen rábukkantok: / Mert addig csűrítetek, hegyezitek, / Hasogatjátok, élesítitek, / Míg őrülség vagy békó lesz belőle” – Lukács a „szent tan” megbecstelenítését látta.¹² Ez a vallásos színezetű elköteleződés Lukács egész életében megmaradt, csak 1918-ban, amikor kommunista lett, alakot váltott.

Az emberiség történetét végiggondolva Lukács hinni akart a fejlődésében, Madách pedig nem tudott hinni benne. Gondolkodóként, alkotó művészként jutott más következtetésre, mint a filozófus Lukács, s mint a kritikus Erdélyi János, a drámaíró kortársa, akinek Madách-bírálatára Lukács támaszkodott. Lukács György a Horthy-kor vele rokon szellemiségű *Tragédia*-kritikáit írásában nem említette. A szép jövőben hívő Lukács feloldhatatlan ellentmondást látott a *Tragédia* optimistának tűnő befejezése – „Ember küzdj, és bízva bízzál!” – és a szerinte „minden mélység nélkül való” Madách pesszimista világképe között. A filozófus szerint Madách „elutasítja a zsarnoki abszolutizmust, de elutasítja az ellene irányuló népi, plebejus forradalmat is: elutasítja a kapitalizmust és elutasítja az annak felváltására hivatott szocializmust is”.¹³

Lukács György marxistaként Madách világlátásának gyengeségeit – mindenekelőtt pesszimizmusát a történelmi

¹¹ Lukács György: *Balázs Béla és akiknek nem kell* című művéből idézi Veres András szövegválogatása. www.balassikiado.hu/BB/NET/Lukacs/1_3.pdf. Utolsó letöltés: 2018. 02. 01.

¹² Lucifer Tankrédnak mondott szavait a bizánci színen az „átkozódó klerikalizmus” (Rónai Mihály András) éppúgy magára vette, mint a kommunista dogmatizmus.

¹³ Lukács György: *Madách tragédiája*. Rónai Mihály András: *Madách-Lukács vitáirát*. Glória, 1998. 13.

fejlődés perspektíváját illetően – a költő osztályhelyzetével, a mű születésének politikai-társadalmi körülményeivel magyarázta. Szerinte a leverett szabadságharc után a liberális nemesség, így Madách is, „demokráciaellenessé” lett, világlátása „antidemokratikussá” változott: a költő pesszimista népábrázolása – az, hogy a történelem minden szakaszában ingatag, befolyásolható csürheként jeleníti meg a tömeget – Lukács szerint innen eredeztethető.¹⁴

Az 1955-ös Lukács-írás két vitriolos hangú korabeli bírálójáról lesz szó a továbbiakban. Két, egymással összeegyeztethetetlen világfelfogás, a kommunista, illetve a szocialista-liberális ütközött itt össze. Rónai Mihály András és Faludy György a maguk módján maguk is hívők voltak. Csak ők – Lukáccsal ellentétben – nem a marxista-leninista dogmákon alapuló, Szovjetunióhoz kötődő kommunista utópiában bíztak, hanem a valamivel földközeli demokratikus szocializmusban, amelynek kiindulását a Nyugat polgári demokráciájában vélték megtalálni.

Rónai Mihály András nem akarta nyilvánosságra hozni Lukács-ellenes pamfletjét: a filozófus csúsztatásainak, műértelmező botfűlűségének, a klerikális Madách-értelmezésekkel rokon megállapításainak leleplezésével nem akart fegyvert adni a szocializmus ellenségeinek kezébe. S mintegy Lukácsot is védte, amikor a szerinte a tudóshoz méltatlan írás elfelejtését javasolta. Megsemmisítő Lukács-bírálat a csak jóval halála után, a rendszerváltás első évtizedének vé-

¹⁴ Lukács György Madách cáfolatául és a maga megtámogatására két 19. századi ellenpéldára hivatkozott: Büchner *Dantonjára* és Puskin *Borisz Godunovjára*. Ha azonban valaki igyekszik elfogulatlanul végigolvasni a két drámát, népábrázolásukban Lukács vélekedésével ellentétben Madáchcsal fedezhet fel rokonságot.

gén kapott nyomdafestéket, amikor már lehetőség adódott a sokoldalú véleménynyilvánításra.¹⁵ Rónai Mihály András szocializmus-hite akkor bukik ki Lukács-ellenes írásából, amikor ügyetlenül, csúsztatva próbálja cáfolni Lukácsot. Madách, állítja Lukáccsal ellentétben Rónai, nem volt népel-lenes, s ennek bizonyításául csupán egyetlen, népbarátnak tűnő passzust emel ki a *Tragédiából*, s elhallgatja azokat a jeleneteket, amelyekben a nép, a tömeg negatív színben tűnik fel. Ez Rónainál a hit csele, amit megerősít az írásának utószavából vett idézet: „Úgy szeretnék marxista lenni, hogy minden érték összegére törekszem, s nem olyan megváltásra, melynek éppoly huzamos sötétség legyen az ára, mint volt a keresztény megváltásé...”¹⁶

Faludy György alig egy éve szabadult Recskről, amikor Lukács Madáchot támadó írása megjelent. Felháborodása hosszú – tudomásom szerint el nem küldött, akkor nyilvánosságra nem került – verses levél megírására készítette. Eből idézek:

A marxista tanok bordásfalán
ki tud nálad több testgyakorlatot?
S önkritikát ki gyakorol pirongás
nélkül, íly unt rutinnal, mint ahogy
te szoktad megtagadni önmagad?

[...]

¹⁵ Rónai Babitscsal, Kosztolányival, Karinthy Frigyessel, Szerb Antallal és másokkal érvelt a *Tragédia* múlhatatlan értékei mellett, akiket az ideológus esztéta mint tőle eltérően gondolkodókat meg sem említett.

¹⁶ Lukács György: *Madách tragédiája*. Rónai Mihály András: *Madách-Lukács vitairat*. Glória, 1998. 154.

Dosztojevszkijért rajongtál; manapság
elintézted egy gúnyos megjegyzéssel.
Egyik bálványod volt hajdan Madách:
míg most a pártlapban nyakatekert
vádbeszédet fröcsköltél ellene.

[...]

s Madách Imrét is azért piszkolod,
mert mindünk örömére újra adják
a Tragédiát, Rákosi dühöng,
te meg, aki a zsarnok rigolyáit
szolgálod, buzgón fara mögé perdülsz¹⁷
a kommunista tömjénfüstölővel.¹⁸

Faludy téved abban, hogy Lukács valaha is rajongott volna Madáchért, a „Rákosi dühöng”-féle híresztelésről pedig már szó esett.

S most szakadjunk el az ötvenes évektől, a magyarországi sztálinizmustól valami időállóbb felé. Befejezésül Ádám/Madách „fenségesen optimista, emberméltóságot valló” (Rónai Mihály András) válaszát idézem, amelyet az

¹⁷ Pártkörökben azt képzelték, hogy Kondor Béla Dózsa-sorozatának egyik lapja, *A népvészér mennybemenetele* Rákosit gúnyolja, mert „hátulról nagy seggel Rákosira hasonlító figura megy a mennybe.” (Németh Lajos: *„Szigetet és mentőövet”*. *Életútinterjú 1986*. MTA BTTI Művészettörténeti Intézet-MissionArt Galéria, 2017. 256. A rézkarc Juhász Ferenc *Tékozló ország* című kötetének 25. oldalán illusztrációként jelent meg 1954-ben (Szépirodalmi).

¹⁸ Faludy György: *Levél Lukács Györgyhez*. <http://dia.pool.pim.hu/html/muvek/FALUDY/faludy00002/faludy00174/faludy00174.html>. (Utolsó letöltés: 2018. február 1.)

állandó újramezdés értelmetlenségén gúnyolódó Lucifer kérdésére adott:

„A célt, tudom, még százszor el nem érem.

Mit sem tesz. A cél voltaképp mi is?

A cél – megszűnt a dicső csatának.

A cél halál, az élet küzdelem.

S az ember célja e küzdelem maga.”

RAINER M. JÁNOS

Magyar posztsztálinizmus

A tanulmány a magyar posztsztálinizmust három aspektusból kívánja vizsgálni. Az első a komplex rendszerszemlélet, amelynek alapja Kornai János *szocialista rendszermodellje*. A második vizsgálati aspektus kiindulópontja az uralmi rendszer, és annak totalitárius *potenciálja*. Végül a harmadik vizsgálati szempont az 1917-es forradalmak ideológiájából indul ki. Érvényben maradt-e bármi a kommunizmus utópiájából a posztsztálinizmus idején, ajánlott-e a magyar változat valami speciálisat?¹

1. Kornai modellje² alapján az 1956-tól, vagy inkább a hatvanas évek elejétől a rendszerváltásig terjedő időszak *elmozdulás a klasszikus rendszertől*. Az elmozdulás indítékaival,

¹ A hazai posztsztálinizmusról részletesebben kifejtettem álláspontomat *Bevezetés a kádárizmusba* (56-os Intézet – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2011) című könyvemben, amelyben igyekeztem összefoglalni a témakör – akkor – kurrens irodalmát. Azóta megszületett a szovjet típusú rendszer és benne Magyarország történetének mindmáig legrészletesebb hazai ábrázolása, egészen eredeti elméleti megközelítéssel: Kalmár Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1989*. Osiris, Budapest, 2014.

² Kornai János: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. HVG, Budapest, 1993.

a birodalmi alkalmazkodási kényszerrel és a sajátlagosan magyar tényezőkkel itt most nem foglalkozom. A poszt-sztálini korszak megértése szempontjából kulcskérdés, hogy vajon a szovjet típusú rendszer sztálini alapstruktúrái megváltoztak-e ekkor. Az erről folyó diskurzusok igen vázlatos áttekintése alapján úgy tűnik, hogy az alapszerkezetekben szinte semmi sem változott.

A kádári Magyarország *rendszere* nem különbözött számottevően sem az 1956 előttitől, sem a szomszédos országokétól. Az intézmények (párt, állam, hadsereg, politikai rendőrség stb.) szerepe, felépítése, jogosítványai ugyanolyanok voltak. A rendszer alapja a kommunista egypárt osztatlan hatalma maradt. A kommunista ideológia befolyása a közbeszédre továbbra is uralkodó volt, ha az erre szolgáló szakapparátusok nem érvényesítették is a korábbi mértékben. Az állam mindvégig birtokolta a termeléshez szükséges eszközök csaknem teljességét. A megtermelt javakat döntően az állami bürokrácia intézményei osztották el újra, a piaci mechanizmusok, autonóm intézmények, a társadalom befolyása minderre igen csekély maradt.

A változatlan intézményi renden belüli fontossági sorrend megváltozott. Egyes alrendszerek súlya csökkent, másoké növekedett. Csökkent a kényszerítő és ellenőrző apparátusoké, növekedett az informális egyeztető és koordináló szervezeteké. A hatalmi központ által el- és befogadhatónak tartott különféle társadalmi gyakorlatok, cselekvések határait nem egyszerűen a legfelső hatalmi központ – s útmutatása nyomán a kényszer eszközeivel operáló terrorgépezet – jelezte ki, hanem a szervező bürokratikus apparátus, a maga finomabb technikáival. A klasszikus rendszer terrorgépezete nem volt kiszámítható. Az *elmozduló* rendszer felügyele-

ti-ellenőrző struktúrái viszont tagoltabb, bár általában nem éles és nem egyértelmű határokat szabtak. A koordinációs alrendszer több és finomabb információt igényelt és fogadott be, mint a klasszikus rendszerben. Nem csupán az uralmi rendszer hatolt be mélyen a társadalom életébe, hanem fordítva, a társadalom szempontjai, igényei, olykor nyomása is érzékelhetővé vált az elit számára. Egyes társadalmi szereplők érdekérvényesítését kevésbé akadályozták, mint korábban – áthatolhatatlan akadályok azonban kétségtelenül továbbra is léteznek. A kritikai jelzések egy része átjutott a határon felállított szűrő- és zavarórendszereken – befogadásuk és feldolgozásuk természetesen részleges maradt.

Ahogy a közvetlen, nyers terror visszaszorult, amint csökkent az ideológia szerepe, az addig gyorsan változó és kiszámíthatatlanul „viselkedő” rendszer stabilizálódott. Csökkent a kikényszerített társadalmi mozgások intenzitása. Az uralmi szisztéma a bürokratikus normalizálódás fázisába került.³ Ez részben azért történt, mert az utópisztikus célok (mint a szocializmus, sőt a kommunizmus felépítése) helyébe a *modernizáció* aktuális feladatai kerültek.⁴ A hatalom (Magyarországon kétszeri) megszerzését követően a káderelit annak megtartására kívánt berendezkedni. A kádári Magyarország rendszere poszttotalitárius – változatlan

³ Lowenthal, Richard: Development vs Utopia in Communist Policy. In: Johnson, Chalmers (ed.): *Change in Communist Systems*. Stanford University Press, Stanford, 1970, 33–116.

⁴ A modernizáció (a nyugati típusú modernizációhoz való viszonyítás) a szovjet típusú rendszerek egyik fő, talán legrégebbi szemléleti kerete, lásd például Berend T. Iván: *Térelőúton. Szocialista modernizációs kísérlet Közép- és Kelet-Európában 1944–1990*. Vince, Budapest, 1999; Nove, Alec: *An Economic History of the USSR 1917–1991*. Penguin Economics, London, 1993. stb.

struktúrák, változatlan potenciálok, más működési módban.⁵ Az egyetlen magyar strukturális specifikum a többiekénél mélyebb és radikálisabb gazdasági reform a hatvanas évek közepétől több hullámban, egészen a rendszer összeomlásáig.⁶

2. Sheila Fitzpatrick és Charles S. Maier javaslatai alapján az egyoldalú állam-, illetve társadalomközpontú elemzés helyett az állam és a társadalom diskurzusait és *interakcióit* célszerű vizsgálni.⁷ A kádárizmus ebben az értelemben

⁵ A poszttotalitárius kifejezést Lowenthal értelmezése szerint használom. A totalitárius rendszerekről szóló irodalom kritikai szemláját lásd többek között Bartha Eszter: A sztálinizmus a régi és az új historiográfiában: a jelenség meghatározásának elméleti és módszertani problémái. In: Krausz Tamás (szerk.): *A sztálinizmus hétköznapijai*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2003. 15–39.; Geyer, Michael–Fitzpatrick, Sheila (eds.): *Beyond Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared*. Cambridge University Press, New York, 2009; Rupnik, Jaques: *Totalitarianism Revisited*. In John Keane (ed.): *Civil Society and the State*. New York–London: Verso, 1988. 263–289. (magyarul uő: Az újraértelmezett totalitarizmus. *Századvég*, 1990. 1. sz. 5–22.); Gleason, Abbott: *Totalitarianism. The Inner History of the Cold War*. Oxford University Press, Oxford, 1995; Bartha Eszter: Történetírás és ideológia: vita a totalitarizmusról. *Múltunk*, 2013. 3.sz. stb.

⁶ Az 1968-as magyar reformról és a gazdasági reformfolyamatról lásd Berend T. Iván: *A magyar gazdasági reform útja*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1988; Kornai János: *A magyar reformfolyamat: víziók, remények és a valóság* 1–2. rész. *Gazdaság*, 1987. 2. sz. 5–46. p., 3. sz. 5–40.; Ferber Katalin – Rejtő Gábor: *Reform(évf)ordulón*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1988; Kovács János Mátyás: *Reform Economics: The Classification Gap*. *Daedalus*, 1990. 119, (1), 215–248; Szamuely László: *A mechanizmus-vita második hulláma és az 1968. évi reform Magyarországon*. *Gazdaság*, 1985. 2. sz. 94–115.; Tőkés Rudolf: *A kialakult forradalom. Gazdasági reform, társadalmi átalakulás és politikai hatalomutódlás 1957–1990*. Kossuth, Budapest, 1998; stb.

⁷ Fitzpatrick, Sheila: *Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times. Soviet Russia in the 1930s*. Oxford University Press, New York,

magá egyfajta közös beszélgetés és világérzékelés is, amelyből *társadalmi közérzet* keletkezik. Folyamatos viszonyítások és összehasonlítások rendszere, amelyek térben, időben és fogalmakban igen tágas értelmezési tartományt alkotnak. Térben a viszonyítás alapja az összes szovjet típusú ország. Viszonyítási pont azonban a Nyugat is, Európában főleg Ausztria és Nyugat-Németország. Az időbeli viszonyítás alfája a *Rákosi-korszak*, létezett azonban az alfa előtti idő is, távoli visszfényként: a *Horthy-korszak*. Ebben a viszonyrendszerben szerepelt az 1956-os pillanat, beválthatatlan és beválthatónak bizonyult ígéreteivel. A fogalmi összehasonlítási háló alapvetően a *kapitalizmus* és a *szocializmus* fogalmaival operált. Az elsők közül azonban megkülönböztette a *múlt-kapitalizmust*, amely a háború előtti Magyarországot jelentette. A *múlt-szocializmus* a sztálinizmust, a *jelen-(vagy létező) szocializmus* a kádári közállapotokat. A jelen-szocializmus természetesen jobb, élhetőbb és emberségesebb a sztálinizmusnál, de sok szempontból meghaladja a múlt-kapitalizmus viszonyait – mindenkinek van munkája (munkahelye), részesül az állami gondoskodás jóléti rendszerei nyújtotta adományokból stb. A *jelen-kapitalizmus* (például ahogy az osztrákok élnek...) persze még jobb – ahhoz viszont Magyarország áll a legközelebb, mindenesetre közelebb, mint a „táborból” bárki más. Ezekben a meglehetősen egyszerű összehasonlításokban domináltak az anyagi fogyasztási (életszínvonal-) mutatók, de azért helyet kaptak benne más értékek is, így a mozgás lehetősége vagy a nyugati tömegkultúra termékeinek elérhetősége és fogyaszthatósága.

1999; Fitzpatrick, Sheila (ed.): *Stalinism. New Directions*. London, Routledge, 2000; Maier, Charles S.: What Have We Learned since 1989? *Contemporary European History* Vol. 2009. 18 Part 3 August, 253–269.

A tér-, idő- és fogalmi összevetésekben az átlagember sorsa, helyzete jelent meg. A Kádár-kori diskurzusokban ezt az átlagot *munkásembernek*, *dolgozó embernek* nevezték. Az ő életviszonyait kell egybevetni térben, időben, rendszerben társaiéval. A sokrétű egybevetés nyomán kialakult eredmény summája a *nálunk (most) viszonylag jobb, mint...* formulával jellemezhető kádárista közérzet. A kádári közállapotokat méltányoló viszonyítási hálóban folyó diskurzus egyenlege *túlnyomórészt* pozitív. De a kádárista világ-érzékelés egyben a leszakadástól, a süllyedéstől való *szorongás* is. A *bármikor rosszabbra fordulhat* életérzése. Ez valójában a kilencvenes években öltött alakot, visszamenőleg fixálódott igazán.

A kádárizmus rendszer-elmozduláson, uralomgyakorlási stíluson és közérzeten túl *interakció* is volt. A társadalmi létezés informalitáson, elhallgatáson és színlelésen alapuló kölcsönös szerveződése. Lényege, hogy a formális szabályozás, az intézmények és az ideológiából leképezett normák látható világa mellett létezett egy inkább csak érzékelhető második viselkedés-, magatartás- és attitűdvilág, amely ugyancsak keretezte és szabályozta a társadalom létét. A latens keret saját nyelvet hozott létre, amelynek fontos alkotóeleme a hallgatás (nem-beszéd), s amelyben semmi sem egészen azt jelenti, mint amit a formális (hivatalos) nyelvben jelent. A keretben mozgó egyének, csoportok és intézmények a formális szabályozó és közvetítő mechanizmusok mellett (és mindinkább *helyettük*) más szabályokat és közvetítőket használtak.

A kádári Magyarország történeti útjának és helyének sajátos érzékelése tehát nem csupán közérzetet alakított ki, hanem mintegy *berendezte* a kádári világ nyelvi, intézményi tereit, amelyekben e viszonylagosság közérzetében az informalitás szereplői mozogtak és diskuráltak.

A posztsztálinizmus a korábban erőszakkal kialakított koherencia fellazulását hozta. Ez a valami az 1989-es rendszer-változásokig nem alakult át minőségileg más szerkezetek koherenciájává. Az inkoherencia maga vált összetartó erővé, bár a végső nyomatékot mindvégig a birodalmi erőszakapparátus biztosította. A kádárizmus ennek volt legkoherensebb, legfinomabban tagolt, relativizmusában legtöbb mozgásteret engedő létezési módja. Viszonylagosságok, viszonyítások, hallgatások, lappangások, informalitás kisvilága.

3. A szocialista világforradalom ideologikus projektje már 1917–1921-ben vereséget szenvedett; már Lenin és társai számára világossá vált, hogy a kapitalizmust nem sikerül egy teljességgel új társadalmi formációval „felváltani”. Sztálin inkább az orosz birodalom nyugat-európai jellegű (iparosító-felzárkózó) modernizációjának alapcélkitűzését vállalta újra, ezt azonban továbbra is – legalábbis *részben* – a szocialista forradalom ideológiája legitimálta. A sztálini mobilizáció egyszerre jelentette a modern világ vívmányainak orosz földre való átplántálására tett heroikus erőfeszítést, Oroszország megvédését tragikus magányában, és az új, szocialista emberekből álló társadalom megteremtésének erőszakos-terrorisztikus kísérletét. A szegénység és alávetettség teljes egyenlőségének rendszerét voltaképpen a második világháború igazolta vissza: az orosz birodalom a Nyugat egy részének elfogadható szövetségese és győztes lehetett – egy nagy európai birodalommal szemben vívott háborúban. A sztálini mobilizáció hármas legitimációs képletéből leginkább a kommunista projekt maradványai, vagyis az ideologikus készítés elemei voltak kihagyhatók. Maradt a modernizálódó és a Nyugattal egyenrangú, versenyképes

Oroszországé. Az ideologikus önmeghatározásban a „szocializmus”, a kommunizmus építése, amit nagyszabású háborús győzelem támasztott alá, orosz küldetéssé, a szovjet ember és a szovjet történelem különlegességévé stilizálódott.⁸

A birodalom későbbi perifériáin a bevonuló szovjet katonák és a velük érkező ideológiák természetesen nem operálhattak az orosz modernizációval és a birodalmi patriotizmussal sem. A modernizációnak éppenséggel volt relevanciája, ám Közép-Kelet-Európában ennek nemigen volt heroikus erőfeszítés jellege; sokkal inkább utak és ösvények közötti választásokkal jellemezhető. De – éppen ezért – bizonyos elfogadottságra, sőt népszerűsége a nyugati kapitalizmust elkerülő, meghaladó, attól eltérő modernizációs ajánlatok nagyon is számíthattak. Így a szovjet szocializmusprojekt negyvenes évek közepi *percepciója* is.⁹

Sztálin fizikai és politikai halálának időpontja nem esett egybe; utóbbihoz – a sztálini szerkezetek sztálini üzemelte-

⁸ A Szovjetunió történetének hatalmas irodalmára itt most nem utalok – csak mint talán érdemtelenül kevésbé ismertet említtem meg Kenez, Peter: *A History of the Soviet Union from the Beginning to the End*. (Cambridge – New York – Melbourne, Cambridge University Press, 1999) című munkáját, melyet nagy haszonnal forgattam.

⁹ A kelet-európai szovjetizálásról lásd Schöpflin, George: *Politics in Eastern Europe 1945–1992*. Oxford-Cambridge, Blackwell, 1993; Naimark, Norman: *The Russians in Germany. A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949*. Cambridge MA, Harvard University Press, 1995; Péter László: Miért éppen az Elbánál hasadt szét Európa? (A népi demokratikus rendszer társadalmi gyökerei.) In: Tóth Miklós, Czigány Lóránt (szerk.): *Önarcképünk sorsunk tükrében 1945–1949. Sine ira et studio*. Hollandiai Mikes Kelemen Kör, Amsterdam, 1984. 20–55.; Kramer, Mark: Stalin, Soviet Policy, and the Consolidation of a Communist Bloc in Eastern Europe, 1944–53. In: Tismaneanu, Vladimir (ed.): *Stalinism revisited. The Establishment of Communist Regimes in East-Central Europe*. CEU Press, Budapest – New York, 2009, 51–101.; stb.

tési útjának megváltozásához – a kelet-európai népmozgalmak alaposan hozzájárultak. A hruscsovi kommunizmus-kép utópiájának meghatározó eleme az aszketikus építő közösség tagja *mellé* lépő fogyasztó egyén. Nem a helyébe lépett: az aszkézisre irányuló kényszer oldódott, de nem szűnt meg. A távoli jövő ígéreteiért nélkülöző egyénnek most már – hála az építés eredményeinek – fogyasztásra is jutott. Persze nem mindenből, nem azonnal, de belátható – 1961-ben *húszéves* – távlatban.¹⁰

A kommunista ideológia a modernizáció kapitalista útját tagadta – pontosabban azt meghaladni igyekezett. Mindez tovább élt a sztálini mobilizáció utáni posztsztálini stabilitásióban. A lényegén, hogy a szovjet egy *második típusú modernizáció*, mit sem változtattak. Ahogy az idő haladt, mind több vonatkozásban kezdett hasonlítani arra, amiről az elődök 1917-ben azt állították: ők meghaladják. A középiskolában *Világnézetünk alapjai* órán és az egyetemi *dialmat-törtmat* szemináriumon Marx és Engels *Kommunista Kiáltványát* tanították. A rendszer hétköznapi valóságában inkább Walt Whitman Rostow száz évvel későbbi *Non-Communist Manifesto*-ja¹¹ tűnt érvényesnek, annyiban, hogy a cél a magas szintű tömegfogyasztás.

Ám sajnos, átlagosan ez a tömegfogyasztás nem volt magas szintű, és ezért – magas szinten – persze tömeges sem lehetett. A nyugati és keleti fogyasztást nehezen lehetett volna

¹⁰ A Szovjetunió Kommunista Pártja 1961-es XXII. kongresszusa a kommunizmus alapjainak lerakását húszéves programként fogalmazta meg, lásd *A kommunizmus építőinek kongresszusa 1961. október 17–31.* Kosuth, Budapest, 1961.

¹¹ Rostow, Walt Whitman: *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto.* Cambridge University Press, Cambridge, 1960.

összetéveszteni.¹² A szovjet típusú rendszerek fogyasztója sohasem dönthette el maga, hogy jövedelmét mikor és milyen típusú fogyasztásra fordítja. A bürokratikus koordinátor korlátozta jövedelmét, a bürokratikus koordináció gazdasága korlátozta a kínálatot (vagyis hiányosan termelt), az ideológia pedig, ha mást nem, bizonyos típusú fogyasztásokat kizárt. Ezért túlzásnak tartom a posztsztálinista szakasz (vagy éppen az egész szovjet típusú rendszer) egyszerűen modernizációs diktatúraként való felfogását.

A kommunista ideológia két legfontosabb univerzális állítása a tőkeviszony meghaladására, illetve az ember/ember közötti kapcsolat (sőt az emberi minőség) emancipatív megváltoztatására vonatkozott. Többek között a Kádár-kor magyar kritikai filozófiája mutatott rá, hogy az utóbbi ígéret beváratlan maradt.¹³ Ha a kapitalizmus társadalmi képletének meghaladását nehéz is lett volna bizonyítani, megváltozása mellett viszont lehetett érvelni. Az univerzális filozófiai kritika az emancipációt illetően ezért hatott zavaróan, főleg, hogy közvetlen megrendelés nélkül jelentkezett. A kapitalizmus utáni viszonyokra nézve viszont a vezetés kifejezetten igényt tartott javaslatokra. A kérdés – erősen leegyszerűsítve – úgy hangzott: egyrészt lehetséges-e nem sztálini módszerekkel a kialakultat (nevezzük például szocializmusnak) ha-

¹² Kiváló összehasonlítás Tomka Béla munkája: *Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség. Magyarország nemzetközi összehasonlításban az első világháborútól napjainkig*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2011.

¹³ Elsősorban Bence György, Kis János és Márkus György *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan*, Haraszti Miklós *Darabbér*, Konrád György és Szelényi Iván *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*, Fehér Ferenc, Heller Ágnes és Márkus György *Diktatúra a szükségletek felett, valamint Bence György és Kis János A szovjet típusú társadalom marxista szemmel* című könyveire gondolok.

tékonyan működtetni, másrészt, hogy lehetséges-e egyben-másban meghaladni a tőkeviszonyt.

Megint csak erősen leegyszerűsítve a kérdésre két válasz érkezett. A közgazdaságtan a kérdés első felére (a hatékonyságra) igennel felelt, és a kapitalizmust ajánlotta. A kritikai szociológia a kérdés második felére nemmel válaszolt, és rámutatott, hogy bár a tőkésosztály valóban megszűnt (talán), de a modern osztálytársadalomra jellemző viszonyok nem. Az elidegenedés – elsajátítás – kényszer – fogyasztás logikája tovább érvényesül. A társadalmi szerkezet némileg más, de tagolt, ha az egyenlőtlenségek csökkentek is, de fennmaradtak és tendenciájuk növekvő. Az ideológia ígéreteivel szemben a posztsztálinista modernizációban megjelent a felhalmozás és a polgárosodás. Előbbi azonban nem volt elegendő mértékű ahhoz, hogy jelentős, független középosztály kialakulását eredményezze. Inkább *kispolgárosodás* volt (ahogy például Gerő András javasolta¹⁴), külsőségekben ugyan a nyugati trendekre emlékeztetett (vagy igyekezett emlékeztetni), magatartásában, mentalitásában viszont sokkal inkább hasonlított a 20. század első felének kispolgárságához. Már ez a kispolgárosodás is szemben állt az ideologikus értékrenddel. Az individualizálódás és az árufetiszizáló fogyasztás jelenségét eredetileg a bírált kapitalizmus állította elő. A kispolgárosodás azonban erősítette a posztsztálini rendszer kohézióját is, hiszen „terméke”, alapszereplője nem a szabad, öntudatos, vállalkozó és puritán polgár volt, hanem a hierarchikus viszonyokat elfogadó, azokhoz alkalmazkodó (állami) alkalmazott.

¹⁴ Gerő András: 1984: szekrény sor, Lada, víkendház. *Beszélő*, 1999. 4. sz. 57–65.

Az ideologikus projekt alapvető komponenseiből tehát jószerevével semmi sem maradt érvényben a posztsztálinizmusban. Az ígéretek nem teljesültek. Talán vitatható, de érzésem szerint az állami tőke proletárjai szintjén történő nivellálásnál az állam kispolgárainak szintjén történő differenciálódás talán az emberi létezés valamivel magasabb színvonalát (de legalább: lehetőségét) jelentette. Annál is inkább, mert ez a színvonal a magyar társadalom többsége számára a 20. század első felében legfeljebb távoli vágyálom volt. A rendszerváltás – elvileg – lehetőséget kínált valódi polgárosodásra. Hogy ez valódi esély volt, avagy csak távoli vágyálom, és a realitás a periferiális térségek alattvalói-kispolgári társadalma, eddig nem dőlt el. Az esélyek az előbbire, jelenleg úgy tűnik, nem túl kedvezőek.

Névmutató

- A. Sajti Enikő* 10
Aczél György
Andics Erzsébet 171, 257
Andrejev, Andrej 99
Andropov, Jurij Vlagyimirovics
154
Apor Vilmos 192
Apró Antal 172
Arbatov, Georgij Arkadijevics
154
Arhipov, Arkhip Jefimovics 105
Árpád fejedelem 230
- B. Péter 187
Babel, Iszaak 75
Babits Mihály 265
Bajcsy-Zsilinszky Endréné 170
Bakunjin, Mihail
Alekszandrovics 24
Barankovics István 183–184
Bebel, August 42
Belij, Andrej 14
Bence György 278
Bergyajev, Nyikolaj 13–14, 28
Berija, Lavrentyij Pavlovics
103, 112, 241
Bethlen István 189
Bibó István 242
- Bihari Mihály* 234
Blok, Alekszandr
Alekszandrovics 14, 16, 172
Bogomolov, Oleg Tyimofejevics
154
Borbély István 199
Bos, Jevgenyija Bogdanovna 73
Bourbotte, Pierre 39
Bovin, Alexander 154
Brjusov, Valerij Jakovlevics 14
Brooks, Peter A. 199
Broz, Franjo 214
Brus, Włodzimierz 154
Budancev, Szergej 79
Buharin, Nyikolaj 69, 81, 93,
94–98, 104–105, 114
Bulgakov, Mihail Afanaszjevics
77
Bunyin, Ivan 15, 18–22
Burlatszkij, Fedor M. 154
Butov, Georgi 72
Büchner, Karl Georg 264
- Caesar, Julius 40
Camus, Albert 34, 81–82
Cato, Marcus Porcius 40
Condorcet, Nicolas de 40
Ćosić, Dobrica 220, 225

Csaadajev, Pjotr 18
 Csehov, Anton Pavlovics 19
 Csertok, I. 109

Darvas József 257
 Deborin, Abram Mojszejevics 78
 Dénes István 174
 Déry Tibor 244
 Đilas, Milovan 216, 220, 226
 Domitius Ulpianus 40
 Dosztojevszkij, Fjodor
 Mihajlovics 27, 266
 Dróczy Győző 166–168, 171
 Dulin Jenő 183
 Duquesnoy, Adrien 39
 Durkheim, Émile 34, 43, 49, 89
 Duroy, Jean-Michel 39
 Dzsugasvili, Jakov Joszifovics
 (Jása) 104

Engels, Friedrich 240, 277
 Erberg, Konstantin 14
 Erdei István 168
 Erdélyi János 263
 Erdman, Nyikolaj 59, 79
 Esterházy Péter 244–245

Fábián Béla 118, 121
 Faludy György 264–266
 Faragó László 166
 Farberov, Naum Pavlovič 150
 Farkas Mihály 240–241, 244
 Fehér Ferenc 278
Fejtl István 250
 Felvinczi László 172
 Fitzpatrick, Sheila 272
 Florenszkij, Pavel 28

France, Anatole 15
 Frankel Leó 207
 Frinovszkij, Mihail 110
 Furer, Venjamin 69, 80–90, 98,
 104, 105
 Futó Dezső 173

Gamarnyik, Jan 80, 102
 Geraszimov, Gennagyij
 Ivanovics 154
Gerő András 279
 Gerő Ernő 233, 241, 244
 Ghyczy Jenő 216
 Gilejev 55
 Ginzburg, Lidia 78
 Gippiusz, Zinaida 16–18
 Gladkov, Alekszandr 76
 Glazman, Mihail 58, 72, 73
 Goethe, Johann Wolfgang von
 130

Golubenko, N. V. 83
 Gomulka, Władysław 150
 Gorbacsov, Mihail Szergejevics
 154
 Gorkij, Makszim 15, 22–26, 28,
 87, 109
 Goujon, Jean Marie Claude
 Alexandre 39
 Gramsci, Antonio 45
 Gratz Gusztáv 117–118, 120–
 121, 131
 Grenieski, H. 157
 Gvadányi József 253

Gyarmati György 10
 Gyenyikin, Anton Ivanovics 17
 Gyesznickij, V. 22

- Hahner Péter 8
 Hajdu Tibor 227, 228
 Hajutyina-Jezsova, Jevgenyija 80, 85
 Hám Tibor 167
 Handzsjan, A. 80, 98, 102, 103
 Haraszi Miklós 278
 Hegedűs András 157
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 129
 Heller Ágnes 278
 Hennyey Gusztáv 202
 Hitler, Adolf 126, 214
 Hoffmann Zsuzsanna 41
 Horthy Miklós 230
 Hruscsov 82, 89–90, 105, 144, 147–149, 154
 Ilku Pál 185
 Imrédy Béla 127, 190
 Ivanov-Razumnyik, Vasziljevics 14
 Jagoda, Genrih Grigorjevics 72, 90, 108, 109
 Jármay Gyula 171–172
 Jaroszlavszkij, Jemeljan 45, 46, 60, 61, 64, 71
 Jasvili, Paolo 80
 Javrošek, Marija 214
 Jerofejev, Venyegyikt 30–31
 Jerofejev, Viktor 30–31
 Jeszenyin, Szergej 14, 53, 54
 Jezsov, Nyikolaj 85, 90, 91, 108, 112, 113
 Joffe, Adolf Abramovics 41, 68, 70–72, 74
 Justus Pál 168
 Kádár János 51, 249, 250, 252, 260
 Kaganovics, Lazar 89–90, 105
Kalmár Melinda 9
 Kamenyev, Lev Boriszovics 90, 109
 Kant, Immanuel 46, 122
 Kantorowicz, Ernst 36
 Kardelj, Edvard 220
 Karinthy Frigyes 254, 265
 Kárpáti Antal 176
 Karuckij, Vaszilij 110
 Kerék Mihály 169
 Keresztury Dezső 253
 Kerkai Jenő 200
 Kierkegaard, Søren Aabye 85
 Kippen (író) 21
 Kis János 278
 Kljujev, Nyikolaj Alekszejevics 14
 Koczak, Steve 199–200
 Kokoskin, Fjodor 24
 Kolcsak, Alekszandr Vasziljevics 17
 Kolotyilin 99
 Kondor Béla 266
 Konrád György 278
 Kornai János 154, 269
 Kornis Gyula 118, 126–130
 Koszior, Sztanyiszlav 101
 Kosztolányi Dezső 265
 Kovács Béla 176, 248
 Kovács Imre 176, 240
 Kovrig Béla 10, 117–119, 121–125, 129–131, 189–211

- Krasin, Jurij 154
 Krleža, Miroslav 214
 Kun Béla 207
 Kurszkij, Dmitrij Ivanovics 109
 Kuznyecov 110
- Lafargue, Paul 41–42
 Lange, Oskar Ryszard 157
 Larina, Anna 104
 Lebegyev 215
 Lenin, Vlagyimir Iljics Uljanov
 22, 24, 26, 46, 94, 114, 117,
 123–124, 126–129, 131, 135,
 155, 194, 196, 197, 203, 219,
 275
 Lévy Zoltán 169, 184–186
 Lewin, Moshe 154
 Lifsic, Jakov 83–84, 88
 Lisztengur, Rafail 110
 Litvin, Mihail Joszifovics 113
 Ljubcsenko, Afanasz 80
 Ljubcsenko, Panasz 100, 101
 Ljuskov, Genrih 110
 Loginov 83
 Lominadze, Szergo 69, 80, 97,
 98, 100
 Lowenthal, Richard 272
 Lukács György 260–266
 Lukoveckij 56
 Lunacsarszkij, Anatolij 65, 71
- Maček, Vladimir (Vladko) 217
 Madách Imre 182, 253–254,
 258, 261–266
 Maier, Charles S. 272
 Majakovszkij, Vlagyimir 54,
 76, 77, 79
- Mamaliga 56
 Mandelstam, Nagyezsda 79
 Mandelstam, Oszip Emiljevics
 77
 Manuilszkij, Dmitrij 241
 Márai Sándor 242
 Márkus György 278
 Marosán György 151, 240, 260
 Marosy Ferenc 216
 Marx, Karl 25, 45, 106, 219,
 232, 240, 277
 Marx, Laura 41
 Mayer, Samuel 214
 Medvegyev, Roj 154
 Mejerhold, Vszevolod
 Emiljevics 75–77, 79
 Merezskovszkij, Dmitrij 17, 28
 Mihailović, Dragoljub (Draž)
 216
 Mihajlik 84
 Mikojan, Anasztasz 84
 Milassin Kornél 174–175,
 177–178
 Mitrović, Mitra 216
 Mlynář, Zdenek 154
 Molotov, Vjacseszlav
 Mihajlovics 90, 91, 99, 111
 Mónus Illésné 175–176
 Moravec László 239
 Murányi Gábor 253
 Mussolini, Benito 127, 130
- N. Balázs 187
 Nagy Ferenc 166, 180, 248
 Nagy Imre 207, 241, 258, 259,
 261
 Nagy Vince 166–168, 171, 172

- Naš, Kosta 215
 Nemes György 261–262
 Némethy Jenő 170, 178–180, 188
 Nietzsche, Friedrich 23, 25
- Nyecsajev, Szergej
- Olesa, Jurij 75
 Orbán Ottó 253
 Ordzonikidze, Szergo 80, 92, 107, 108
 Oresin, Pjotr 14
 Orwell, George 69
 Ovszjaniko-Kulikovszkij, D. N. 21
- Örkény István 244
- Palasik Mária* 9
 Papp György 166
 Parragi György 181
 Paszternak, Borisz 77
 Pászthory István 175
 Pattantyús-Ábrahám Dezső 181
 Pauker Anna 241
 Péter Gábor 239
 Péter, I. (Nagy) 122, 130
 Pethő Tibor 248
Petrás Éva 9, 10
Pihurik Judit 9
 Pilnyak, Borisz 75, 105–106
 Piłsudski, József 17
 Pintér Jenő 262
 Pjatakov, Georgij Leonyidovics 95
- Platonov, Andrej 47
 Pócza Lajos 186
 Pogrebinszkij, Matvej Szamoljovics 80, 108–109
 Porwit, Krzysztof 157
 Prisvin, Mihail Mihajlovič 16
 Prohászka Ottokár 262
 Pugacsov, Jemelka 20
 Puskin, Alekszandr Szergejevics 264
- Radek, Karl Bernhardovics 95, 96
 Radonyezsi Szent Szergej 20
Rainer M. János 11
 Rajk László 167, 174
 Rákosi Mátyás 10, 207, 220, 227–252, 259, 261, 266
 Ránki György 243
 Ranković, Aleksandar Rankovics 220, 222
 Raszkolnyikov, Fjodor 80
 Ratkó Anna 167
 Remizov, Alekszej Mihajlovics 14, 15, 28
 Révai József 138, 139, 166, 171, 233, 241, 261
 Robespierre, Maximilien de 234
 Romanov-család 24
 Romme, Gilbert 39–40
 Rónai Mihály András 263–266
 Rostow, Walt Whitman 277
 Rozanov, Vaszilij 16, 26–31
 Rudas László 172, 174–175
- Sand, Georges 17
 Sandle, Mark, 154

- Serédi Jusstinián 192
 Serf András 253
 Serge, Victor 73, 75
 Sesztov, Lev 14–15
 Shakhnazarov, Georgi 154
 Sik, Ota 154
 Simović, Dušan 215
 Singarjov, Andrej 24
 Sislin, Nyikolaj 154
 Slachta Margit 177, 186
 Somogyi Miklós 176
 Sós Endre 130–131
 Sosztakovics, Dmitrij
 Dmitrijevics 76
 Soubrany, Pierre-Amable de 39
Standeisky Éva 10, 165
 Sulyok Dezső 168, 172–174,
 180
 Supka Géza 181–182
 Swift, Jonathan 15
- Szabó Dezső 254
 Szász Endre 231–231
 Szathmári Sándor 253
 Szavinkov, Borisz 56
 Szelényi Iván 278
 Szerb Antal 265
Szilágyi Ákos 9
 Szinyavszkij, Andrej 29–31
 Szkripnyik, Nyikolaj 80, 98
 Szmirnov, B. D. 110
 Szmitten, Je. G. 52
 Szokolnyikov, Grigorij 95
 Szolovjov (NKVD operatív
 tiszt) 110
 Szolovjov, Vlagyimir 13–14
Szőke Katalin 9
- Sztálin, Joszif Visszarionovics
 9, 33, 38, 39, 61, 69, 76, 77,
 80–82, 84–93, 96–98, 103–
 105, 107–109, 111, 113–114,
 117, 126, 128, 129, 131, 134,
 138, 140, 141, 142, 196, 197,
 216–221, 223–225, 227–231,
 235, 241–242, 246–247, 250,
 256, 275, 276
 Sztanyiszlavszkij,
 Konsztantyin Szergejevics
 79
 Sztejn (festőművésznő) 79
 Szuhanov, Ny. 22
 Szuvenirov, Oleg 108
 Szűcs Ernő 240
 Szűcs Jenő 136
- Takáts Ágoston 200
 Teleki Pál 190
 Tito, Josip Broz 10, 213–226,
 229, 237
 Tolsztoj, Lev 18
 Tomić, Tihomir 216
 Tomka Béla 278
 Tomszkij, Mihail 69, 80,
 98–100
 Trockij, Lev Davidovics 24,
 41–42, 56, 58, 68, 70–74, 84,
 95, 104, 107, 114
 Turgenyev, Ivan Szergejevics
 18
 Tyihov, A. 22
 Tyjazselnyikova, V. Sz. 58
- Uszpenszkij, Alexander
 Ivanovich 113

Usztyinov (festőművész) 79
 Vajda Imre 243–244
 Vas Zoltán 241
 Vásáry József 171, 179
 Venclova, Tomas 24
 Vorosilov, Kliment Jefremovics
 102, 230, 240

Weber, Max 34
 Werth, Nicolas 8

Zagladin, Vagyim
 Valentinovics 154
 Zakovszkij, Leonid 113
 Zamjatyin, Jevgenij 14–15
 Zinovjev, Grigorij Jevszejevics
 71, 90
 Zoltán Pál 186

Zsdanov, Andrej
 Alekszandrovics 90

Folyóiratok, heti és
napilapok, lexikonok,
szakkönyvek
digitális tára

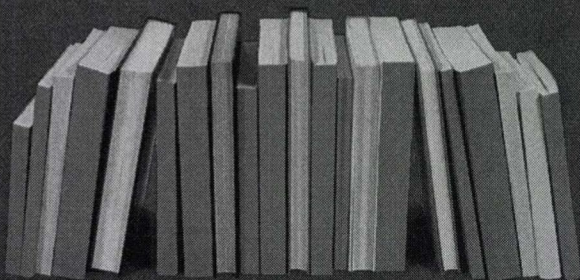
adtpus.arcanum.hu

- Teljességre törekvő kiadói portfóliók
- Folyamatosan frissülő tartalmak
- Szakkiadók több ezer kötet könyve egy adatbázisban
- Teljes szövegű keresés

SZAKTÁRS

szaktars.hu

A kötet szerzői:

A. Sajti Enikő
Gyarmati György
Kalmár Melinda
Palasik Mária
Petrás Éva
Pihurik Judit
Rainer M. János
Standeisky Éva
Szilágyi Ákos
Szőke Katalin

2800 Ft

ISBN 978-963-467-026-1

9 789634 670261

Előrehozott apokalipszis

Öngyilkosság áradat

A propaganda látványpékségen túl

Kelet-Közép-Európa erőszakolt elkanyarodása

Az internacionalista kommunizmus nemzetiesítése

Az ember tragédiája szarkasztikus átírata

A személyi kultuszok kaján folklorizálása

Posztsztálinizmus kávéház a Duna-mentén